

Анатоль Талах

КОРАБЕЛЬ
БЕЗ КЕРМА

Анатолий Галаев

КОРАБЕЛЬ

БЕЗ

КЕРМА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОРСКОЙ ФЛОТ»
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Anatol Halan

Анатоль Галан

EL BUQUE SIN TIMON

(N o v e l a)

*

THE SHIP WITHOUT HELM

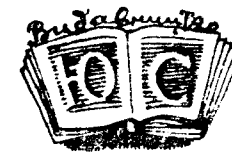
(N o v e l)

Корабель без керма

(Повість)

Mr. and Mrs. J. Izio
11440 - 94 St.
Edmonton, Alberta

diasporiana.org.ua

JULIAN SEREDIAK, PUBLISHER

BUENOS AIRES — 1983

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1983

Тираж 750 прим.

Обкладинка у виконанні графіка Володимира Каплуна.

Queda hecho el depósito que previene la Ley 11.723.

© Copyright 1983 by the Publisher

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

Talleres Gráficos "DORREGO", Avda. Dorrego 1102

Анатоліс Толан

ВІД АВТОРА

В перші роки революції советський тоталітарний режим бавився в демократію. Зокрема літературне життя розвивалось на базі вільного обміну думок. Було створено багато організацій: символісти, імажністи, футуристи. Один з ідеологів так званої пролетарської культури, редактор журналу «Новый мир» Воронський писав про них так: «Ми не сміємо заборонити будь-яких організацій. Хай вони собі розвиваються, хай скачуть, як дикі коні, і спробуйте під час того гальопування наліпити на них негативну критичну етикетку. Коли б ви за таку спробу не дістали копитом межі очі»...

Словом, заповідалось на абсолютно щире висловлювання думок, на критику урядових розпоряджень, на ту, приспану віками, «хиренну долю», що її Тарас Шевченко радив збудити за допомогою вигостреної сокири...

Та ось настав 1928-ий рік. Владу в Советському Союзі прибрав до рук «геній людства», і від того часу зашморг на шиї підсвітського громадянина почав усе більше затягуватись. Зникли різнонапрямні організації, всіх причесали під одну гребінку, стало небезпечним критикувати не тільки центральні установи, а й обласні, чи районні. Далі прийшов кривавий експеримент із суцільною колективізацією, ліквідація куркуля, як класи, боротьба з підкуркульниками, а загалом розсівання ненависти між різними прошарками людства під плащиком «очищення пролетарських лав». ССРСР перетворився у «великого німого», прийшла чорна-чорнюща сталінська доба.

В таких умовах не можна було й думати про якийсь протест. Почали засилати до таборів смерті навіть за невинну анекдоту, що торкалася внутріш-

ньої політики «батьківщини всіх трудящих». Лишалось тільки одне: жити своїм особистим життям, боротися за збереження життя, брехати на кожному кроці, себто робити вигляд, що все в порядку, мовляв, так воно й мусить бути.

Герой повісті — не тільки з чиеїсь окремої біографії. Власне, це зовсім не герой, а пересічний обиватель, скрізь тоді розповсюджений. Він зачинився в своїй шкаралупі, виконував покладені на нього службові обов'язки й хотів, щоб його не чіпали. Але від чіпання, тим більше, працюючи на советській культурній ниві, не вбережешся. Праця підсоветського журналіста вимагала постійної пильності. В СРСР людина не має права на помилку, там за найменшу помилку карають. Та й тоді, як ти не помилився, а помилився хтось інший, можеш чекати покарання. Де ж те захисне, безпечне місце? Його нема. У російського сатирика Салтикова-Щедрин є оповідання про рибку-пескаря, який «жив-дрижав і умирав-дрижав». Отакою країною пескарів був Советський Союз за Сталіна. Найбуїніша фантазія не може собі уявити, до якої катастрофічної міри дійшло там потопання людських прав. З сатанинською холодною байдужістю спостерігала вища советська влада, як гинули мільйони українців від запланованого нею голоду, а в 1937 році без будь-яких причин було влаштовано всесоюзну «Варфоломійську ніч», коли теж під ноги комуністичного Молоха скотилися мільйони голів. Розстрілювали сімдесятлітнього колишнього партизана, що завойовував пролетарську владу в революцію, і розстрілювали хлопця-підлітка за те, що підняв на залізничній станції кілька кусків кам'яного вугілля. Рідко яка родина збереглась неушкодженою, не заплатила жертви Молохові.

Але жити було треба, і люди жили, міцно зціпивши зуби, молячись у душі, «щоб проминула їх чаша ця».

Андрій Королюк не належав до міцних духом натур. У нього часто опускалися руки від власного безсилля, він навіть хотів відібрати в себе життя. Зате

Ліза, ота маленька докторка, трималась мужньо сама й підбадьорувала Андрія. Вона казала: «Якщо ти потрапиш у тюрму, я тебе не покину, буду лізти в кожні двері, в кожную щілину, аби тебе вирятувати». Ліза — це тип жертвенної української жінки, яка заступала в біді чоловіка, брала на свої плечі родину, вирощувала й доводила до пуття дітей-сиріт, що zostалися без батька завдяки кровожерному советському режимові.

Взагалі ж, автор не мав на меті «виплодити» героя чи героїню. Він узяв за тло тридцять років нашого століття й, наголошуючи особливо на окремих подіях тих років, показав життя таким, як воно було в його баченні.

Ортодоксальні советські письменники, до рук яких міг би потрапити цей твір, розуміється, стануть дивки, закинуть авторові навмисне визбирування темних плям, тенденційне (контрреволюційне) наświetлення всього, що відбувалося за тих часів в Україні. Та вони й не мають права повестися інакше. Наприклад, один із советських письменників Юрій Смолич у своїй книжці «Розповідь про неспокій» усі пережиті жахіття збуває таким старанно завуальованим реченням:

«У лихоліття війни ми вступили з тяжкою незагоєною раною — після років порушення соціалістичної законности».

А про те, що згадане «порушення» викреслило з життя мільйони людей — ані слова. Головний наголос Юрій Смолич ставить на патріотизмі советської людности, яка захищала... революційні досягнення й перемогла грізного ворога. Яка ж неправда! А мільйони тих, що здалися в полон? А масовий «ісход» за межі Советського Союзу? Тільки завойовницько-гнобительська політика гітлерівської Німеччини примусила вояків Червоної армії, як слід, взятися за зброю й відкинути нових поневолювачів. Загалом же советському воякові не було чого захищати, бо ж революція не визволила, а навпаки безмірно закабалила український народ.

Еміграція з СРСР — цілком закономірне явище.

ньої політики «батьківщини всіх трудящих». Лишалось тільки одне: жити своїм особистим життям, боротися за збереження життя, брехати на кожному кроці, себто робити вигляд, що все в порядку, мовляв, так воно й мусить бути.

Герой повісті — не тільки з чиеїсь окремої біографії. Власне, це зовсім не герой, а пересічний обиватель, скрізь тоді розповсюджений. Він зачинився в своїй шкаралупі, виконував покладені на нього службові обов'язки й хотів, щоб його не чіпали. Але від чіпання, тим більше, працюючи на советській культурній ниві, не вбережешся. Праця підсоветського журналіста вимагала постійної пильності. В СССР людина не має права на помилку, там за найменшу помилку карають. Та й тоді, як ти не помилився, а помилився хтось інший, можеш чекати покарання. Де ж те захисне, безпечне місце? Його нема. У російського сатирика Салтикова-Щедріна є оповідання про рибку-пескаря, який «жив-дрижав і умирав-дрижав». Отакою країною пескарів був Советський Союз за Сталіна. Найбуїніша фантазія не може собі уявити, до якої катастрофічної міри дійшло там потоптання людських прав. З сатанинською холодною байдужістю спостерігала вища советська влада, як гинули мільйони українців від запланованого нею голоду, а в 1937 році без будь-яких причин було влаштовано всесоюзну «Варфоломівську ніч», коли теж під ноги комуністичного Молоха скотилися мільйони голів. Розстрілювали сімдесятилітнього колишнього партизана, що завойовував пролетарську владу в революцію, і розстрілювали хлопця-підлітка за те, що підняв на залізничній станції кілька кусків кам'яного вугілля. Рідко яка родина збереглась неушкодженою, не заплатила жертви Молохові.

Але жити було треба, і люди жили, міцно зціпивши зуби, молячись у душі, «щоб проминула їх чаша ця».

Андрій Королук не належав до міцних духом натур. У нього часто опускалися руки від власного безсилля, він навіть хотів відібрати в себе життя. Зате

Ліза, ота маленька докторка, трималась мужньо сама й підбадьорувала Андрія. Вона казала: «Якщо ти потрапиш у тюрму, я тебе не покину, буду лізти в кожні двері, в кожну щілину, аби тебе вирятувати». Ліза — це тип жертвенної української жінки, яка заступала в біді чоловіка, брала на свої плечі родину, вирощувала й доводила до пуття дітей-сиріт, що zostалися без батька завдяки крвожерному советському режимові.

Взагалі ж, автор не мав на меті «виплодити» героя чи героїню. Він узяв за тло тридцять років нашого століття й, не наголошуючи особливо на окремих подіях тих років, показав життя таким, як воно було в його баченні.

Ортодоксальні советські письменники, до рук яких міг би потрапити цей твір, розуміється, стануть дибки, закинуть авторові навмисне визбирування темних плям, тенденційне (контрреволюційне) наświetлення всього, що відбувалося за тих часів в Україні. Та вони й не мають права повестися інакше. Наприклад, один із советських письменників Юрій Смолич у своїй книжці «Розповідь про неспокій» усі пережиті жахіття збуває таким старанно завуальованим реченням:

«У лихоліття війни ми вступили з тяжкою незагоєною ранною — після років порушення соціалістичної законности».

А про те, що згадане «порушення» викреслило з життя мільйони людей — ані слова. Головний наголос Юрій Смолич ставить на патріотизмі советської людности, яка захищала... революційні досягнення й перемогла грізного ворога. Яка ж неправда! А мільйони тих, що здалися в полон? А масовий «ісход» за межі Советського Союзу? Тільки завойовницько-гнобительська політика гітлерівської Німеччини примусила вояків Червоної армії, як слід, взятися за зброю й відкинути нових поневолювачів. Загалом же советському воякові не було чого захищати, бо ж революція не визволила, а навпаки безмірно закабалила український народ.

Еміграція з СССР — цілком закономірне явище.

Людина, що живе в задушливому приміщенні, прагне свіжого повітря, інакше розладнається весь її організм. Не можна ідеалізувати й еміграційних умов, а все ж таки демократичний світ дає право кожній людській одиниці думати так, як вона хоче, обстоювати свої погляди, сперечатись. У демократичному світі нема гегемонії якоїсь одної партії, що їй мусить підпорядкуватись людність.

Кожному боляче втрачати свою країну, та коли рідна країна замість матері, стає лютою мачухою, чи не краще з нею розлучитись? А про «зраду» хай белькочуть ті, що затулили свої вуха й закрили очі на страшну підсоветську дійсність, де не існує ані Божеських, ані людських законів.

КОРАБЕЛЬ БЕЗ КЕРМА

Цього ранку Андрій Королук прокинувся передчасно. За вікном ледь сіріло. Якась пташка пробувала взяти найвищу ноту, але в неї нічого не виходило, мабуть, застудилась. У просторій кімнаті панував спокій. Навпроти, в дальньому кутку, спала молода пара. Спала обнявшись, як і належить тим, що недавно поженились.

Андрій забрав своє убрання й черевики, пішов на кухню, зодягнувся, освіжив лице холодною водою й сівши в плетене з лози крісло, почав перебирати в пам'яті враження з відпускнуї мандрівки.

Після десяти років, відвідав він своє рідне село. Схотів пройтись по ньому пішки, а тому попросив візника їхати вперед і чекати його на околиці. Якраз була неділя. Колись люди в святочних убраннях поспішали до церкви, а тепер церкву влада зачинила, й вони сиділи купками біля хат, уже не причепурені по святочному, а в звичайному буденному одязі, й обговорювали свої сільські життєві справи. Андрієва поява викликала в людей здивування й радість. Адже тут кожен старший знав його ще з дитини, а молодші, ровесники, не забули спільних переживань, юнацьких витівок, усього того, що навіки ріднить односельчан-земляків.

— Андрійку! Де ти взявся? Та зайти ж до нас, відпочинеш, поговоримо...

— Не можу, дорогі, їй-бо, не можу, поспішаю на станцію.

— Встигнеш на станцію. Як же це? Бути в своєму селі й не спинитись, не поговорити?

Андрія майже силоміць затягли до хати, обсіли, наче мухи грудку цукру, й почалось...

— Ну, як же там, у центрі, що робиться?

— Те, що й у вас...

— Ні, ти розкажи докладно, поясни нам, чи довго буде ця каруселя?

— Яка каруселя?

— Ну... обдирання селянина, командування над ним, як над колишнім кріпаком, оте прокляте розкуркулення.

Андрій мовчав.

— Ти знаєш, кого в нас розкуркулили? Степана Друзя, Тимофія Еліка, Гарасима Ковбасу...

— Ковбасу? Та ж у нього, крім корови й двадцяти вуликів бджіл, нічого не було.

— Отож. Роблять тих куркулів штучно, аби до чогось прискіпатись. Кінець селянству, кінець!

Андрій не міг підтримувати тієї розмови. Хоч там нібито були всі свої, але перевернувся обертом світ, учорашні друзі стали ворогами, набрало сили й ваги юдине покоління, кому тепер можна вірити? Добре, що «склизька» розмова закінчилась, як водиться в наших селах, частуванням. Пили, закусували, співали стародавніх пісень, а провозжали, можна сказати, всім селом. Візник на околиці «заждався» Андрія, був набурмосений, але ж люди не забули й про нього. Пляшка горілки й пиріжки з капустою та з картоплею вмить розглядили візникове чоло, й він дякував людям за затримку його пасажира.

Коли всі розійшлись, Андрій сказав візникові:

— Дядю, а скрутить, будь ласка, ліворуч, я хочу ще на дещо глянути.

Підпилий візник не суперечив.

— Скручу ліворуч, скручу праворуч, аби твоє бажання, а спізнаємось на поїзд, то біс його бери, поїдемо ночувати до мене.

Андрій схотів глянути на колишню свою садибу. Власне, то не була його родова садиба, а «казьонна». священиче обійстя, та Андрій прожив там від другого до вісімнадцятого року життя й уважав його рідним.

Там тепер оселили якихось чужаків, не з цього села, знайомитися з ними не було рації, й Андрій

тільки здалека обдивився облуплений будинок, поламаний паркан, що огороджував сад, занехаяні, частково вирубані, дерева. А який порядок тут був раніше! Все сяяло чистотою, біля будинку було повно квітів, насаджених маминими й сестриними руками, а на лавочці обов'язково сидів волохатий Трезор і з-під насуплених брів спостерігав площу й стежку до будинку. Чи не появиться, бува, хтось на ній. Тоді Трезор загрозово гарчав і гавкав, хоч і не кусався. Просто попереджував господарів: уважайте, мовляв, іде чужий... Андрій постояв хвилину, зітхнув, і шепнув візникові: поїхали далі!

Десь за півгодини Андрієві спогади перебила господиня. В легкому халатику, рожева зі сну, прибігла вона на кухню, стрільнула очима-бісиками в Андрія.

— А ви вже не спите? Чому?

— Я не можу довго спати, коли переді мною дорога.

— Та ще ж три години до поїзда...

— То дарма. Така в мене вдача.

Андрієв колега, Федь Ладуненко, теж появився в кухні, заспаний, позіхаючи на всю потужність свого, майже завжди усміхненого, рота.

— А тобі й дорога не перешкоджає, — сказала дружина, — коли б не штовхнула під бік, спав би й досі.

— А спав би. Мені дуже добре спиться якраз перед дорогою.

Сіли снідати. Нічого особливого на столі не було. По два яечка, по булочки з маслом до чаю. Господиня перепрошувала:

— Вибачте, товаришу Андрію, ви вчора пізно до нас завітали, і я не могла купити чогось смачнішого, бо крамниця вже була зачинена. Може, лишитесь до завтра?

— Ні, — відповів Андрій, — хоч у мене ще три дні відпустки, але ж треба полагодити дещо в своїй господарці...

— Яка там у вас господарка? Маленька кімната?

— І кімната потребує догляду. Мушу її почистити. помити.

— Догляньте ж за моїм Федем, бо він провінціал, а в столиці гав ловити не можна, ще авто переїде...

— Ну, так уже й переїде, — образився Федь. — Чи я якась розтяпа?

На малих станціях нема проблеми з квитками. Можна купити й за дві хвилини до відходу поїзда. А ось на великій...

— Чи сядете ви там? — непокоїлась молода господиня. — Кажуть, що на вузловій станції вагони беруть з боєм...

— Нічого, — посміхнувся Андрій, — якось воно буде, бо наша приказка дуже резонно каже: «Ніколи ще так не було, щоб якось не було».

ДОРОЖНЄ ЗНАЙОМСТВО

Велика вузлова станція роїлась людьми. В очах мерехтіли різнокольорові жіночі вбрання й такі ж різнокольорові чоловічі кепки. Капелюхи, як буржуазний пережиток, відійшли у вічність. Навіть старші, солідні представники чоловічої статі набули собі оті ленінські кепки з гудзиком посередині і виглядали стандартно, як під одну гребінку підстрижена отара.

Ручний вантаж, в основному, був диктовий, або торбешний — з доморобного полотна, бо також у небуття відійшли шкіряні валізки. Власне, їх давно переробили на витяжки для чобіт, або ж заховали кудись у потаємне місце, щоб не впадали в око та не викликали бажання їх «позичити».

Повітря час від часу прорізали гудки паротяга, і тоді весь багатосотенний натовп повертав голови в один бік, туди, звідкіля підходили поїзди, і пильно приглядався, чи це, бува, не той поїзд, на якого люди чекають.

Щоправда, залізнична служба оголошувала через гучномовець маршрут чергового поїзда, але цьому не

дуже довіряли, бож часто бували випадки, коли поїзд відходив «з-під носа», а пасажири обзивали залізничників різними непристойними словами за те, мовляв, що вони зле інформують.

Андрій і Федь прогулювались пероном із самими брезентовими течками й не дуже турбувались тим, чи пощастить їм сісти, чи не пощастить. Вони знали напевно, що поїзда не пропустять і задніх не пастимуть, бож мали великий досвід у прокладанні собі стежок з допомогою міцних ліктів. Аби вчепитися за сходи, а тоді хоч-не-хоч публіка підштовхне тебе й пропхає до вагону. А там, хто сидітиме, а хто стоятиме, не вже байдуже.

До прибуття поїзда на Харків лишалася ще добра година, і колеги снували туди й сюди, розглядаючи пасажирів, обмінюючись незначними репліками. Раптом їхню увагу привернули дві жіночі постаті. Одна спиралась на милицю, а друга, очевидно молодша, в синій сукні з білим комірцем тримала валізу, а на валізі лежав пухкий блідо-блакитний плед.

— Дивись, — сказав Федь, — які гарненькі. Чи не сестри?

— Щось не схоже, — відповів Андрій, — бо одна світла, а друга чорнява. Проте це легко перевірити. Ходімо!

Андрій мав властивість швидко знайомитись. Порівнявшись з жінками, він привітно посміхнувся й запропонував:

— Може, вам допомогти? Бож валіза, як я бачу, тяжкенька...

Обидві жінки засяяли білозубими усмішками.

— Дякую вам, — відповіла старша, що з милицею. — Дуже дякую. Якщо можна...

Молодша натомість якось по-котячому фуркнула й відвернулась.

— Чи не турбуєтесь ви, — знову запитав Андрій, — що ми змиємося з вашою валізою? Тоді ось тримайте наші течки, вони майже без ваги...

Молодша почервоніла.

— Та ні, хіба ж ми про це думали? Я тільки тому, що ви так несподівано запропонували...

Чорні кучері під теплим липневим вітерцем коливались, як волошки серед жита, і сама вона була схожа на волошку — стрункістю стеблини, пишним вінцем навколо елегантної голівки.

— А куди ж ви мандруєте? — поцікавився Федь.

— До Харкова...

— О, тоді нам по дорозі. Значить, давайте знайомитись. Я Федь, а це ось Андрій, тільки не первозванний, а так собі, просто...

— Ліза, — відповіла молодша, — і моя сестра Бела.

Андрій, що мав постійний нахил до гумору, перепитав:

— Мона Ліза?

— Яка там «мона»? От уже нема нічого схожого. Андрій не здався.

— Якщо я помилився відносно вас, то присягаюся, що ваша сестра Бела якраз та сама, що її викрав лермонтівський Печорин...

Весела усмішка розсунула дві пелюстки рожевих, ненафарбованих уст Бели, голубі очі лукаво примружились, і вона в свою чергу запитала:

— Отак зразу й присягаєтесь? Та ж лермонтівська Бела була черкешенка, а я, як бачите. Поза тим не тільки вам узнавати, чи давати характеристики чужим людям. Ось я можу закластися за цілий карбованець, що ви або лікар, або ж учитель літератури. Правда?

— Правда, — відповів за Андрія Федь, — він такий літераторствує. З нього буде другий Коцюбинський, як каже моя дружина Катруся.

— А ваша? — спитала Бела Андрія.

— Моя? Була в собачки хатка. Взагалі, нема і покищо не передбачається.

Тим часом гучномовець сповістив про прибуття поїзда на Харків.

— Ну, дівчата, — попередив Андрій, — тепер тримайтеся за нас, бо лишитесь на цій вузловій і будете кукурікати до завтра.

Поїзд, віддуваючись, пирхаючи парою, уповільнював ходу. Зразу ж його, як мухи, обліпили пасажири. Пішли в дію лікті й навіть стусани. Кожний дбав тільки про себе. І раптом почувся гучний голос Андрія:

— Пропустіть хвору жінку, ми її веземо до харківської клініки.

Хтось верескливо огризнувся.

— Ми всі хворі. Ач, який, пропустіть його! А в чергу не хочеш?

— Показати вам, громадянине, спеціальну перепустку?

Власне, показувати не було чого, але такий вплив самовпевненого тону, ну, і до деякої міри тривожна думка: «А чорт його знає, яка то спеціальна перепустка. Може, з ГПУ?? Хай уже, вражий син, лізе».

І таким чином уся компанія безболісно й неушкоджено, підштовхувана задніми пасажирами, проникла в вагон і вигідно розмістилася на нижніх лавках. Ліза сміялась, прикривши обличчя торбинкою, а Бела злегка штовхнула її в бік і прошепотіла:

— Цить, дурна, а то ще викинуть...

Розуміється, викидати ніхто не збирався, і нові знайомі зразу ж, як тільки рушив поїзд, почали вечеряти. Жінки пропонували смажену курку, домашні коржики, а Андрій витягнув із течки паперовий мішечок і сказав:

— Отут для вас, Белочко, виноград. Це якраз добре на хвору ногу.

— По-перше, де ви дістали таку розкіш, товаришу Андрію, а по-друге, ви ще й лікуєте? Може, я обійдусь і без курорта?

— Все можливе. А якого курорта ви потребуєте?

— Євпаторійського. У мене туберкульоз кістки, і я мушу кожного року там лікуватись, інакше не житиму.

— Така молода й не житимете? З якої речі?

— Ну, не зовсім молода. Мені двадцять чотири роки, я вже маю п'ятирічну дочку.

— А чоловік?

— Чоловік «благоденствує». Йому нічого. Він здоровий...

Бела зітхнула й продовжувала:

— Я догадуюсь, про що ви подумали. Дамочка їздить щороку на курорт, бо має за що... Але це не так, Андрію. Приходиться відмовляти собі в багатьох речах, аби зібрати оці курортні гроші на літо. Цього ж разу мені зовсім не пощастило, я не маю путівки й їду на «якось буде». Може, вициганю, а ні — треба повертати голоблі назад.

— Бело, ви накинули невластиву мені думку, — сказав Андрій. — Я ніколи не зазираю в чужу кишеню й не заздрю тому, хто має більше від мене. Всі ми люди, як то кажуть, «середнього достатку», не розкошуємо, по одежці простягаємо ніжки. А про путівку для вас я буду говорити в Центральному комітеті вашої профспілки. Там у мене є приятель...

Ліза розмовляла з Федем. Вона оце вперше їхала до столиці й непокоїлась.

— Де ми влаштуємось? Чи буде вільна кімната в якомусь готелі? Я ж не можу залишити сестру на вулиці, а сама бігати й шукати. Просто біда!

— Нічого, — заспокоював Федь, — попросите Андрія. Я не живу постійно в Харкові, а він там працює й має широке знайомство. Зрештою ви бачили, який він пронирливий, і сам не пропаде й другому не дасть пропасти.

Гарні краєвиди Сумщини, що межує з Харківщиною, проносились за вікнами. Кінець липня позначився великою спекою, і хоч вікна в вагонах були відчинені, але повітря від того не охолоджувалось. Кожен обмахувався хусточкою, або вчетверо складеною газетою. Андрій пустив жартівливу репліку:

— Отут би придалось японське, або китайське віяло...

— Або конячий хвіст! — додав хтось іронічно.

— Можна й хвіст. Тільки щоб він був висушений і мав ручку...

— І було б г... з ручкою, — зауважив той самий голос.

Андрій хотів огризнутись, але подумав і промовчав.

— Станція Смородинове! — оголосив кондуктор. — Поїзд стоїть п'ять хвилин...

— Смородинове? Значить, тут продають смородину, або інакше — чорну порічку, — вголос вирішив Федь і метнувся до дверей.

— Федьку, вернись, дурний, бо залишишся, — гукнув навздогін Андрій, але колеги вже в вагоні не було.

Чекали його досить довго, вже поїзд нісся повною парою, коли врешті прибув любитель чорної порічки з великим кошиком у руках.

— Федю, де ви були? — тривожно спитала Ліза.

— На самому краєчку поїзда. Ледве встиг причепитись. Але маю для всіх оцю благодать...

Ягода, справді, була дуже смачна, цілком визріла і завбільшки з квасоллю.

— Їжте, товаришочки, їжте. Добре було б із цукром, та обійдеться і без нього. Як же так? Проїздити через Смородинове й не купити ягід.

Андрій похитав головою.

— Легковажний ти, Федю, хоч і женатий. За порічкою женешся. Було б за чим...

Минув якийсь час і кондуктор знову проголосив:

— Харків! Далі цей поїзд не йде.

Пасажири почали витрушуватись із вагонів. Наші мандрівники перечекали те навальне витрушування, а тоді пішли до виходу.

— Ну, — сказала Бела, — отут ми й попрощаємось. Дякуємо вам, хлопці, за приємну компанію.

— А чому попрощаємось? — відповів Андрій. — Чи ви тут маєте рідню? Не маєте? То куди ж ви? Сумніваюся, чи знайдете десь кімнату, бо в цей час багато різних з'їздів і конференцій, усі готелі заповнені. Ось що... Я мешкаю разом з одним приятелем. Маємо кожний по кімнаті. Але тепер приятель у службовому відрядженні і його кімната вільна. Поїхали! Ми з Федем в одній, ви в другій. Згода?

Чому ж би не згода? Та це буде просто чудове розв'язання справи. Хлопці порядні, нема чого їх боятись.

— А де ви мешкаєте? — спитала Ліза.

— У самому центрі. Знаєте Сумську, а по-теперішньому Карла Лібкнехта? Оце й є центр. За три будинки від мене ЦК КП(б)У, а навпроти площа ім. Держинського, на якій міститься Держпром...

Провінціалки моргали очима.

— Словом, сідаймо в трамвай і за двадцять хвилин будемо вдома.

Будинок, де мешкав Андрій, не відзначався імпульсивним виглядом. Це був дерев'яний двоповерховий флігель у дворі, можливо, пристосований раніше для комерційної контори, або й для челяді. Нижні дві кімнати, одна з яких була прохідна, нагадували підвал, бо вікна містилися майже над землею. Зате всередині було так гарно прибрано, що молоді жінки ахнули.

— І це ви живете тут удвох із приятелем? І сюди не втручалася жіноча рука? Не повірю! — сказала Бела.

— Уявіть собі, — посміхнувся Андрій, — що жодна стороння рука не втручалась. Та й що тут дивного? Всі прикраси продаються в крамницях, трохи праці і ось, як бачите...

Андрій метнувся до близької крамниці, зварив на примусі суп і запропонував:

— Їжте, бо в дорозі кишки позлипались.

Жінки дивились на Андрія захопленими очима. Отакий він. Самітній, але не нарікає на свою самітність, сам дає собі раду.

— А тепер, — сказав Андрій, я вас лише покищо, бо ж треба подумати про путівку для Бели. Відпочивайте, спіть, або читайте. Ось тут, на полиці, книжки, беріть, яка вам сподобається.

Скільки минуло від того часу, дві години, чи й більше, але Андрій повернувся веселий і відразу запропонував:

— Бело, танцюйте!

— Не можу, Андрію, я ж на одній нозі...

— То кричіть «ура!». Ваша путівка в мене в кишені, ось рахунок за неї. Завтра о 10-тій можете виїздити.

Бела згадала свого чоловіка, який не встиг своєчасно поклопотатись, щоб дружина виїхала на потрібний їй курорт. А ось чужа людина зробила це без жодних прохань, своєю охотою...

— Ви знаєте, — розповідав Андрій, — як мені довелось брехати... Я сказав, що моя двоюрідна сестра потребує курортного лікування більше, ніж будь-хто. Її привезли в кріслі до Харкова, і таким самим порядком треба доставити до Євпаторії. Ось гроші, вона платить, що слід, а ви можете взяти на свою душу гріх, якщо відмовите... Вплинуло! Навіть на тих товстошкірих профдіячів. А коли я показав кореспондентську посвідку урядової газети, то й зовсім розм'якли. «Та нам що? Ми цілком підтримуємо. Ось маємо останню путівку, візьміть її!».

Бела дивилась на Андрія, як на героя.

— Чим я вам віддячу, Андрію?

— Абсолютно нічим. Навіть не згадуйте про це. Подумаєш, теж мені велика послуга. Що міг, те й міг.

Ліза з Федом поїхали до віддаленого за п'ять кілометрів лісопарку, а Бела й Андрій лишилися вдома, бо ж на милиці далеко не розженешся. Вони сіли поруч, на канапі, й почали розмовляти. Андрій не втерпів, спитав:

— Бело, чому у вас таке невідповідне для українки ім'я? Ну, Лизавета, чи Ліза, Марія, Ганя — це наші, відомі всім, імена, але ж Бела...

— Бачите, Андрію, мій тато жив колись на Кавказі, а там це дуже поширене, популярне ім'я. Отже, й він назвав так свою дочку.

— А як ви живете, взагалі?

— Живу... У глухій провінції. Працюю, як касирка кооперативної крамниці. Вона міститься близько від моєї квартири й мені не тяжко добиратись туди навіть з милицею.

— А чоловік?

— Чоловік теж працює в кооперації, на посаді заготівельного агента.

— Як же ви провадите хатне господарство в такому стані?

— Доводиться наймати служницю.

Вечірні сутінки зазирали в вікно. Гамір великого міста майже не доходив до флігеля, схованого за грубостінними будівлями. Ця тиша настроювала на інтимну розмову і взаємне співчуття.

— Андрію, — сказала Бела, — можна вас запитати про ваше особисте?

— Можна.

— Чому ви самі? Ви призналися, що... була в собачки хатка. Значить, була жінка. Чому вона не з вами?

— Не зійшлись характерами...

— Це дуже загальна і... туманна відповідь. Ви просто не хочете признатись.

— Тут нема жодного секрету, Белочко. Я дуже любив її, дуже. Отак думалось — обрав на віки вічні. Молоду, тільки мені віддану. А виявилось, що вона, вже будши заручена зі мною, «крутила» з іншим, а мене мала про запас... Простіше кажучи, ошукала мене. Тому я й сміюсь тепер над усякими спокусами й абсолютно не маю наміру знов зав'язати собі життя. Хочу бути вільним, як вітер степів.

— Не вийде, Андрію, побачите, що не вийде. Тільки надзвичайно сильні натури можуть жити самі. Ось і я... У дев'ятнадцять років, як метелик, полетіла на вогонь, на парубоцьку привабливість, не пізнавши досить людину, а тепер бачу, що в нас дуже мало спільного...

— У кожного своя біда, Бело, але що зробиш?

Сутінки все згущувались. Тільки біліла забинтована нога Бели, гарна ніжка, якщо судити по здоровій. Жадний сторонній звук не доходив до затишної кімнати, десь у кутку шкреблась миша, прагнучи дістатись у невідомий їй світ.

Бела присунулась до Андрія й прошепотіла:

— Я бачу, що обидвоє ми нещасливі, Андрійку...

І раптом поклала йому руки на плечі й обпекла Андрієві губи гарячим поцілунком.

— Белочко, — ніяково й трохи по-дурному обізвався, задихнувшись, Андрій. — Які парфуми ви вживаєте?

— Парфуми? Я не вживаю їх, взагалі.

Так, Андрій помилився. Він забув, що молодість пахне краще від будь-яких парфумів, що колись стародавні царі спеціально вдихали аромат дівочого дихання в надії, що й вони відмолодіють...

Андрій запалив цигарку й сказав:

— Белочко, не треба з цим гратись, бо... я можу здуріти.

Бела посміхнулась і відповіла:

— Я просто хотіла подякувати вам за ваше добро.

Андрій довго гладив світле шовкове волосся Бели, вдивлявся в гарне обличчя з підкинутими догори, наче здивованими бровами, відчував себе щасливим. Врешті Бела почала іншу розмову:

— Андрію, можна вам довіряти?

— Я в тому певний.

— Нікому не скажете?

— Не скажу.

— Я ж живу недалеко від вашої місцевости, від того Брянського лісу, що починається на Україні й захоплює ще сто кілометрів російського терену. Ви чули в середині двадцятих років прізвище Ващенко?

— Чув. Це той бандит?

— Він не бандит, Андрію, а... борець за правду. Я його знала особисто...

— Знали особисто?

— Послухайте, як це було. Я мала тоді шістнадцять років, вік майже дитячий, і мене, розуміється, найбільше цікавила природа. Цілими днями я вешталася коло річки, або в лісі, збирала ягоди, збирала гриби. І ось одного разу підійшов до мене якийсь суворий чоловік, ще досить молодий, але з бородою й відрослим волоссям, весь увішаний зброєю. За плечима карабін, збоку мавзер, за поясом кілька гранат. Він привітався й сказав:

— Не бійся мене, дитино. Я ще не зробив зла нікому, крім комуністів. Що в тебе у вузлику? Може, хліб?

— Хліб, — відповіла я, — і сало з огірками.

— Ну, то дай мені шматочок хліба. А чия ти, доню? Шульженкова? Отого Мусія Шульженка, що торгував лісом? Як же тато? Працює? І його не переслідують? Це до пори, до часу. Вони нічого не забувають і нічого не прощають. Чи у вашому селі згадують Ващенка?

— Згадують...

— Отож, я Ващенко й є. Бандит Ващенко, як охарактеризувала мене большевицька влада. Але ж вона сама бандитська. Ти ще мала й не читала статтей Леніна, де той хижий бандитюга закликає до масового терору. Мовляв, бий колишніх панів, бий багатих селян, бий офіцерів, бий, бий... А я офіцер, я за нього, падлюку, проливав кров на фронті тоді, як він відсиджувався у Швейцарії.

Ващенко погладив мене по голові й з болем у голосі додав:

— Ось і в мене така доня, як ти, себто, була б така, коли б її, дванадцятирічну, разом з восьмирічним братом і матір'ю не забили большевицькі посіпаки, помщаючись за мене. Ти, дівчино, не розповіси комусь, що бачилася зі мною?

— Ніколи!

— Вірю тобі. Ти ще чиста душею, не навчилася продавати людей. Дай, Боже, щоб і не навчилася, не йшла за ленінськими вказівками, що навчають «Ні-якої пощади ворогові, будь то батько, сестра, або брат».

Ващенко зітхнув і вигукнув:

— Шкода, що нас мало. Пара десятків. А коли б пара тисяч? А коли б стотисячна армія? Побільшити масовий терор... То й ми відповіли б терором, та ще й яким! Ну, бувай здорова, дитинко, гуляй спокійно по лісі, тебе ніхто не чіпне, бо цей ліс Ващенківський, розумієш? Але комуністи, всяке там ГПУ хай не відважується сюди заходити, бо вже власними ногами звідси не виберуться. Прощай!

Бела закінчила свою розповідь так:

— Ващенко і його загін жили в наших лісах повних вісім літ. На їхньому рахунку досить смертей, але жодної безпартійної жертви не було. Розуміється, їх підтримувало, себто, годувало хутірське населення, тому вони так довго тримались. Може, тримались би й ще, але ГПУ підслало до них провокатора, начебто переслідуваного советською владою, й той провокатор зрадив їхню криівку в якійсь віддаленій від сіл клуні. Бандити, чи справедливіше сказати протикомуністичні партизани відстрілювались до останнього набоя, ніхто не здався у полон живим. І знаєте, Андрію, той несамопитий Ващенко заронив у моє серце великий сумнів щодо правильності дій советської влади. Ви дивіться: вже провели розкуркулення, вивезли сотні тисяч у Сибір, тепер пхають насильно людей у колгоспи, усупільнюють їхню землю, худобу, реманент. Хіба це по закону? Я ненавиджу большевиків, Андрію!

— Бело, ми дуже мізерні часточки суспільства. Що ми можемо зробити?

— Нарізняй нічого. А коли б, як казав Ващенко, стотисячна армія? Коли б сильна організація й талановитий провідник?

— Не знаю, Бело. Боюсь, що вже пізно робити спротив. Це не двадцяті, а початок тридцятих років. Влада зміцніла, прибрала до рук усі державні позиції, в першу чергу військо. Нового Наполеона не знайдеться...

Сутінки перейшли в темінь. Андрій увімкнув світло, попросив Белу «трохи посумувати без нього», збігав до крамниці й приготував вечерю. Незабаром повернулись Ліза і Федь. розповідали, як гарно в Лісопарку, які там цікаві розваги.

Андрій довго не спав тієї ночі. Він не звик спати вдвох, йому заважав Федь мимовільним штовханням під боки й міцним храпом. Крім того, з голови не йшла розповідь Бели, особливо те пристрасне «Я ненавиджу большевиків!» Стій, стій, жіночко, не поспішай у пекло без запрошення... А хіба Андрій любив советську

владу? Хіба служив їй за совість? Тільки за страх, за той дуже розповсюджений тепер страх, що закриває очі на всі беззаконня й хоче тільки одного: Не чіпайте мене! Займайтеся своєю політикою, своїми інтригами, біс вас бери, а мені дайте змогу працювати, заробляти шматок хліба на прожиток і... обманювати себе тим, що все йде так, як мусить бути... Андрієві колеги-літератори ніколи не вели з ним розмов на політичні теми, уникали їх. Та й справді, що може зробити сіра маса, хоч і незадоволена? Батько народів розчистив собі дорогу й провадить свої експерименти без заперечень, бо вже нема тих, що заперечували. А життя ж одне. Воно індивідуальне й неповторне. Бити всіх комуністів, як Ващенко? І що від того виграєш? На місце одного прийде десять ще гірших. Це правда, що в масі своїй усі прошарки населення — інтелігенція, селяни і навіть робітники, яким начебто належить диктатура, проти советської влади, хоч голосують «за». Війнятки не допоможуть. Андрій пригадав одчайдушного поета Петра Голоту — інваліда без лівої руки, що, сподіваючись недоторканости через своє каліцтво, розповідав публічно антисоветські анекдоти. І що ж? Не зважили на відрубану в бою за советську владу руку, схопили просто на вулиці, і зашумів Голота на північ... пасти білих ведмедів.

★

Наступного ранку Андрій і Ліза провозжали Белу на шумливий харківський двірець. Бела була радісна й балакуча, вірила в те, що повернеться здоровою, принаймні без милиці, й тоді відвідає той славний Лісопарк, який так розхвалювали Федь і Ліза.

— А ти, Лізо, коли повертаєшся?

— Якщо товариш Андрій не вижене, то завтра, а може, й сьогодні, ввечері. Я ж ще маю час, моя відпустка — до початку вересня. Провела б тебе й до Криму, та, на жаль, валютного пороку не вистачить.

Повернувшись з двірця, Андрій зауважив дивну річ: Ліза дивилась на нього такими ж захопленими очима, як і Бела.

«Цього мені ще бракувало, — подумав Андрій. — Тридцять і двадцять — це все ж таки відчутна різниця, та й не хочу я бути Дон-Жуаном».

А Ліза, як то кажуть, загубила скромність.

— Товаришу Андрію, можна вас називати просто Андрієм, без «товариша»? Ходить сюди, сядьте біля мене. Андрію, якщо дивитись на вас у профіль, то ви нагадуєте мені римського воїна. У вас дуже гарний профіль.

Андрій ніяковів. От учепилось дівча!

— Лізо, ви маєте вдома добру компанію?

— Маю. Проте не дуже цікаву. А вам уже нудно зі мною? То я сьогодні поїду. Розуміється, я не така розвинена, як Бела. У неї досвід, вона пізнала життя. А що я пізнала? Педагогічний провінційний технікум і рік учительської праці. Та ще й на селі. Ах, Андрію, як я хочу вчитися далі! Мене дуже цікавить медицина, але навряд, чи я потраплю це здійснити. Платити нема чим, допомогти нема кому. Батько й мати вже старі, а в братів свої родини, їм не до мене.

Андрія щось шкрябнуло.

— Ви хочете вчитися, Лізо?

— Дуже хочу!

— А як я влаштую вас у гуртожитку, не будете суперечити?

— Аж ніскільки. Аби влаштували.

— Так, але це робиться не відразу. Їдьте додому, а я поклопочусь і тоді вам напишу, ще до початку занять...

— Не забудете?

— Ні, не забуду.

БУДНІ

Наближалась осінь 1931-го року, над країною все нижче спускалися хмари примусової колективізації, з сіл, по бездротовому телеграфу надходили секретні чутки про «викачку» хліба не тільки в багатих селян, так званих куркулів, а й у середнього прошарку. Уже

випадкові «вільні заробітки» позаштатного кореспондента не могли задовольнити навіть скромних Андрієвих потреб, бож редакції вимагали від своїх співробітників бадьорого репортажу, а людині дано очі не для того, щоб вона вдєкорувала їх рожевими окулярами. Спробував Андрій одного разу написати так, як воно є, то йому сказали:

— Ви що, паніку розводите? Хліба нема в селян? Аякже! Сховала куркульня й тепер прибіднюється. Переробіть свій нарис!

Переробіть... Поправте... Випомпуйте всю правду, яку ви, по вашій наївності, з браку клясового підходу, хотіли показати людям. Такий був «стиль» кожного тодішнього писання. Зрештою літератори, особливо кореспонденти газет, приловчились. Вони твердо засвоїли правило: писати тільки в оптимістичному тоні, мовляв, жодних плям у нас нема й не може бути. Сперечатись? Доводити свою правоту? То вам зразу ж покажуть на двері й порадять зачинити їх з того боку...

Андрій не хотів іти на компроміс із своєю совістю й вирішив найнятись на сталу працю в редакції лісового журналу. Було прикро, бо вже звик Андрій до безконтрольних цікавих поїздок по всій Україні. Адже головне в житті кореспондента — це враження, без вражень нічого путнього не напишеш.

Редактор лісового журналу сполучав дві якісь очевидно, другорядні посади — в ЦК КП(б)У і в ЦК Профспілки транспортних робітників. Візиту було заздалегідь попереджено, бож протекція насамперед, без неї й не сунься.

На Андрія глянуло квадратове обличчя з густими широкими бровами, але трохи злагіднене привітною усмішкою.

— Так це ви?

— Я...

— Чув про вас непогані відгуки. Ну, що ж, хочете бути нашим штатним роз'їзним кореспондентом? Платня 175, плюс командировочні.

— Добре. А куди їхати?

— Хіба мало лісів на Україні? Деревокомбінати,

ліспромгоспи, лісництва — оце терен вашої майбутньої праці.

Квадратове обличчя все посміхалось, і спостережливий Андрій визначив у думці: розумом не блискає, але й не шкідливий, можна буде співпрацювати.

— Отож, завтра приходьте на Пушкінську, до редакції. Я там буду о 10-ій. Оформитесь, познайоміться з іншими співробітниками. Родину маєте?

— Покищо не маю.

— Це теж добре. Ніхто не триматиме за хвоста. Але їздити не зразу, спочатку повештаєтесь по місті. зазирнете в деревокомбінат ім. Ейдмана, щось напишете. Бувайте здорові!

Андрієві не вперше входити в курс справ. Він побачив, що в лісовому журналі праця нескладна, а «інші співробітники» склалися тільки з одного секретаря редакції, симпатичного кучерявого Костя Ялового. Тут також крутився позаштатний співробітник Сергій Букатенко. Він мав власну машинку для писання, і та машинка годувала його, бож завжди хтось із редакції, чи письменницької братії потребував передруку рукою нашкрябаного матеріалу.

— Для першого знайомства належало б випити, — сказав секретар, — але, на жаль, не можу, маю гострит. Хіба Сергій підтримає компанію.

Сергій, жвавий бльондин, розуміється, підтримав, себто, вони з Андрієм склалися, купили «маленьку», і тут таки її ліквідували, закусивши огірками з власного городу Ялового.

Редактор Наумов прийшов не о 10-ій, а майже о 12-ій, піславшись на невідкладні справи, які його затримали. Пізніше Яловий розповів Андрієві, що ті «невідкладні справи» в редактора хронічні, себто він іноді й кілька днів не зазирає до редакції. Але від цього, мовляв, нікому ані холодно, ані гаряче, бож редакторство тут порядком партійного навантаження. за це Наумову платять якісь мізерні гроші, і чого б це він бігав кожного дня на Пушкінську?

Наумов, справді, не дуже дбав про свої обов'язки.

Він знав, що секретар Яловий підкований на всі копита й ніколи не підведе.

— Ну, хлопці, — сказав він за півгодини, — працюйте собі, а я побіжу в ЦК партії.

Потім звернувся до Андрія.

— Андрію, завтра мчи до комбінату Ейдемана, все там розвідай, головне, зверни увагу на ударну працю робітників. Якщо не впораєшся за день, сиди два й три та напиши добрий нарис. Не забудь захопити й фота комбінатських ударників.

Коли Наумов пішов, Яловий по-змовницькому підморгнув Андрієві й сказав:

— Якщо маєш бажання, можеш поїхати в комбінат. А ні — ось тобі комплект минулорічних журналів, тут знайдеш усі загальні відомості, а про цифри виконання пляну довідаєшся телефоном. Дурний наш Наумов! Сидіти в комбінаті кілька днів? З якої речі? Я, правда, мушу тут висиджувати до кінця занять, а ти — вільний птах, леги, куди хочеш.

Так просто й добре розв'язувалася справа. Андрій за кілька днів здав виробничого нариса, дістав захоплену оцінку редактора й покищо відпочивав, просто не з'являвся на працю.

Одного дня проходив він Пушкінською, разом із Сергієм, і ненавмисне спинився навпроти будинку, що стояв у глибині двора, з вулиці загороджений низьким залізним парканом. Раптом Сергій потягнув Андрія за руку.

— Чого ти?

— Чого? — відповів пошепки Сергій. — Борони тебе Бог тут спинятись. Це польське консульство. Я колись спинився, почав розмовляти з дівчиною, що була в дворі, то мене після цього цілий тиждень тягали й допитували — чи не маю я зв'язків із Польщею, чи не маю там рідні, чому й про що говорив із тією дівчиною. А врешті попередили: захоплять ще раз тут, посадять...

У цьому самому районі, тільки не на Пушкінській, а на Сумській, незабаром трапилася й Андрієві прикра пригода. Він зустрів свого давнього колегу

з праці в Укравтотресті, головбуха Панкратова, й той запропонував:

— Зайдімо до мене!

— А де ти мешкаєш?

— Ось тут, у цьому будинку. Бачиш, як вигідно. Вгорі квартира, а під нею гастрономічна крамниця. Зайдімо!

Панкратов, розуміється, захопив із собою «маленьку» з відповідною закускою, далі вже Андрієві стало незручно користуватися з гостинності приятеля, і він, порядком реваншу, приніс другу маленьку. Здається, була ще й третя, Андрій не пам'ятає. Зате пам'ятає добре, як Панкратов проклинав свого партійного колегу Баришева за його ніби донос у контрольну комісію ЦК партії.

— Зараза. Сучий син, я тобі скажу. Хоч ти й безпартійний, але свій хлопець, тобі можна довіряти. А Баришев... Це ж підлабузник і Юда, він не тільки колегу, рідного батька продасть за тридцять срібняків. Хизується тим, що колись працював у ЧК і був особистим секретарем голови ВУЦВК-у Петровського. Знаємо ми, хто працював у ЧК. Виродки! А я був політкомісаром полка, три роки по фронтах мотався, а тепер мені шиють якусь нісенітницю...

— Яку саме?

— Це не важливо, Андрію. Але хай він іде до біса, той Баришев. Я ось зараз покличу безпритульного хлопчика, що ночує тут у нас, в коридорі, і попрошу, щоб заспівав. От співає, босяк, аж сльози навертаються. Льонько!

За хвилину до кімнати вскочив хлопчик років дванадцяти, в бідному латаному вбранні, з голодним блиском в очах. Панкратов звелів йому сісти.

— Ось перекуси. Льонько. Випити тобі не дам, бо ти ще малий. А тоді нам заспіваєш тієї самої, безпритульної, тільки не дуже голосно.

Льонька підкріпився, витер рукавом губи й почав:

Позабит, позаброшен
С молодых-юных лет,
Я остался сиротою,
Счастья-доли мне нет...

Льонька співав довго. Про «бублички», про «киричичики», навіть про те, що «за Йоськи стежки ховзькі», бо з малого, як із святого, нічого не візьмеш. Андрій і Панкратов, обидвоє під великою «мухою», поблажливо сміялись, а потім, під спів, мирно заснули. Коли Андрій прокинувся, вікно вже було темне, але він зразу ж зауважив, що ремінець від годинника над бічною кишенею бовтається сам по собі, годинника ж нема.

— Панкратов!

— Чого?

— Де Льонька?

— А біс його знає, кудись повіявся.

— Але він повіявся з моїм годинником...

Панкратов зразу підскочив.

— Що ти кажеш? От сволоч! А в мене ж ніколи нічого не взяв. Мабуть, подумав, що в чужого можна. Стривай, я знаю, де збираються безпритульні, зараз підемо й накриємо його, паскуду.

Андрієві годинника було дуже шкода, бо він доброї фірми, швейцарської, а до того ж, батьків подарунок.

Приятелі розшукали «штаб» безпритульних, однак, Льоньки там не побачили.

— Не турбуйся, — запевняв Панкратов, — я його зловлю, як прийде ночувати в коридорі, обов'язково зловлю!

Та цей намір був даремний. Льонька, як під воду пішов, може, кудись виїхав з Харкова. Панкратов перепрошував Андрія за свою посередню вину, але від того легше не ставало. Без годинника ж Андрієві ніяк не можна було обійтись. Купити? Де ж його купиш, коли це дефіцитний крам, а потрібних знайомств у крамницях нема. Отож, наступної неділі пішов Андрій на Благовіщенський базар і купив ручний жіно-

чий годинник, бо чоловічого не знайшлося. Годинник гарний, з перламутровою оздобою, а що жіночий, то дарма. Ніхто на те не звертатиме уваги.

Саме того недільного дня, досить уже пізно, десь на початку 12-ої ночі, до Андрія несподівано завітав згадуваний у Панкратова Баришев. Його кругле, місяцеподібне обличчя було вкрите червоними плямами, масивна, опасиста постать зігнулась, і весь він був, як то кажуть, не в своїй тарілці.

— Здоров, Андрію! Дивуєшся, що я так пізно?

— А чого мені дивуватись? Прийшов, значить, я тобі потрібний.

— Ще й як потрібний, друже. Думав я думав на вулиці — до кого піти та й вирішив, що найліпше до свого колишнього автотрестівця. Прийми на нічліг, бо жінка вигнала з хати...

— За яку провину?

— Та... Хто ж його знав, що її чорти принесуть передчасно. Вона поїхала з сином до своїх батьків поза Харковом, ну, а я... запросив до себе дівчину. І спіймався на гарячому... Там таке було, що будинок хитався. Ти ж знаєш трохи мою Капочку. Відьма, я тобі кажу, а не жінка. Недарма скакала на коні по фронту разом зі мною. Думав, що вб'є і мене й ту мою подружку. А за що, власне? Ось тут у мене п'ять яець, кусок сала й півлітри пшеничної. Смаж яєшню, а я ще трохи віддишуся.

Андрій уявив собі Капітоліну Баришеву в гніві. Жінка міцної фізичної будови, круглолиця, як і чоловік, з колючими очима. Скакала по фронту? По якому? Там, де не було боїв? Вона ж чекістка, на її руках чимало крові... Де вони взялись, ці жінки? Яка мати виплодила потвор? Ні, тут матері ні при чому. Це «великий учитель» Ленін закликав нищити ворогів революції, власне, його ворогів, незалежно від того, хто вони, чужі, чи рідні. Ленін очолив похід проти віками освяченої людської моралі, сказав: усе можна, все дозволено, крім того, щоб мати думку, суперечливу з його вченням.

Після чарки, розмова зійшла на службову тему.

— Мабуть, — сказав Баришев, — пішлють мене кудись за секретаря райкому партії. Шкода, що ти безпартійний, а то взяв би тебе на завідувача канцелярії, бо ти уважний і добрий працівник. Між іншим, ти Панкратова не бачив?

— Бачив.

— Ну, і як? Лає мене, зануда?

— Трохи лає.

— Не трохи, а на всі заставки. Та хай собі. Я не дозволю розкрадати державні кошти, не на того на-трапив...

— Де ж і що він украв?

— Де? В Укравтотресті. Зморгалися з начальником постачання й пустили наліво сто шкіряних плащів. Розумієш, який це шматок? Заслужений комісар... Плювати мені на заслуженого! Я йому прикручу гайку так, що й партквитка свого більше не побачить.

Ранком, коли Баришев пішов, Андрій довго думав над стосунками серед партійців. От, здається, об'єднані спільною ідеєю, а в щоденному житті очі одне одному повидряпували б. Хіба це єдиний приклад Панкратов і Баришев? У тому ж Укравтотресті був Андрій свідком кумедних подій... Директор з'їв би з тельбухами свого заступника, а той взаємно. Начальник постачання на ножах з начальником транспорту. І це скрізь. Нема щирости, нема взаємоповаги, кожний думає, як би підставити ніжку товаришеві, скинути з коня, а самому сісти верхи.

Зрештою яке діло Андрієві до партійного життя? Він — переконаний індивідуаліст — «індус», за советським жаргоном. Колись, після демобілізації з Червоної армії, йому пропонували «записатися» у партію, особливо домагався цього один приятель, член партії з 1917 року, але Андрій відповідав:

— Я ж не з пролетарів і партії непотрібний.

— Помиляєшся! — казав приятель. — Ленін радив відбирати кращих з непролетарського елементу для партійних рядів. Я поручуся за тебе й знайду ще чотириох поручителів. Записуйся!

Той приятель таки «організував» Андрієві поручительство, лишалось тільки занести анкету до Окрпарткому на затвердження, але пригадалися Андрієві слова батька: «Краще плисти на кораблі без керма, аніж на кермованому поганим капітаном. Тоді пасажири обов'язково загинуть». За «поганого капітана», як правильно зрозумів Андрій, батько мав комуністичну партію. Отож, анкета лишилась Андрієві «на пам'ять», не пішла далі шухляди його стола, а пізніше він її знищив.

ПРОВІНЦІЯ

Місто, де жив Федь Ладуненко, нічим особливим не відзначалось. Не було там ані річки, ані гарного пейзажу. Дореволюційні будинки потроху зношувались, але господарі їх уникали покищо робити ремонт, бож кінчався, або вже й кінчився НЕП, знову почали «прикручувати гайку» домовласникам, на якусь непомітну майстереньку накладали великі податки, і майстеренька закривалась. Черговим державним гаслом була — кооперація. Кооперували все: шевство, кравецтво, перукарство, фотографію, кондитерство, навіть збирання ганчірок. Зате процвітав чорний ринок, так звана, «толкучка». На чорному ви могли знайти всі зниклі товари, розуміється, втричі дорожче, могли обміняти непотрібну вам річ на потрібну. Це була торгівля з-під поли, з оглядкою, щоб не нахопився «страж революції» — міліціонер і не потягнув до своєї надзірної установи, де назавжди зникав збережений вами товар.

Федь працював на посаді відповідального секретаря окружної редакції. (Тоді провінційним містам щедро роздавали назви округ). Він тільки недавно одержав книжку кандидата партії й дуже тим тішився. Андрій, на правах доброго приятеля, бож в одній школі вчилися, хоч Федь був молодший, казав йому: — На чорта тобі ця книжка? Думаєш, застрахуєшся? Виплиєш на гору? Сумніваюсь!

Тоді ще не арештовували за антисоветські анекдоти й дотепи, а Федь їх дуже полюбляв і розповідав Андрієві, наприклад, такий: Троцький, Ленін і Зінов'єв обмінювались шифрованими телеграмами, і ось одного разу Ленін дістає від Троцького телеграму: ТРОЦКИЙ. А розшифровувалось це так: (по-російському) Трудную Работу Ограбления Церквей Кончил и Исчезаю. Ленін відповідає: ЛЕНИН. Це значило: Льова, Если Необходимо, Исчезай Немедленно. Тоді прийшла телеграма від Зінов'єва — ЗІНОВ'ЕВ. Себто: Зачем Исчезать Надо Ограбить Все Если Возможно.

Отож, і в кандидата партії Ладуненка не було тієї класової свідомості, і він кпив із самообраних вождів революції.

В установах своїм порядком ішла паперова, здебільшого мало кому потрібна праця. До Федя приносили різні відчити, протоколи зборів, чергові розпорядження влади — для друкування в газеті. Надходила ціла злива дописів з місць, головним чином, про непорядки в галузі господарській, освітній, оздоровчій. Федь плавав у тих дописах, як муха в місці води, бож усіх не видрукуєш, а всякій справі треба було «дати хід», надіслати у відповідну окружну установу, щоб розібралися, виправили, впорядкували. Федєві допомагала його молода дружина, працюючи там же, в редакції. А на кінець дня в обидвох голови ставали «бубнами», і вони скоріше поспішали додому, щоб відпочити. Федь просився, аби його відпустили з округи в центр (в тій справі їздив і до Харкова), мовляв, він хоче ще вчитись, але кандидатська книжка міцно його загнуждала. «Не можна. Ви потрібні тут, на місці». І нічого не скажеш, не посперечаєшся, бож «партійна дисципліна», наказано — мусиш виконувати, хоч тобі й зовсім недовподоби твої обов'язки.

Якась тінь, подібна до тієї, що була в гоголівської відьми-утопленої, просвічувала крізь начебто спокійне обивательське існування. Провінція тим гірша від великого міста, що там усе і всі на виду, там не розпливешся в мільйоновому морі, не звернеш з одної

вулиці в другу, бо ті вулиці раховані. Отож, і дні відпочинку, і розваги — клубні, театральні, все було під знаком чорної тіні, ще не дуже загрозливої, легкої, але кожний знав: вона існує, вона колись вирветься з оболоння й насяде... На кого? Це вже — хто зна. І тому краще балакати півголосом, не вимахувати руками, не звертати на себе уваги.

Ладуненки жили замкнено, дуже близьких приятелів не мали, в гості не ходили і в себе нікого не приймали. Катруся ще комсомольствувала, виконувала обов'язки «піонервожатої», себто, виховательки дітей-піонерів.

Одного вечора її довго не було й Федь непокоївся. Де ж дружина? Ніколи ще вона не поверталася з тієї своєї комсомольської праці пізніше 10-ої вечора, а ось уже 11-та й її нема. А дружина тим часом сиділа в одній з кімнат окружного ГПУ, і молодий слідчий навчав її:

— Ви будете нашим співробітником на культурному відтинку. В редакцію заходить багато людей, вони там ведуть усякі розмови, а ви, якщо почуєте антисоветську розмову, негайно повідоміть нас. Чоловікові про нашу з вами зустріч ані слова. Та й про нього ви мусите нам повідомляти, в разі зауважите щось несумісне із званням партійця, бож партія понад усе, для добра партії, для нашої ідеї кожна порядна людина мусить принести в жертву навіть найближчу особу. Так учив товариш Ленін і вчить товариш Сталін. Зустрічатися будемо з вами тут, в останню середу кожного місяця.

Від того часу Катруся загубила спокій. Шпигувати? Доносити? Ставати причиною чийогось переслідування, а може, й ув'язнення? Це було надміру осоружно. Ні в Катрусиній родині, ні в школі, яку вона недавно закінчила, не захочували до чогось подібного, а того, що скаржився вчителєві на товариша, зневажали, називали «ябеда», навіть оголошували бойкот. Часто Катруся замислювалась, сиділа, втупивши очі в одну точку, здригалася, коли Федь її кликав.

— Що з тобою, Катрусенько? — питав чоловік.

— Нічого. Це я думаю над тим, яку тему приготувати для наступних піонерських зборів у неділю...

«Виїхати. Тільки виїхати» — міркувала вона. «Не потягнеться ж за нею той проклятий хвіст, ота мотузка, що її накинуло ГПУ на ніжну Катрусину шию».

— Федю, попроси ще Окрпартком, може, тебе відпустять на навчання.

— Просив і прошу, Катрусю. Останньо сказали: зачекайте до зими, тоді буде менше праці, та поспрайтеся когось підготувати на своє місце.

— Я знаю, хто погодиться, Федю. Хейфец. Він працює, як складач, і мріє про висунення на «інтелігентну» посаду, як він казав. Трохи йому бракує освіти, але нічого, навчиться, не святі горшки ліплять.

Однак, завдання — завданням. Уже двічі зустрічалася Катруся зі своїм «патроном» у ГПУ, ніяких відомостей про контрреволюційні розмови йому не принесла, і він розсердився.

— Товаришко Ладуненко, так не можна. Невже ніхто в редакції не розповідає антисоветських анекдотів? Ніхто не скаржиться на життя?

— Ні.

— То ви, мабуть, погано прислухаєтесь. А не чули ви, наприклад, такого анекдоту, як обмінювались між собою телеграмами Ленін, Троцький і Зінов'єв?

«Боже, — подумала Катруся, — це ж розповідав Федь. Значить, у редакції, крім неї, є ще якийсь „секретний сотрудник“».

— Я не чула.

— Ну, добре. — сказав гепейст, — може ще почуєте... В кожному разі, я чекаю від вас, під час наступної зустрічі, конкретних відомостей. Розумієте мене?

Як загнана в сліпий кут беззахисна тваринка, металась Катруся. Все в неї валилося з рук і на роботу, і вдома. Вона схудла, зблідла, ні до чого не мала цікавості. Федь сполошився.

— Їдь кудись відпочити. Обов'язково їдь.

Ні, Катруся не хотіла залишати міста. Вона тільки попросила тимчасово звільнити її від громадської

праці, мовляв, зле себе почуває. І всі вечори сиділа вдома, приводила до порядку Федеву гардеробу, варила обід на завтра. І нишком роняла сльози. І були ті сльози такі пекучі й болісні, наче витікали не з очей, а з відкритої рани. Іноді Катруся співала. Не комсомольських бадьорих пісень, а стародавніх, «материнських» — про вербу рясну, про могилу в полі, про те, що нема гірш нікому, як тій сиротині...

Одного разу Катруся сказала Федеві, що не піде на працю, бо в неї болить голова. А прощаючись, так гаряче й довго цілувала чоловіка, що він аж здивувався.

— Катрусенько, ти наче на війну мене проводиш... Та ж увечері побачимось. Відпочивай, любя!

На дворі Федь озирнувся й побачив Катрусю у вікні. Вона стояла, розкинувши руки, наче розіп'ята, й дивилась услід чоловікові поширеними очима, і була в тих очах скорбота приреченості — невмолимій, невідкличній, як людська доля.

«Чи не лишиться і мені вдома?» — подумав Федь. Але зразу ж виринуло насмішкувате запитання: чого? І він помахав рукою дружині та й подався до своєї метушливої установи.

НЕСПОДІВАНКИ

Андрій кожного тижня діставав листа від Лізи. Листи до наївності ніжні, наче то була не випадкова дводенна зустріч, а довге інтимне знайомство. Дівчині не бракувало розуму, як і фізичної вроди, але Андрій був не з тих, що швидко захоплюються. Це вже не двадцять років, а тридцять. Тепер купують крам із вибором, з пильною перевіркою, чи нема якогось ганджу...

Проте, пам'ятаючи свою обіцянку, Андрій улаштував Лізу в Інституті Охорони Матері й Дитини, скорочено «Охматдит». Цей навчальний заклад якоюсь мірою був наблизений до Педінституту та до Інсти-

туту Медичного, складався переважно з дівчат, а тому їх називали «Охматдіточки».

Трохи, розуміється, довелося брехнути про... двоюрідну сестру, яка аж дуже хоче вчитись, про її бідняцьке походження... Але знову таки найбільше вплинула посвідка кореспондента урядового органу преси. яку Андрій передбачливо зберігав і користався нею у важливих випадках. Домовився він і про гуртожиток для Лізи, а потім написав їй, щоб приїздила.

Десь за тиждень, вересневим, уже досить холодним ранком, Андрій поїхав зустрічати Лізу. Поїзд трохи спізнився й Андрій блукав пероном не те, щоб із занепокоєнням, а з почуттям ніяковости й мимовільної провини... Справа в тому, що він учора побіг, так би мовити, переконатись, що Лізине місце в гуртожитку на неї чекає, і раптом почув:

— Доведеться, товаришу, ще тиждень заждати, бож не встигли скінчити ремонт. Ось самі бачите...

Чорт знає, що таке! Андрій зовсім не мав наміру брати Лізу до себе. Куди? В ту кімнатку, де міститься одне ліжко, столик і пара стільців? Тепер уже колега по житлу нікуди не виїздить, і його кімната не вільна. Що ж робити?

Тим часом до двірця вкотився поїзд. Андрій стежив за пасажирами, що сходили, але Лізи не бачив. Де ж вона? За якимсь інтуїтивним поштовхом, Андрій перескочив на другий бік і там зауважив самотню пасажирку. Вона була в куцому пальтечку й скидалася на шіснадцятилітнього підлітка. Біля її ніг стояв досить великий, плетений з лози, кіш.

— Лізо! А чого ви тут?

— Вийшло непорозуміння, Андрію. Мабуть, кондуктор помилився, відчинив не ті двері, і частина подорожніх висипалась сюди. Вони вже пішли, а в мене, як бачите, не легкий вантаж, і тому я... чекаю біля моря погоди.

— Ну, нічого, поїхали, Лізо!

У трамваї Андрій почав в'яснювати ситуацію.

— Наші бюрократи завжди підведуть. Уявіть собі, було домовлено твердо, що гуртожиток буде го-

товий до 5-го вересня. А вчора сказали, що можна зайняти місце не раніше, як 10-го. Та й початок навчання відкладається на тиждень. Я, коли б передбачав це, не викликав би вас так швидко.

Ліза спохмурніла, рожеві уста якось жалісно смикнулись.

— А у вас... не можна?

— Бачите, Лізочко, тоді, як ви були в мене з Бєлою, я мав у своєму розпорядженні дві кімнати, а тепер тільки одну. Мою ж кімнату ви знаєте. Ну, та вже нічого. Я приміщусь на підлозі, а ви на ліжку. Якось помиримо.

— А може б я влаштувалася в готелі? — з прихованою ноткою прикрости спитала дівчина.

— У готелі? Хіба ви маєте посвідку про відрядження? До готелю без тої посвідки й не сунься.

Користаючись із безконтрольного часу праці, Андрій не пішов до редакції, а весь день присвятив Лізі. Показував їй місто, водив у музеї та в клуби, частував обідом у Будинку ім. Блакитного, де збиралася вся літературна й білялітературна братія.

Врешті настала ніч. Андрій розстелив на підлозі запасне укриття, поклав подушку, кинув туди ж своє зимове пальто й погасив світло.

— Роздягайтесь, Лізо, будемо відпочивати.

Цілий тиждень отак, по-братньо-сестринському, спали Андрій і Ліза. Це легко не було. Близькість молодій гарній дівчині хоч кого може зворушити. Але Андрій ніколи не ліз нахрапом, просто не міг помислити про якусь непрошену, чи, навіть, випрошену інтимність. Вихований на клясичних літературних творах минулого сторіччя, де суворо засуджувалось оте переступлення останньої межі до законного оформлення, «до вінця», він тримав себе, як джентлмен, або, як добрий дядько, що йому абсолютно байдуже спокусливе сусідство...

Нарешті повідомили, що гуртожиток приведений до порядку, й завтра Ліза може там зайняти своє місце. Залишалась остання ніч для Лізи в малій Андрієвій кімнаті. Вони довго балакали, лягли пізно й ще

переговорювались із своїх спальних місць. І раптом Андрій почув тихий плач.

— Що з вами, Лізо?

Ліза мовчала. Андрій сів на ліжко й погладив кучеряве волосся.

— Ну, яка причина ваших сліз? Чи я вас чимсь образив?

— Не образили, — почувся шепіт, — але... хіба я вам така осоружна?

Ось воно що...

Ранком Андрій відгорнув укривало, і серце його сповнилось надзвичайною ніжністю до Лізи. «Дружина-дівчина» — подумав він.

Ліза відкрила очі й притислася гарячим обличчям до Андрієвого плеча. Тоді Андрій узяв зі столика недавно куплений жіночий годинник, надягнув його на малу, майже дитячу, руку Лізи й сказав:

— Це замість шлюбної обручки. Дякую тобі, моя дівчинко!

Справа з гуртожитком відпала сама собою. Ліза взялася приводити до порядку й без того впорядковану кімнату, попросила Андрія дати брудну білизну, випрала її й повісила сушитись.

— А залізко в тебе є?

— Нема, Лізочко. Я ж був самітній і не потребував його.

— Обов'язково купи, як повертатимешся з праці. Нема чого нам переплачувати на тому, що в спромозі зробити самі. Я й обід приготую...

Того дня Андрій літав, як на крилах. Крім приємної легкості в тілі, він відчував душевне задоволення. Тепер відпаде значна частина дрібних, чисто жіночих, турбот. Ліза з небагатої родини, звикла до скромного життя, не буде ставити якихось нездійснених вимог. Тіснувато вдвох у маленькій кімнатці, але добре, що є й така. Ось один знайомий інженер загородив собі місце під сходами на другий поверх і живе там. Казав, що дуже прикро, коли в тебе над головою всю ніч наче коні топчуться. О, советська влада привчила людей до скромності, до мінімуму в

уському. І з цим миряться. Аби тільки не чіпали, не викликали до тієї інквізиторської установи, де цікавляться не тільки тобою, а й тим, яке убрання одягав твій дід...

— Ну, що ж, моя дружинонько, — сказав Андрій, повернувшись додому. — Треба нам завтра піти до Загсу й оформитись...

Ліза заперечливо похитала головою.

— До Загсу? Я не піду, Андрію. Мені розповідала Бела, як вона прийшла зі своїм нареченим реєструвати шлюб, а п'яний службовець, отой, що записує, каже: — А ви, громадяночко, дуже гарна. Можже, відмовтесь від цього вашого нареченого та зареєструйтесь зі мною? Я ж ще не одружений.

«Мені хотілося плюнути йому в очі», — казала Бела. — Отож, і я, Андрійку не хочу йти до якогось ідіота-реєстратора. Коли б можна було нам повінчатись, я б з усією душею... Але хіба не довідаються? Не донесуть? Обов'язково донесуть. І тоді тебе викинуть з роботи, а мені не бачити вищої школи, як своєї потилиці. Будемо жити, любий, «на віру». Можже, це й гріх, але не смертельний, ми нікого й самих себе не скривдимо.

— А якщо будуть діти?

— Ну, тоді вже доведеться зареєструвати їх у тій дурній установі. Та я про це не хочу думати, аж поки не скінчу навчання.

Ліза хвильку помовчала й додала:

— Крім того, Андрію, я нічим не хочу тебе зв'язувати. Можже, тобі це смішно, але ж я полюбила з першого погляду й сказала собі: моїм чоловіком будеш ти, або ніхто. Ти ж знаєш, що до тебе я не належала нікому, а за те, що сама «напросилася», вибач. По своїй делікатності, ти не насмілився б до мене прийти. Отже, я аніскільки не зв'язую твоєї волі. Буде тобі добре зі мною, лишишся, ні — підеш, куди і до кого схочеш.

★

Одного дня, рано-вранці, до квартири Андрія завітала незнайома людина і відрекомендувалась:

— Представник Наркомату всесоюзної лісопромисловости, Фішгойт.

— Дуже приємно, сідайте!

— Сяду. Але я й ви, товаришу, за два-три дні мусимо виїхати в прикордоння на прорив лісозаготівель. Я вже був у вашого редактора Наумова, і він сказав, що найвідповідніший співробітник для виїзної редакції — це ви.

— Дякую Наумову за добру думку.

— То коли ми виїдемо?

— Коли схочете.

— Але майте на увазі, що це прикордонний район. Я вже маю перепустку від московського центрального управління ГПУ, а вам треба звернутись до свого управління, не відкладаючи, себто сьогодні.

— Добре.

Заяву подано. Андрій та Фішгойт купили собі квитки за три дні наперед, а тим часом Андрій пішов до найбільш авторитетної установи по перепустку.

— Чи можу вже я одержати перепустку на виїзд у прикордонний район? — спитав Андрій якогось вертлявого «уповноваженого».

— Не знаю, це залежить від начальника. Прийдіть через тиждень.

— Але ж я маю залізничний квиток на третій день від сьогодні.

— Маєте залізничний квиток? Ну, то прийдіть завтра.

Ліза тим часом непокоїлась.

— Андрійку, це надовго? А як же я буду без тебе? За три дні знову прийшов Фішгойт.

— Дістали перепустку?

— Оце йду по неї...

— Але ж ми завтра маємо виїхати. Поспішіть!

Найбільш авторитетна установа похитала головою.

— Ви взяли квиток? А коли б ми не дали вам перепустки?

— Я був певний, що дасьте, — посміхнувся Андрій, — бож не було за що не пустити.

— Ну, то ось маєте. Тільки в дальшому так не

робіть, бож сьогодні одне, а завтра може були інше. Зрозуміло?

Дорогою Андрій і Фішгойт потоваришували, хоч Андрій був безпартійний, а той — член партії.

— Знаєш, колего, — сказав Андрій, — нас шлють у ліс, аби ми були штовхачами. Мені невідомо, як дивишся на речі ти, а я такої думки, що штовхання мусить бути скероване в першій мірі проти бюрократів-начальників, які кричать «Паняй!» і не думають про те, чи має той кінь силу. Заготівля і вивозка лісу — тяжка справа. Якщо не нагодуєш людей і коней, то з тим завданням не впораєшся. Отож, я радив би взяти на приціл саме лісове начальство, відкинувши всякі інші гарні гасла про свідомість та про ентузіязм. Бож на порожній шлунок ентузіязму не буває.

Фішгойт цілком погодився з таким доказом, і «виїзні редактори» тихо-мирно продовжували свою подорож, по-братньому ділячись тим харчем, що його надбали в Харкові, а саме — венігретом і ржавою тюлькою. На якійсь станції Фішгойт виплигнув із вагона й урочисто приніс півкілограма кінської ковбаси.

— Ура! — гукнув він. — Знаєш, що це таке?

І продеклямував:

В магазині ЦРК*

Продається ковбаса.

Ось співає ковбаса,

Просить сіна і вівса.

Ковбасу подорожні з'їли з великим апетитом, бо це ж був кінець 1931 року з так званими «труднощами», хоч покищо не з явним голодом. З'їли, заснули, і ранком опинилися на прикордонній станції Олевськ.

ПРИКОРДОННЯ

Поїзд зупинився. Андрій виглянув у вікно й побачив довгу шереду червоноармійців з рушницями, що

* ЦРК — Центральна Робітнича Кооператива.

розтяглись, мабуть, до семафора. «Оце, справді, — подумав Андрій, — «граніца на замке», та ще й на якому довгому»...

Біля станційних дверей двоє, очевидно, старших рангом військових, перевіряли перепустки. Того, хто перепустки не мав, зразу ж відправляли під конвоем кудись до міста. Наших мандрівників попередили, що вони кожного тижня мусять реєструватися в районному відділі ГПУ, і вони подались до редакції.

Редактор мав смішне прізвище «Єжелі», але належав до української нації. Всі ж інші співробітники, зі складачами включно, були синами й дочками Ізраїля. Виїзна редакція мала свої, спеціально асигновані кошти, оплачувала працю робітників, папір, навіть невиразну статтю витрат, так звану, «амортизацію машин», і тому до гостей поставились прихильно, тільки роз'яснили, що вони кінчають о 5-ій, а гості від того часу можуть її починати. Спати доведеться вдень.

Спільної квартири для Андрія й Фішгойта знайти не могли і розмістили їх окремо, знову ж таки в ізраїльських родин. Андрій звернув увагу на те, що діти олевських ізраїльтян ані українською, ані російською мовою не говорять, а послуговуються своєю. Батьки ж досить поправно розмовляли по-українському, і відразу почали скаржитись.

— Ой, це ж, товаришу уповноважений, не життя, а каруселя... Так тяжко тут заробити, так тяжко. Я ось муляр, а хто буде в нас муровані хати? Хіба держава. Ну й налітає тих мулярів на одну будівлю, як мух. А в мене ж родина, товаришу уповноважений, їй їсти дай, одягти, взути треба...

Олевщина загалом бідна. Вже не кажучи про місечкову «майстерівщину», отих численних мулярів, теслярів, пічників, шевців, кравців, переважно з роду Ізраїля, хлібороби, то-пак колгоспники вражали своїм нужденним виглядом. Андрій не пригадує, щоб у той час бачив на сільській людині чоловічої, чи жіночої статі шкіряні чоботи, або черевики. Постоли. Тільки постоли. Життя, очевидно, провело там «суцільну постолізацію», бо ж шкіри з забитих тварин треба зда-

вати державі, а фабричне взуття до села рідко коли доходило. Липи ж у лісах вистачить. Дери лико (так, щоб лісник не бачив), і взувайся на здоров'я.

Були в Олевську й базари — блідий натяк на базари колишні, бо істівне берегли для себе, особливо хліб і крупи. А без грошей все ж таки не обійдешся, тим то витягали зі скринь ще дідівське й бабусівське убрання, вишивані рушники, сорочки, і несли на торговлицю в надії спокусити українською екзотикою приїжджих представників влади, агентів кооперації й іншу зайшлу, а не місцеву людність. Коли ж траплялася в когось у кошику курка, чи десяток яєць, цей крам моментально хапали, навіть не торгуючись.

Єдине, що було подостатком на базарі — це гриби. Продавались вони не на вагу, а в'язанками. Довша коштувала дорожче, коротша — дешевше. Грибами базар просто був завалений. Не бракувало й сушняку — лісових грушок, яблук. Не бракувало й дров, очевидно, крадених, бож соціалістичне добро скрізь недоторкане, скрізь заборонялось його привласнювати без державного дозволу. Та заборона — заборона, а життя — життям. Крадіжка стала, так би мовити, стилем підсоветського існування. Не вкрадеш — не проживеш. Отож, крали селяни, робітники, службовці — де можна й що можна. Карикатура на соціалізм, видавана за «революційне досягнення», визирала з кожного кутка, але що зробиш? Академік Єфремов колись писав: «У нас 95% мовчать, а 5% говорять не те, що думають». І це була глибока правда. Революція обернулася на нечувану в світі тиранію.

Андрій тягнув виїзну газету сам, бож Фішгойт зовсім не знав української мови, і взагалі стояв далеко від журналістичної сфери. То ж вони домовились так: Фішгойт буде їздити по лісництвах і збирати потрібний матеріал, а редакційне оформлення — Андрієве.

Дні минали досить одноманітно. Власне, днів не існувало, бо вони оберталися в ночі. Тим часом робота йшла успішно, прорив із заготовлею й вивозкою лісу все меншав. Прислали ще й уповноваженого ЦК

партії України, щоб він підштовхував місцевих діячів. Тут слід зауважити, що партійні діячі панічно боялися персональних друкованих «шпильок». Вони мусли сидіти на місці, ні кроку з лісу, аж поки не буде виконано плян. А поїхати кудись хочеться. Тож Андрій почав застосовувати персональні шпильки. Наприклад:

У розгарі штурм, але
Не зважаючи ні на що,
Мчить Некрасов у Олевськ,
Як останнее ледащо...

Некрасов був директором великого ліспромгоспу, і йому після такої шпильки добре влетіло по партійній лінії.

Ліс, ліс. Це слово вісіло в кожного на язичі. Пізніше вже Андрій зрозумів причину того поспіху. У повітрі пахло війною, і треба було прочистити прикордонний ліс, забрати цінне промислове дерево.

Як і умовлялись Андрій і Фішгойт, основну увагу вони зосередили на побутових умовах робітників. А умови ті були жахливі. Начальство, живши в повному достатку, зовсім не дбало про те, чи задоволений у дроворуба шлунок, і чи має що їсти його кінь. Робітників годували пшоняною кулешкою на олії, а коней солом'яною січкою. Після газетних шпильок це все змінилось. На лісозаробітки стало поступати м'ясо, коні дістали овес. Десятки листів подяки отримала виїзна редакція від лісових робітників, до яких раніше нікому не було діла.

Лишався ще тиждень до кінця праці виїзної редакції, і тут Андрієві довелось пережити дуже неприємні хвилини... Виходячи з редакційного будинку о 5-ій ранку, він зазирнув у машиновий цех, подивився, як машина викидає друковані аркуші, і щось йому підказало: ану-ж, переглянь ще раз газету... Зір спинився на дописі «До 14-ти ліття ЧК-ГПУ», де розповідалося, що в місті Олевську на честь цієї знаменної дати влаштовано зразкову їдальню...

Раптом в Андрія стали рогом очі. В останньому слові хтось замінив одну літеру і вийшло... Андрій

спинив машину, власноручно жбурнув у пічку зо дві сотні газет, а тоді спитав: хто складав цей допис? Усі мовчали. Ну, добре, — сказав Андрій, — не хочете признатись, то я довідаюсь і без вас. Коректурні відбитки були в Андрія під рукою, на кожному зазначене прізвище складача.

— Фраермане, ходіть зі мною!

Середніх років складач поплентався за редактором до його службового кабінету. Андрій уп'явся в складача лютими очима.

— Фраермане, ви недостойний, абсолютно не шанований і навіть препаскудний громадянин міста Олевська. Кому ви копали яму? Мені? Та коли б вийшла в світ ця газета, то вже завтра її редактор їхав би в заґратованому вагоні пасти білих ведмедів. Але разом із ним їхали б і ви.

— Вибачте, я хотів пожартувати...

— Добрі мені жарти! Та ще з ким? Чи від вас уже зовсім відступився розум? Чи ваша голова, замість мозку, наповнена машинним мазутом?

Фраерман нарешті зачмихав носом, наче збирався заплакати, пообіцяв, що більше таких жартів ніколи собі не дозволятиме.

— Ідіть же, вставте при мені потрібну літеру, а я все ж таки скажу друкареві, щоб не підпускав вас до машини і на три кроки.

Андрій не втерпів і розповів про ту подію Фішгойтові. Той спалахнув, стукнув по столі кулаком і вигукнув:

— От проклятий жидюга! Покажи мені його, а ще з ним поговорю по-своєму...

До редакції заходив уповноважений ЦК партії Когучький. Він міцно потис Андрієві руку й похвалився:

— Отже, ми вийшли на перше місце в Україні. Дякую вам, товаришу!

У веселому настрої поверталися «виїздовці» до Харкова. В Києві належало зробити зупинку, переночувати, відпочити. Когучький сказав Андрієві:

— О 7-ій вечора приїздіть до ресторану «Континент».

ненталь», тільки без цього вашого Фішгойта. (Уповноважений ЦК не хотів мати партійного свідка). Я частую!

Андрій уперше був у розкішному ресторані й дивувався, з якою легкістю замовляв Когуцький найдорожчі страви й напої, а ще лишив п'ять карбованців кельнерові на чай. Ось так живуть вищі партійні урядовці...

Другого дня Андрій купив гарний светер для Лізи, запасся деякими харчами, і знову ж у компанії Фішгойта сів у харківський поїзд.

— Знаєш, що я сказав тому дурневі, складачеві? — запитав Фішгойт.

— А що?

— Я сказав: ти, сучий сину, молись Богові за того редактора. Інший би шепнув, де слід, і від тебе лишилось би мокре місце.

— Хай собі живе.

— Та вже хай. А в нас, у Москві, цього не подарували б. Це ви, українці, такі благодюшні.

Ліза сяяла, як умита росою квітка.

— Андрійчику, як я за тобою сумувала. Адже ти сидів у тому Олевську півтора місяці. Невже так буває часто?

— Не знаю, Лізочко. Я роз'їзний кореспондент, це мій безпосередній службовий обов'язок. Пішлють кудись — відмовитись не маю права.

Того самого дня Андрій і Ліза влаштували прощальний домашній обід для Фішгойта, що ввечері виїздив до Москви. І хоч нічого особливого при тому обіді не було, бо що зробиш на примусі, крім борщу, вареників і компоту, але Фішгойт був дуже задоволений з гостинності господарів і кілька разів запрошував їх відвідати столицю Союзу.

— Обов'язково приїздіть. Я ж там народився, знаю місто, як власну квартиру, покажу вам його від центру й до околиць. У мене дві просторі кімнати, а родина невелика — я, жінка, мама й двоє дітей. Отже, є де розміститись.

Десь о 6-ій вечора подружжя провело гостя на

двірець, а тоді повернуло до театру «Березіль». Ставили Кулішевого «Мину Мазайла» — блискучу сатиру не тільки на примусову русифікацію України, а й на тих, сказати б, «добровільців», що самі русифікуються. Мазайло змінив своє прізвище на «Мазенін», а Мотя Мотя, побачивши над фасадом залізничного двірця вивіску «Харків» замість «Харьков», з гіркою каже своїм знайомим: «Міліе мої, іспортілі город!»

«Березіль» із своїм талановитим керівником Лесем Курбасом мав величезний успіх серед харківської інтелігентної людности, заля ніколи не світила пустою, квитки треба було купляти за кілька днів до вистави, інакше не потрапиш у театр. А гарна вистава завжди відсвіжує, створює піднесений настрій, відсуває на бік сіризу життя. Ліза й Андрій наче викупались у свіжій воді під час задухи, і ще довго вдома обмінювалися враженнями від вистави. На жаль, партійні душогуби незабаром розгромили «Березіль» — зародок, справді, нового, ще небувалого в Україні театру.

Взагалі, влада скрізь вимагала «утилітарности». Владі непотрібні були творчі шукання, мистецьке самовдосконалення. В голови спільноти з методичністю маятника вдовблювались комуністичні ідеї, а головне, що краще від советського ладу нічого не може бути. Колись Андрієві й Лізі довелось бачити в Червонозаводському театрі «Диктатуру» І. Микитенка. Грали чудово. Відомий артист Васильченко, що виконував роль куркуля-організатора селянського повстання, дав блискучий образ «ворога народу», який на очах публіки поступово, все більше червонів (від злості), а коли заспівав — «Ревела буря, дождь шумел, во мраке молния блистала», здавалося, наче увічю бачиш ту «бурю» й ту «молнию».

Але, якщо вдуматись у зміст п'єси, яка ж то була неправда! Куркуль, багатий селянин, на той час уже був зламаний, «ліквідований», і разом із своєю родиною, з малолітніми дітьми, конав від непосильної праці в сибірській тайзі. Появилось нове, неоковирне

слово «підкуркульник», тобто — селянин-середняк, що співчував куркулеві... І ось ці вороги, мовляв, хотіли встановити свою диктатуру, замість диктатури пролетаріату. Микитенко упіймав «соціяльне замовлення», роздмухував своєю п'есою ненависть між людьми, скріплював авторитет партії — провідниці советської держави.

А так звані «естрадні театри» зовсім пустились берега... Там було дозволено широку побутову критику, й їхні програми склалися переважно з антирелігійних скетчів та з пісень, на взірць:

Долой, долой монахов,
Раввинов и попов,
Мы на небо залезем,
Разгоним всех богов.

На ті «естрадні» Андрій ніколи не ходив. Вони ви-кликали в нього просто фізичну нудоту й непошану до виконавців.

Мистецтво йшло під укіс, його заміняла й пишним цвітом розцвітала балаганна, зубоскальська халтура.

ГІСТЬ

Одного недільного дня до Андрія й Лізи завітав несподіваний гість із розкудовченим білявим чубом, у солдатській шинелі, з вузликом під пахвою. Андрій остовпів.

— Миколо! Звідки ти взявся? Ти ж був у Дагестані...

— Був та загув, друже. У сусідній кімнаті нема нікого?

— Нема.

— А це твоя дружина?

— Дружина.

— Значить, можна думати, «своя в дошку». Ми, знаєте, з вашим чоловіком разом виростили, хоч він на чотири роки старший від мене. Я з тієї ж місцевості, що й він, «чернігівські хохли», як нас драж-

нили. Добре, Андрію, що ти відтарабанив свою військову повинність ще тоді, коли не дуже припікали дисципліною, не вважали червоноармійця за бидло...

— Миколо, та роздягнись же спочатку, вмийся, причепурись, поснідай з нами, а тоді розкажеш. Між іншим, бачив я твою книжку «Перегони». Пристійна книжка, зі свіжою тематикою, без особливого урапатріотизму. Мені подобалось оце:

Ех, і рушила ж машина,
Не машина, а душа,
Тільки шини, як пружини,
А під шинами соша...

Микола посміхнувся.

— Тепер, брате, мені вже не до книжок. А поїм я з охотою, і чарку вип'ю. Як швидко ви все приготували. Можна сідати?

— Та сідай уже, телепню, ще питає!

І Микола почав розповідати.

— Друзі мої, всьому виною наші дурні романтичні натури. Треба було мені не пхатись далеко, а відслужити десь поблизу, в так званій територіальній частині. Пропонували ж: хто куди хоче. І потягнув мене чорт за язика, зголосився в Дагестан. Незнана країна... Багато цікавих вражень... Нові сюжети... Ідіот! Дали мені там таких «сюжетів», що до смерті пам'ятатиму. Уявіть собі: спека тридцять п'ять-тридцять сім градусів, а ти, нав'ючений, як коняка, з тридцятифунтовим вантажем, маршируй п'ятнадцять, а то й двадцять кілометрів, весь мокрий, докраю втомлений, нещасний... Та я терпів, ретельно виконував обов'язки червоноармійця, будь вони Богом прокляті! І ось одного разу, після двадцятип'ятикілометрового переходу, ледь я скинув чоботи й дивився на натерті до ран ноги, раптом команда: — Червоноармієць Микола Скуба негайно зібратись і йти в наряд по охороні військового склепу. А це значить, знову взувайся, бери рушницю й тупай чотири години навколо того дурацького склепу. А я ж зовсім не маю сил, голова хилиться набік, на сон, усе на мені потерпло. Е, —

думаю, — біс із вами, обійдетесь без червоноармійця Скуби. Словом, не пішов, завалився спати. А на ранок військовий суд і — за невиконання бойового наказу командування два роки тюрми. Потрапив я в тюрму. А в моїй камері тридцятьоко людей і серед них шістнадцять різних народностей. Жодного слов'янина, крім мене, нема, і я ані слова не розумію з того, що мені кажуть. Але при звичаївся, розмовляв на мигах. За кілька днів почали виганяти нас на працю. Полагоджували міські дороги, згребали сміття, навантажували пароплави. Я спостерігав навколишнє життя й почав писати книжку «Пісня про омбалів (вантажників) махачкалійського порту». Вже закінчив. Ось вона тут, у мене.

Ми, военні в'язні, не дуже були гноблені. Годували нас досить пристійно, а в неділі навіть пускали за чергою й без охорони до міста, знаючи, що в'язневі без документу нема куди тікати. Відсидів я рік. А потім напала на мене така туга за Україною, за рідними, що вирішив я, як то кажуть, «змитись». Назбирав пайкового хліба, гроші мав, і одного з тих відпускних днів купив квиток, сів у поїзд і, уникаючи перевірок на станціях, щасливо прибув сюди, і тобі першому, Андрію, зробив візиту. Не виженеш?

Андрій заперечливо похитав головою.

— Але що ти робитимеш далі, Миколо? Жити під чужим ім'ям?

— Ні, моя мрія — потрапити в харківську тюрму, добути тут свого дворічного строку. І тепер уже вся надія на друзів. Може, виручать...

Майже до ранку розповідав Микола про своє червоноармійське життя, про товаришів, з якими довелося разом служити.

— Там я такого наслухався, Андрію, що й повірити тяжко. В нашій частині були здебільшого селянські діти, і ось батьки засипають їх листами: «Сину, що робити? Женуть у колгосп, кажуть, що вже й кінць не мій, і корова не моя, а суспільна. Землі біля хати лишили п'ятнадцять соток, решту відібрали». Добре, що мій батько колишній шахтар, безземель-

ний, при хаті тільки невеличкий город та малинник. Ти ж знаєш. І доручили старому виконувати обов'язок колгоспного листоноші. То ж ходить він кожного дня за сім кілометрів на пошту, приносить листи та газети, роздає людям. За це йому нараховують якісь там трудовні, а трудовень оплачують півкілограмом борошна. Багаті статки? Ну, та вже нічого, йому з матір'ю вистачає. Біда, Андрію! І ми були ідеалістами, вірили, що «на оновленій землі не буде пана-супостата», а супостат якраз і прийшов... Та ще який! Ми ось пишемо про... світле життя. Яке воно, в біса, світле? Плакати хочеться. І ти знаєш, кого я винувачу? Не тільки уряд, не тих, що керують, а тих, що підгавкують... Пам'ятаєш, як на початку революції «проповідував» Блок?

«Ми на горі всем буржуям, мировой пожар раздуем!». А Маяковський собі:

«Слушай приказ: кто не с нами, тот против нас!»

А наш Петро Панч, сучий син, ушкварив новелю «Мамо, вмирайте!», бо мама не хоче йти до колгоспу. Боже, які ж вони паскудні всі ці пролетарські ідеологи — Івани Ле, Смоличі, Микитенки, Головки... Скільки в них отого підлабузництва перед владою! А влада слухає: хвалять, значить добре, так і далі будемо робити.

Микола, що розмовляв півголосом, перейшов на шепіт.

— У Дарестані було кілька серйозних повстань. Гірські люди не такі боягузи, як наші. Забивали представників партії та ГПУ, не виходили цілими кішлалками (селищами) на колгоспну кріпацьку працю. Нас послали на «усмиреніє», але ми, за небагатьма винятками, стріляли в повітря. Ну, і все ж таки «усмирили», приборкали вільнолюбний народ, тепер уже не протестують. Ти розумієш, Андрію, яка це трагедія? Червоноармійці мусять стріляти в безборонних, незброєних людей, бо вони поводяться всупереч хотінню влади. Не знаю, як ти, а я оце, якщо пощастить видати «Пісню про омбалів», на цьому й заговію, бож

писати — значить, брехати, а я брехати не хочу, ще не навчився.

★

Це було не легко, але при наполегливості всього можна досягти. Різними дорогами, починаючи від менше впливових до більше впливових адміністративних працівників, добився Андрій до прокурора Республіки не особисто, а знов же через приятеля прокурора, і той дозволив Миколі без повторного суду відсидіти термін дагестанського вироку в харківській тюрмі.

Микола саяв. При побаченні з Андрієм, не зважаючи на похмурі тюремні стіни, сміявся, ще й потішав Андрія.

— Все буде добре, колего. Мені тут доручили працювати в культурно-освітній частині, читати в'язням лекції з літератури... В'язні — це, розуміється, в'язні, блатний народ: розтратники, злодії й інші. Ось недавно й мене, їхнього лектора, облапошили до цурочки. Себто, вкрали білизну й гаманця з кількома рублями. Але що вдієш?

— Білизну я тобі принесу, — сказав Андрій, — і грошей...

— От і спасибі, друже. Значить, ти незабаром виїдеш у відрядження?

— Так. Шлють знов у ліс.

— Виїзди на здоров'я. Писати не прошу, бож про що напишеш у тюрму? Зустрінемось — поговоримо.

ДРУГА ПОДОРОЖ

Ліза вчилася в Охматдиті. Цей навчальний заклад існував уже, мабуть, п'ять років, але освітня влада й досі не знала, де влаштовувати випускників. Виховницями в дитячих яслах? Так це «не оплачувалось». Ясла обходилися місцевими силами, перша-ліпша дівчина, що закінчила Педагогічний технікум, а то й семилітку, могла там порядкувати. А Охматдит прирівнювався до високих шкіл, тим то йому належала якась поважніша роля... Почали говорити про

злиття Охматдиту з Медичним інститутом, а покищо навчання там ішло за принципом «ні кує, ні меле», іноді з довгими неоправданими перервами, під претекстом якогось ремонту, чи браку кваліфікованих учителів.

Лізині подружки нарікали:

— Дурна ця наша школа, вчишся й не знаєш, що з тебе буде. Кинути б та перевестися кудись.

Саме в цей час Андрієві знов запропонували відрядження на прорив лісозаготівель. Андрій пробував «відбрикатися» втомою після першої поїздки та нічого не вийшло. Наумов не шкодував компліментів Андрієві, його редакційним і організаційним здібностям. Обіцяв після цієї поїздки курорт...

— А куди їхати? — спитав Андрій.

— Цим разом уже не на прикордоння, а в розпорядження Кам'янець-Подільського Лісоуправління Там дуже цікаво, матимеш багато вражень...

— Так, але це значить, що я знову, як кінь, працюватиму всі ночі, а може, й дня доведеться прихватити.

Хочеш мати помічника? Бери, я не заперечую. Знайди когось із своїх колег-літераторів і їдьте. Оплатимо й другого працівника.

Тут якраз нагодився безробітний колега, Андрій Мигалюк, став просити: — Візьми, друже, мене, бо вже нема з чого жити.

Наумову так хотілося скоріше випхати Андрія, тепер уже двох Андріїв, що він взяв на себе всю підготовку, себто, договорювався про кошторис витрат, про постачання паперу, фарби, навіть про те, щоб Кам'янець-Подільська Поліграфічна Профспілка виділила й закріпила за виїзною редакцією кваліфікованого складача. Не забув Наумов і про партійну «няньку».

— Товариш Шнайдер доставить вас на місце, влаштує, познайомить з місцевими відповідальними працівниками, а там уже ви самостійно працюватимете.

Як відповідальний за виїзну редакцію, Андрій дістав купу різних обіжників і інструкцій, у тому числі з написом «зовсім таємно» вказівку від відділу

преси ЦК КП(б)У — не вміщати жодного кліше з портретом товариша Сталіна, де він виглядає грубим... Це було напередодні великого голоду, і влада заздалегідь дбала про те, щоб портрет ожирілого вождя не мозолив очей схудлому населенню, щоб населення думало, наче й Сталін переживає харчову скруту...

Отож, зимовим ранком компанія в складі трьох осіб вирушила в дорогу. Подорож, справді, була цікава й весела. Нянька-Шнайдер на кожній більшій станції вискакував з вагону, летів до буфету й приносив перекуску. Не бракувало й того, що гріє душу...

У Києві не відпочивали, а пересіли з поїзда на поїзд і після ночі їзди спинилися на досить глухій станції Дунаївці, від якої належало проїхати ще тридцять п'ять кілометрів кіньми. Найняли місцевого парокінного «балагулу», посідали в сани й на першому закруті шубовснули в глибокий м'який сніг. Шнайдер розкритчався на балагулу, інші ж реготали й заспокоювали партійну няньку:

— Нічого, товаришу Шнайдере, від цієї купелі не застудитесь, хіба чхнете кілька разів...

Балагула ж із вибаченням мимрив:

— На цьому місці завжди випадаємо. Це вже, як правило. Коні в мене жваві, не визнають закрутів, біжать з усієї сили.

Ввечері прибули до містечка Затонськ, що мало раніше неблагозвучну назву «Віньківці», а потім було презвано так на честь високого партійного діяча, майбутнього наркома освіти, Володимира Петровича Затонського, який там народився.

Будинок для приїжджих, як і слід було чекати, не опалювався, бо не було потреби. Хто там заїде в таку глушину? Але перед нашими подорожніми постала тяжка перспектива — ночувати в приміщенні, де температура нижче нуля. Шнайдер «розписувався», побіг до містечкової ради, щось брехнув, і за півгодини всю компанію влаштували у місцевих громадян.

Населення тут, як і в Олевську, переважно було ізраїльського роду. Хатки маленькі. Убиралень не іс-

нувало, ходили «за клуню», себто, всі свої природні потреби справляли біля хат. Вийняток, чи привілей мав райвиконком з просторою надвірною вбиральною. куди, між іншим, налітало все населення містечка.

Господарі двох Андріїв зразу ж заявили:

— Сьогодні переночуємо, а завтра товариші, з ласки своєї, потурбуються, щоб їм привезли з лісництва дров. Дрова в нас дорогі, ой, дорогі, хоч і живемо серед лісу.

Зрештою, подорожні розіграли свої задубілі кістки й спали, як новонароджені, без снів і пробудку.

Ранком Шнайдер познайомив старшого Андрія з секретарем райпарткому Кисловським і сказав при тому:

— Це наш дуже здібний журналіст. Він на окремому обліку в відділі преси ЦК...

Кисловський потис Андрієві руку й пообіцяв:

— Поможемо вам, товаришу, в усьому. А ви боріться за ліс, пишіть, штовхайте, лайте, кого слід... Якщо хтось буде байдужий до ваших законних вимог, кажіть мені, а я вже зумію взяти його за зябри. З квартири вдоволені?

— Так. Тільки господарі хочуть дров...

— Дрова будуть сьогодні ж. Ось я собі занотую. Харчуватиметесь у нашій закритій їдальні. Ага, позавчора прибув сюди з Кам'янця-Подільського спеціально в розпорядження вашої виїзної редакції складач Нойман. Перевірте, будь ласка, його кваліфікацію. Якщо підійде, хай лишається, а ні — викличемо іншого, а поки обійдемося місцевими складачами. Ви з нашим редактором уже знайомі?

— Ні.

— Познайомтесь. Людина серйозна й грамотна, тільки редакторство не його фах, він учитель. Може, коло вас більше навчиться...

Шнайдер поїхав назад, а два Андрії дістали для своєї праці окрему кімнату, і колеса закрутилися. Редактор, Антін Орленко, спостерігав, як Андрій старший диктував друкарці «з голови» передову до газети й дивувався.

— Ви обходитеся без чернотки? Складаєте статтю експромтом? Я ще такого не бачив. Ну, а мені доводиться не один аркуш зіпсувати, поки щось спечу...

Редактор запросив приїжджих на обід, познайомив з дружиною — вчителькою, біля якої крутився п'ятилітній білявий хлопчик.

— Це ваш наслідник?

— Так.

— Нуднувато рости самому, — сказав Мигалюк. — У нас в родині було восьмеро, і всі одне під одне, з двома-трьома роками різниці.

Дружина редактора насмішувато похитала головою.

— Після цього було б ще... десять, але...

Мигалюк жажнувся.

— Що ви кажете? А здоров'я?

— Нічого не вдієш. Були часи, коли вісім-десять дітей вважалися за нормальне явище, а тепер спробуйте виростити двох...

Редактор ніяково посміхався. Йому, очевидно, ця тема не була приємна, й він підійшов до комоди та накрутив платівку.

«Ой, яблучко, куди ж ти котишся?» — заверещало в патефоні.

Так, під різну музику й пообідали, а тоді пішли знову працювати.

Цього разу було легше. Трапився сумлінний складач, що не дозволяв собі жадних жартів, сам уважно перевіряв матеріал і поправляв помилки перед тим, як віддати його редакторові. Кожного дня з лісництва, за чергою, присилали в розпорядження виїзної редакції пару коней із саньми, отож, можна поїхати в ліс, коли тільки схочеш. Ночами не працювали, сиділи найбільше до 12-ої години.

Одного дня Андрій відвідав велике зінківське лісництво й отетерів. Там на кожному кроці мотались «уповноважені» від Деревокомбінату, від Профспілки, від Транспортних організацій...

— А що вони у вас роблять? — спитав Андрій лісничого.

— Нічого. Спостерігають. Вивчають. Їдять свинятину, бо в нас її вистачає...

Андрій пішов до секретаря райпарткому.

— Товаришу Кисловський, я ще ніколи не бачив у лісі такої кількості непотрібних людей. Та ж вони не допомагають, а заважають працювати.

— А ви вдарте по них пером...

І Андрій ударив, написавши:

Смішні ці факти, чи гіркі

Але ж це дійсність, а не сниться.

Аж тридцять два представники

Отаборилися в лісництві.

Надуті, важні, в кожухах,

З товстими теками, звичайно,

Сидять, як пшикалки на пнях —

Централізоване начальство...

За пару днів усіх «представників», як вітром здуло, на радість лісничого і всієї районної влади. Кисловський казав Андрієві:

— Ви, справді, чародій. Нам би треба було довго листуватись, аби забрали тих паразитів, а ви обійшлись вісьмома рядками. Дякую!

Розуміється, приїжджих кореспондентів усі господарники боялись. Не дозволяли собі брутальності з робітниками, добре їх підгодовували. Бож біс їх знає, що за люди оті кореспонденти. Вони з центру, а в центрі не жартують... І тому лісництва, «перестраховуючись», напередбій запрошували обох Андріїв до себе, частували, показували, що в них найкраще...

Морозним ранком біля редакції спинилися гарні санки, запряжені парою сірих, «у яблуках» коней. Товстенький червонопикий лісничий Поляков зайшов до приміщення й спитав:

— Де тут харківські редактори?

— А ось...

— Хлопці, поїхали до мене! Ви ж однаково не проминете мого лісництва, а я оце прибув у службових справах до району, вже їх полагодив і повертаюсь назад. Поїхали!

Якраз не було чого робити, щойно вийшла газета, матеріал до наступної підготований, і хлопці підвелися з місць.

Коні по найждженій дорозі летіли, як птахи. Поляков розважав гостей розмовою.

— Воно, розуміється, в лісі особливих розваг нема, та ще зимою. Зате влітку в нас благодать. Ягоди, гриби, горіхи. Я в лісі народився й тут помру. Лищу заповіт, щоб поховали серед тих сосон, що я садив, і на одній з них написали:

ТУТ СПИТЬ ВІЧНИМ СНОМ
ЛІСНИЧИЙ ПОЛЯКОВ

— Не спішіть умирати, — сказав старший Андрій, — треба спочатку виконати плян лісозаготівлі й лісовивозки.

— А я й не спішу. Це тільки так говориться. Чого мені спішити? Їсти й пити вистачає, начальство далеко, сам собі господар. Ось приїздіть сюди в-осени на полювання. Боже, скільки тут зайців, лисиць, куріпок... Зайців і тепер б'ємо, коли трапиться нагода. Ось по-пробуєте сьогодні смаженого зайця, вчора застрілив. А у вас, у місті, з харчами, мабуть, не дуже?

— Не дуже.

— Ото ж то воно й є. Де ті харчі діваються? Ну, ось ми вже й під'їжджаємо до моєї резиденції. Кудлаю, сучий сину, вже занюхав мене, прибіг. Дай лапу мені й цим товаришам, тільки не вкуси ненароком. Ні, ні, він не кусається, мудрий пес, можна сказати інтелігентний, але вночі біля хати не лазь, бо штани стягне.

У хаті Полякова щебетали діти, а від сіней до кухні жваво пересувалася миловидна молодичка-лісничиха.

«Оцій непотрібно робити десять абортів, — подумав Андрій, — ліс вигодує й два десятки наслідників».

Стіл моментально заповнився різними закусками. Сало, шинка, ковбаса, отой смажений заяць, про якого згадано в дорозі. Але дивно, що нема жодної пляшки..

Трохи помнявшись, Поляков запитав:

— Хлопці, а ви квас п'єте?

— П'ємо.

— І вино?

— І вино.

— І горілку?

— І горілку.

— О, тоді все гаразд.

Поляков нахилився, витягнув з-під ліжка цілу сулею прозорої рідини й виповнив склянки.

— Давайте ж по-козацькому, до дна!

Випили по-козацькому. В Андрія молодшого зразу звузилися очі, але старший не здавався.

— Дай, Боже, на все добре!

— Дай, Боже!

— По третій?

— Ні, по єдиній...

Поляков зареготав.

— Це я знаю. Архиерей не дозволив священикам випити по другій, а по єдиній — скільки хочеш.

«Харківські редактори» наїлися так, як, мабуть, не наїдалися ніколи за останні два роки. А в Полякова був цілком правильний розрахунок: чи схочуть оці «винохувачі» знайомитися з господарством, перевіряти виконання пляну після такого частування? І справді, хлопці попросили дозволу «подрімати», а коли прокинулись, був уже вечір і належало повертатись та братись до вечірньої роботи. Скромного, тихого Андрія Мигалюка так «розвезло», що він і після сну не прочувався та на протязі зворотньої дороги, наче не помічаючи візника, плів різні дурниці.

— Тезко, — казав він, — ми повинні додержуватись шістьох умов товариша... батька. Ти знаєш ці умови?

— Знаю.

— Ні, знаєш не твердо. А ось я тобі їх нагадаю. 1. Не думай. 2. Подумавши, не говори. 3. Сказавши, не пиши. 4. Написавши, не друкуй. 5. Надрукувавши, покайся. 6. Не покаювся, сідай за ґрати.

— Андрію, скину в сніг!

— Не скинеш, пошкодуєш. А шість умов запам'ятай міцно, інакше буде тобі труба з бантиком...

Додому вже не заходили, а зразу ж умостилися в редакції й почали перевіряти газетний матеріал.

Два місяці сиділа виїзна редакція в Затонську, на всі лади відмінюючи слова — ліс, транспорт, керівництво, побутові умови робітників... Розуміється, не тільки від редакції залежав загальний успіх роботи, бож усе було мобілізовано на «прорив», але плян знову виконали повністю, і Управління лісництва у Кам'янці-Подільському телеграмою сповістило про це затонське районне начальство та просило, щоб воно врядило виїзну редакцію до Управління.

Знову їхали двадцять п'ять кілометрів саньми, вже по обледенілій, передвесняній дорозі. Спинилися в складача Ноймана, потім пішли до Управління. Там сказали, що журналістів хоче бачити секретар кам'янець-подільського райкому партії, поет і письменник Іван Юліянович Кулик.

— Ну, сідайте, хлопці-молодці, — сказав Кулик. — А я оце тільки одержав з видавництва свої «Записки консула» й подарую по примірнику вам.* За півгодини підемо до мене, пообідаємо, а ввечері, в клубі, відзначимо вашу, справді, добру працю.

Кулик мешкав у колишньому губернаторському будинку й, як на сучасні умови, був повновладним губернатором Поділля. Дружина Кулика, поетка Люціяна Пйонтек, ще молода, але бездітна жінка, носилася по просторому будинку й «на ходу» скаржилася гостям:

— Ви не уявляєте, яка глушина цей Кам'янець. Нема цікавих людей, крім обивателів партійних і безпартійних. Іван зайнятий, не нудьгує, а я просто не знаю, куди себе подіти. Обіцяли відкликати чоловіка до Харкова, але ж коли це буде? Як я вам заздрю, що ви завтра вже можете сісти в поїзд і повернутись до культурного життя, залишити цей ведмежий барліг...

* Кулик був якійсь час радянським консулом у Канаді.

— А я, — сказав Кулик, — хочу ще завтра повести їх на кордон, щоб хоч здаля побачили капіталістичний світ...

— Ні, Іване Юліяновичу, — заперечив Андрій Королюк, — певно, ми від цього відмовимось, бо вже насиділись у лісі. Дякуємо, але хай іншим разом.

— Ну, як знаєте, справа ваша. А ось я вам тепер прочитаю дещо зі своїх перекладних поезій. Слухайте.

Не міг передбачити високоосвічений «губернатор» Кулик, що десь за три-чотири роки слідчий НКВД буде топтатись по його тендітному тілі, буде виривати по волосинці його клиноподібну борідку й домагатися зізнання, як то він, будучи секретарем парткому прикордонного району, шпигував на користь Польщі, тим більше, що його дружина полька, має там рідню... Здається, що Кулика не встигли й заслати, а замордували в енкаведівському льоху, в Харкові.

Десь о 6-ій годині вечора два Андрія й складач Нойман прибули до міського клубу. Там уже все було приготоване, навіть вісів над сценою транспарант: ПРИВІТ УДАРНИКАМ ЛІСУ!

Приємною й дещо смішною несподіванкою було для прибулих те, що їх при вході до залі оркестра зустріла маршем. Андрій Мигалюк пошепки сказав колезі:

— Оце дожився, музикою зустрічають. А проводжали копняком...

Двадцятирічний Мигалюк, здібний поет, між іншим, походив від «куркуля» й йому того не могли простити, нагадували, де треба й де не треба...

Кулик, по праву найвищої влади, виголошував привітальну промову. Зазначив, яку величезну вагу має пропагандивне слово. Якими відданими праці виявили себе приїжджі харківські журналісти. Скільки вони не доспали ночей, мотаючись по лісництвах, випускаючи таку цікаву, змістовну газету...

Заслужив похвалу й Нойман, мобілізований на прорив лісозаготівлі з його відповідальної профспілкової посади, бож складачем він був колись.

У кінці цієї «імпрези» всім трьом піднесли гра-

моти ударників і відрізи на вбрання темно-синього «благородного» кольору.

Дружина Ноймана, Роза Яківна, коли ударники повернулись додому, сказала:

— Без грамоти можна обійтись, а без убрання трудно. Мій чоловік працює профспілковим інспектором, а одягається, як колишній гицель. Дуже до речі ця премія!

У Харкові Ліза порадувала Андрія приємною новиною: «Охматдіточок» передали до Медичного інституту, у них поширився обрій, відпала ота непевність, що ж із ними буде в дальшому.

Незабаром Андрія й Лізу відвідав Федь Ладуненко. Це вже був не той сміхотливий Федь, а худа, змучена людина з трагічними очима, з переривчастим голосом, наче йому бракувало слів.

— Що з тобою, Федю? — спитав Андрій.

Замість відповіді, Ладуненко простягнув обом якогось листа, а там похапцем нерівними, наче п'яними літерами було написано:

«Дорогий Федю! Наше подружнє щастя дуже швидко скінчилось. Я не могла стати ганчіркою в чіхось руках, власне, в руках тієї проклятої установи, яка пильнує за кожним, шукаючи ворогів... Я не могла шпигувати, доносити, в тому числі й на тебе, і тому вирішила скінчити рахунки з життям. Вибач мені, любий! Щоб не було сумніву в моєму добровільному самогубстві, я вибираю поїзд. Тут додаю ще окрему записку для органів влади, бож будуть цікавитись, що та як, будуть тебе непотрібно тягати й допитувати. До останнього подиху твоя Катруся».

— Та-ак, — зітхнув Андрій. — Це неочікувана й сумна новина.

Федь схлипнув тяжко й судорожно, як той нещасливець, що його раптом притисла брила землі.

— Ось, — сказав він, — мене врешті відпустили на навчання, а для чого воно тепер? Та мені не те, що вчитися, а й ходити по землі нема бажання. По-клав би їм на стіл свою «кандидатську», хай би вона

згоріла, заїхав би в якусь глушину і вчив дітей, як раніше.

Ліза мовчала. Вона розуміла, що не треба доторкатись до живої рани, що ніяка потіха в цьому випадку не допоможе.

— Андрію! — підніс раптом голову Федь. — У тебе горілка є?

— Є. Але ж ти не пив...

— Тепер п'ю. Давай, друже, вип'ємо за... світлу душу Катрусі.

КУРОРТ

Наумов виконав свою обіцянку й «організував» Андрієві курорт. Ранком, 30-го травня Ліза провела його на двірець, і поїзд покотився в напрямку Сімферополя. Приємно було лежати на нижній пляцкартній лавці, ні про що не думати, відпочивати. Андрій таки дуже втомився, загубив дванадцять кілограмів ваги, нагадував городне опудало, з якого звисає простора одіж. Це ж був 1932 рік. У крамницях майже зникли харчі, крім сумнівної якості картопляного, з домішкою камси фаршмаку й яблучного повидла, нічого не можна було купити. Добре, що Андрій, як член харківського колективу письменників, діставав право на «наукову» пайку, себто, 800 грамів хліба на день, а на місяць — по кілограму пшона й круп та чвертьлітрову пляшку олії. Ліза, як студентка, мала 400 грамів хліба, півкіла пшона й осьмушку олії. То ж вони іноді міняли хліб на коров'ячий товщ (про сало не було й мови) і так-сяк обходились.

Прибули до Сімферополя. Далі треба їхати автобусом аж до Ялти, до того санаторію ім. Семашка, де Андрій мав перебути свій місяць відпочинку.

Дорога була чудова. Все вище й вище, нарешті, гірський перевал і мальовничий спуск до першої курортної місцевості — Алушти. Тут зробили зупинку, «заправились» бензиною, щось перекусили в місцевому буфеті й рушили вже більш-менш рівним шосе

без головоломних закрутів, обсадженим деревами, що їх досі не бачив Андрій. Ось уся в фіялкових квітах розкішна деревина.

— Як вона називається? — спитав Андрій сусіда, що не вперше їхав до Криму.

— Юдине дерево. А то он чинари, а ті пірамідальні кущі край дороги — лавровий лист, яким ми користуємось для приправи супу...

Ось і красуня Ялта, сліпучо біла, на горбках, із вузькими вуличками, наче поясом підперезана лагідним Чорним морем. Якраз над ним, за триста кроків, знов же на узвишші, гарної архітектури будинок санаторія.

Після оформлення й медичного огляду, Андрія та всіх прибулих запросили до їдальні й нагодували смачним поживним обідом, попередивши, що в дальшому все буде «по дзвонику» — сніданок, обід, чай, вечеря, сон.

Першу ніч після гамору великого міста Андрій почував себе, як у раю. Простора палата на трьох осіб, білосніжна білизна, навстіж відчинені вікна. Деся близько плещеться море, наче щось пошепки розповідає, або дає звіт берегові за пройденою путь... Тиша абсолютна, ніхто не обізветься, нікому не може прийти до голови думка порушити цю тишу хоч одним вигуком.

Андрій прокинувся, і в ту ж хвилину, як на замовлення, почувся приємний, «оксамитовий» дзвінок. «Під'юм»!

Курортники посхоплювались, одяглись, умилились і рушили до їдальні. А там, як за добрих старих часів — кава, молоко, сир, яйця, масло, без норми цукор і хліб. Андрій, практично обізнаний з тугою шлунку, віддав належну увагу всім тим розкошам, їв, аж за вухами ляцало.

Для першого дня санаторний режим було трохи змінено. Обійшлися без ранкової руханки й без лікарських процедур. Натомість зразу ж після сніданку екскурсовод запропонував оглянути визначні ялтинські місця.

Почали з будинку А. П. Чехова. Великий письменник і він же лікар, жив скромно. Будиночок його малий, обивательський, у досить віддаленій частині міста, збудований із сірого кримського каменю. Тепер це музей ім. Чехова, а тим музеєм завідує, доглядає його й дає різні пояснення відвідувачам рідна сестра письменника Марія Павлівна, вже старенька, але жвава й балакуча.

— Отут Антін Павлович працював. А це його спальня. А ось у цій вазі візитні картки його приятелів, які свого часу відвідували Ялту.

Андрій почав переглядати картки. Шаляпин, Бунін, Горький, Репін, Купрін, Толстой, Ге, Короленко, Коцюбинський... Скільки славних імен, і вони вже відійшли на той світ. Усе минає! Але в тому непоказному будинку був присутній якийсь «дух», що настроював на побожність. Екскурсанти розмовляли пошепки, наче дбали про спокій померлого господаря.

— А ці дерева, — пояснювала Марія Павлівна, — садив ще брат. Тоді вони були маленькі, а тепер, як бачите.

Струнки грубостовбурові дерева невідомої Андрієві назви пнулися понад дах. Садок невеличкий, але гарний, затишний, якраз для відпочинку письменника. Тут ходив колись і курликав вилікуваний Чеховим журавель. Йому хтось перебив крило, літати він не міг, став прирученим, як хатня тварина, і Чехов розмовляв із ним, питав про здоров'я й настрої... Журавель на все відповідав лагідним — «курли!»

Марія Павлівна Чехова прожила, здається, 90 років, удвоє більше, ніж її талановитий брат, і весь час була живим носієм пам'яті про нього, про ті, давно забуті деталі, з яких складалася земна дорога письменника.

Від другого дня почався розмірний курортний режим. Після вставання, п'ятнадцятихвилинна руханка, потім снідання, потім «процедури». Для здорових людей, якими були всі курортники, ці процедури мали тільки скріплювальний характер. «Жемчужні» (бурливі) ванни, електричне облучення голови проти під-

вищеної нервовості, морський, під доглядом лікаря, пляж. Жодних ліків, ін'єкцій нікому не прописували. Та й для чого? Тут не лікувались, а відпочивали.

В Андріївій палаті було двоє москвичів — довготелесий молодий брюнет Яковлев і непоказний «коротишка» Каїров. Перший працював технічним, хоч і відповідальним службовцем в якійсь установі, а другий був «шишкою», завідував відділом кадрів московського міського партійного комітету. Яковлев, почувши прізвище «Каїров», перелякався. Йому спочатку здалося — «Кіров». А назагал ті два партійні мужи не задирали носа перед Андрієм, можливо, тому, що були певні в його партійності. Розуміється, Андрій про свою безпартійність мовчав, себто робив вигляд, що й він належить до вибраних... І тут йому довелося почувати досить цікаве й незнане. Москвичі повністю були обізнані із залаштунковим життям «сильних світу цього», розповідали, як «дедушка» Калінін закохався в балерину Тетяну Бах, пропонував їй з ним одружитися, обіцяв молочні ріки й кисільні береги... Але Тетяні було 25, а Калінінові 55, і той альянс не відбувся, бо приїхала з Твері законна дружина Калініна, надавала йому поличників, і на тому вони й поладили. Про «батька народів» москвичі не розповідали нічого, очевидно, боялися й згадувати те страшне ім'я.

Андрій познайомився з головою Контрольної комісії при Сімферопольському автономному ЦК татарської компартії, малим горбунчиком Кисельовим, що передбачливо приїхав на курорт разом із дружиною, і пильнував її, як зіницю ока. Так ось цей Кисельов відразу зв'язався з адміністрацією знаменитих масандрівських винних льохів, і в нього (конспіративно) була розпивочна... А яке ж то вино 20-ти літнього, 30-ти літнього хову, густе, як сироп, смачне, як мітичний нектар, і п'янке до... здивування. Кисельов казав Андріїв:

— Тримайся мене. Мені скрізь відкрито дороги. Забороняють пити вино здоровим людям? А ми його питимемо так, щоб не бачили. Ти хто? Журналіст? Ну, то, значить, пити вмієш, бо всі журналісти п'я-

ниці. Коли будеш повертатись до свого Харкова, дістанеш від мене в подарунок п'ятилітрівку. Щоб згадував Кисельова. Тільки — ша! Нікому ані звука!

З тим Кисельовим та Яковлевим і Каїровим Андрій одного разу пішов до ялтинського ягідного промгоспу, і тут ще раз переконався, як важить партійне ім'я... Прибув сам голова Контрольної комісії ЦК, товариш Кисельов! Їх відразу ж пустили «пастися» в черешневий сад, а там не черешні, (за розміром), а «горобці». Величезні, соковиті, з якимсь особливим запашним смаком. Після відвідин плодового саду, Каїров казав у палаті:

— Я волів би бути не завідувачем кадрами московського міськкому, а ось таким партійним господарем у Криму.

— І горбунчиком? — ехидно запитав Яковлев.

— Ні, цього вже я не хочу, краще жити без горба.

Курортники відвідали славний Нікітський парк, і тут Андріїв просто розбіглися очі. Адже 2500 порсел дерев у цьому парку. Починаючи від наших берез і дубів, до тропічних ліян і коркового дерева. Хто насадив той чудовий парк? Кому мусять бути зобов'язані вдячністю сучасні покоління? Про це ані слова, так само, як не згадано жодною пам'яткою творця розкішного українського заповідника «Асканія нова» — графа Фальц-Фейна. Для чого згадувати? Хай народ думає, що всю отю красу створила советська влада, що тільки їй зобов'язані люди Нікітським парком, виноградним і черешневим господарством, навіть Чорним морем...

Ходили курортники й у царську резиденцію Лівадію з її білосніжним палацом, їздили на моторці до Сімеїзу. Там, біля берега, стояли дві скелі — Діва і Монах. Діва тікає, а Монах її наздоганяє. Пізніше море підточило Монаха, і він під час землетрусу 1928 року упав. Натомість Діва стоїть незрушно і притягає до себе очі відвідувачів своєю монументальною стрункістю.

Ще вразило Андрія «Ластівчине гніздо». Боже, яка ж то краса! На високій-височезній скелі, над ур-

вищем примостився середньовічний замок. Хто його збудував? Кому забанулося глядіти на море з такої головокружної висоти? Про це також ані слова, лише туманна пригадка про «забанки капіталістів», яким не було куди дівати грошей, і вони витрачали їх на дурниці...

Не минули курортники й Воронцовського палацу. Ця споруда коштувала колись графові Воронцову 3,000.000 золотих карбованців, але тепер її ціна необчисленна. Яке там багатство! Самі три пари мармурових левів, що прикрашають головну терасу і були привезені з Італії, коштують кількох модерних дорогих будинків. А всередині... Оті оздоблені фресками залі, та їдальня, де зволив обідати граф, а високо, на так званих «хорах» придворна оркестра й придворні співаки розважали графа своїм мистецтвом, щоб йому краще їлося...

Навколо Воронцовського палацу місцевість, що зветься «Хаос». Тут, справді, первозданий хаос, величезні кам'яні брили, розташовані в безладді. Очевидно, це вже творчість природи, а не людини, бож тисячотонного каміння не підіймеш жодними найпотужнішими кранами.

Між іншим, існує передання, як граф Воронцов набував собі землі в Криму. Він користався з неграмотності кримських татар і пропонував татаринів за його ділянку стільки срібла, скільки може вмістити його капелюх... Неграмотні люди пішли на ту принаду й продали графові, фактично за безцінь свої коштотні ділянки.

Андрій відпочивав, приглядався до курортної публіки, і йому мимоволі спадало на думку — яка ж це дрібнота! Не тому, що він уважав себе за вищого, але ж серед тієї розмаїтої людської комашні майже не було серйозних людей. Партійці — певні своєї вищости, безпартійні — гнучкошиенки з повсякчасним улесливим запитом: чого зволите? Ні, не таку публіку сподівався Андрій зустріти на курорті...

Вразила ще одна, так би мовити, типова риса. 95% курортників приїхали сюди для полювання за

жінками, а жінки — взаємно. Недарма існувала така анекдота: Чи ви цього року відправляете свою дружину на курорт? — Ні, я цього року вирішив сам користатися з її прихильности...

Дуже швидко в санаторії ім. Семашка підбрались парочки. Крім жінки горбунчика Кисельова, всі наче подуріли. Роман. Роман курортний, що ні до чого не зобов'язує — ось про що мріяли кожний курортник і курортниця. Андрій зустрів свою землячку Наталю Корбут, яка вчилася разом з його колегою, і запитав її:

— Наталю, вам подобається курорт?

— Подобається, але я хотіла б, щоб тут було менше таких проповідників монашої моралі, як ви...

Пізніше Андрій довідався, що Наталя на відчай душі кохалася з Яковлевим, мавши вдома родину.

Зазнав і сам Андрій «єгипетської спокуси». Серед санаторників була молоденька докторка Клава. Особливою красою вона не відзначалась, але... все молоде привабливе, і Клава звернула свою увагу на Андрія.

— Ви з Харкова?

— Так.

— А я з Тули. Ніколи не бачила вашої України, навіть не знаю, чи тамтешні люди схожі на наших. Андрій — гарне ім'я. По-нашому — Андрей. Ви маєте дружину?

— Маю.

— Скільки їй років?

— Двадцять один.

— А вам?

— Тридцять один.

— Це добре. Значить, ви відповідаєте одне одному. А я маю чоловіка сорокадвохлітнього. Розумієте, що це значить? Себто, я не кажу, що він уже нездібний, але ж... мені двадцять сім. І чи я мушу додержуватись так званої подружньої вірности? На який біс мені та вірність, коли я фактично ще не бачила життя, а чоловік пройшов огні й води, і мідні труби...

— Клаво, а діти у вас є?

— Є. Двоє. І що з того? Чи я вже не маю права на особисте життя?

Андрій обняв Клаву за плечі, прихилився до її лица, відчув той же аромат молодости й сказав:

— Докторко Клаво, а чи не ризикуєте ви чимсь... несподіваним і прикрим при вашому бажанні курортної розваги?

Клава розсміялась.

— Та ж тут, товаришу Андрію, на сто кроків не допустять хворого. Чим же я ризикую?

Вона поклала голівку на Андрієве плече, пригорнулася, міцно стисла його ноги своїми гарними ногами.

Навколо тихо перешіптувались евкаліпти. Широкий камінь, на якому сиділа пара, ще не охолонув, контрастуючи з вечірньою свіжістю. Затишний безлюдний смужок наче благословляв на солодкий гріх. Андрій спочатку загорівся, а потім згадав Лізу і рвучко встав.

— Ні, Клавочко, — сказав він, — я не надаюся на коханця. Не хочу губити право дивитися своїй дружині прямо в вічі.

На тому й кінчився Андріїв курортний роман. А інші шаліли, «наздоганяли молодість». Яковлев розповідав:

— Але ж та Наталя... Чи всі жінки там у вас, в Україні, такі темпераментні? Коли б я мав у Москві подібну до неї. Вогонь, а не жінка!

Андрієві ніяково. От чим догоджають українські жінки. І це ж знайома, можна сказати, своя... Андрій нецензурно вилаявся й пішов спати.

★

Курорт добігав до кінця. Ще лишалося два дні, але Андрій не витримав, розрахувався з управою курорту і взяв квиток до Харкова. Треба було їхати коаблем до Севастополя, а там сісти на залізницю.

Великий океанський корабель «Грузія» розгойдувало. Десятки пасажирів, як трупи, лежали на палу-

бі, кликали на поміч Бога, тата і маму, їх страшно «рвало». Андрій натомість почував себе здоровим, навіть дивно була ота масова хвороба. Гойдає? То й хай собі гойдає, від цього ще якось веселіше... Андрій взяв із собою чверть відра чудового масандрівського вина, дві великих баньки маринованих бичків, і більш нічого, бо ж і в Криму крамниці світили пусткою.

ЗНОВУ ХАРКІВ

Ліза зустріла Андрія з бурхливою дитячою радістю.

— Андрійчику! Дорогий! Ти хоч трохи відпочив? Та й я без тебе обходилась добре. Половину нашої хлібної пайки міняла кожного дня і маю деякий запас товщу. Коров'ячого, але й це добре. Голодувати не будемо. Ну, як же там, у Криму? Не зраджував мене?

— Ні!

— Вірю тобі. Для чого та зрада? Щоб захворіти? А я тільки про тебе й думала. Мені ніхто непотрібний. Я вже, як полюбила, то на все життя.

— Дякую, моя дівчинко. Справді, для чого? Ось я набув, власне, повернув десять кілограмів ваги, почувую себе сильним, готовим до дальшої праці. Як твої інститутські успіхи?

— Нормально, Андрійку. Нас перевели на другий курс, значить, ми вже повноправні медики, маємо надійну перспективу.

Незабаром після повернення, Андрієві піднесли прикрий сюрприз. В основному він був прозаїком, але не цурався й віршів, переважно на злобу дня. То ж написав колись і післав до журналу «Всесвіт» вірш під заголовком «Безпритульна комуна». Заголовок змінили на «Безпритульний табір», і той вірш виглядав так:

БЕЗПРИТУЛЬНИЙ ТАБІР

»Веселой, шумною толпою
Цыгане табором идут«
(3 пісні)

Веселоців, справді, хоч одбавляй,
Якого добра ще треба?
Праворуч — гаї, ліворуч — поля,
А зверху — блакитне небо.

А прямо, звичайно, радянське село,
Чи, може, радянське місто.
Заходити вільно, аби було
Бажання спочити, чи їсти.

Та суне невтомна циганська юрба
Повз вулиці й площі — далі,
Бож, бачте, на неї спускати собак
Дано заповіт дідами.

Бож циган, і злодій, і конокрад
Ще й дотепер синонім
Для цигана тільки лишилася гра
В демаркаційну зону.

Для цигана тільки на дверях гачок
І звужене злістю око.
Становище, скажемо, хай йому чорт.
На цей день не дуже високе.

І хто буде заздрить на тую «жість»,
На долю циганську мандрівну,
Коли за танок «на тринадцять жил»
Від сили кидають гривеник.

Коли, щоб одержати жменю крупів,
Або качана капусти,
Треба брехати години три
Про всяке там щастя і успіх.

Струсимо з серця уяви старі
Про бубни, пісні, гітари,
Табір — знедолені пролетарі,
Ось що сьогодні табір.

Хіба ж не глум, що на терені Рад,
Де кожна образа — криком,
Люди взимку живуть в шатрах,
Голодні, обідрані, дикі.

Поруч Європи існує скит —
Давніх віків огарок,
Тут, біля нас, на левадах міських,
Тут, в індустріальному Харкові.

Часе великий, не докір це,
В найменшій мірі не докір,
Мусить виймати хтось олівцем
В тебе смітини з ока.

Віримо в радість нових берегів,
В течії тихі за кригами.
Руку твою на весло боротьби,
Товаришу цигане!

Андрій сидів удень на лавці Пушкінського скверу, дивився навпроти себе й думав — куди зник монумент основоположникові комуністичної преси в Україні, Василеві Блакитному? Ще недавно стояв, і — нема. От диво!

Раптом Андрій зауважив Сергія Букатенка, що швидкими кроками наближався до нього, вимахуючи газетою.

— Читав «Комсомольця України»? — запитав Сергій.

— Ні, не читав.

— Ось переглянь. Тут є дещо про тебе...

Андрій почав читати й отетерів. Якийсь борзописець, або, справедливіше кажучи, донощик «роздракониє» у пух і прах Андрієвого вірша. А кінчалась донощицька стаття так:

«Чи варт розглядати далі ці контрреволюційні

вірші? Чи варт розглядати ці погромні вірші, які розпалюють національну ворожнечу?»

«Оце так, — подумав Андрій. — Це вже не жарт. Після такої критики, може під'їхати вночі «чорний ворон» і — «до свідання, мілоє созданіє».

— Треба щось робити, Андрію, — порадив Букаренко, — обов'язково щось треба робити, інакше...

Андрій і сам знав, що дрімати не слід, і пішов до добре знайомого редактора «Вістей» і «Всесвіту». Євгена Йвановича Касьяненка.

— Ти що, відносно тієї дурної статті в «Комсомольці»? Не хвилюйся. Бач, знайшовся якийсь «амурчик». А ми трахнемо по амурчику так, що від нього лишиться мокре місце. Пиши авторське спростовання, а я додаю підвальну статтю в «Вістях».

Касьяненко був тоді членом ЦК партії й поведився більш-менш незалежно. Словом, з приводу того нещасливого вірша знялася ціла «шура-бура». Аж дев'ять статей «за» і «проти» було вміщено в харківських газетах. Врешті підсумок дискусії зробив орган ЦК партії «Комуніст», який за всіма правилами дискусійного мистецтва, з поданням цитат із творів Леніна і Сталіна, виправдав автора, і таким чином заткнув пельку критикам.

Від того часу для Андрія почався успіх. Газети містили його матеріал без затримки, платячи підвищений гонорар, було кілька пропозицій працювати в їхніх редакціях. Спеціальний (партійний) кореспондент «Вістей», циган з походження, Володимир Зорін, щиро тис Андрієві руку й казав:

— Спасибі тобі, брате. Лаяли тебе, шпилькували, а все ж таки забрали з харківської левади той нещасний табір і примістили на зиму в теплих житлах. Це неабиякий успіх. А наволоч, що хотіла тебе з'їсти, ще дістане по руках.

— Володю, ти не знаєш, де поділося погруддя Василя Блакитного в Пушкінському сквері?

— А ти хіба не чув?

— Ні.

— Та ж один п'яний дурень шофер уночі налетів на той монумент і він упав та й розбився...

Андрієві хотілось відповісти, що тільки танк міг би зрушити цементову споруду, але він глянув на Зоріна, в якого очі відвернулися до вікна, і промовчав. Це, бач, офіційна версія. А неофіційна, відома «по секрету всему свету» полягала в приналежності Блакитного до УКП — антипода КП(б)У, і коли це розшолопали, монумент уже стояв у сквері. То ж ГПУ вночі вислало туди кількох робітників з ломами, і вони розбили монумент на друзки й скинули кудись у яр. Так советська влада розправлялася навіть із мертвими опозиціонерами.

У жовтні, на революційні свята, Андрія й Лізу відвідав «соратник по боротьбі за ліс», Андрій Мигалюк. Він у складі якоїсь чергової виїзної редакції потрапив до містечка Бахмача на Чернігівщині, і там одружився з шістнадцятилітньою Прісею Сахно. Власне, одружилось двоє дітей, абсолютно непрактичних у житті, без жодного фаху й жодної перспективи.

— Що ж ти робитимеш, Андрію?

— Не знаю. Тесть недавно заколов кабана, ось я й тобі привіз шматок сала. Може, влаштуюся в Чернігові, в якійсь редакції, а покищо писатиму вірші...

О, молода наївність! Він писатиме вірші... Про що? Про колективізацію, яка ріже під корінь селянство? Про щасливе і радісне життя?

Андрій тримався свого лісового журналу, але редакція незабаром мала переїздити до нової столиці Києва, і Наумов питав:

— Поїдеш?

— Ні.

— Чому?

— Бо дружина тут учиться, а в Києві навряд чи пощастить улаштуватись.

— Ну, як знаєш, працюю покищо.

На холодних крилах прилетіла туманна й дощова середина листопада. Харків'яни мерзли в неопалюваних житлах, бо ще не було підвезено вугілля й дров. То ж теплою одягу не скидали і в кімнаті, по-

всякчас згадуючи тихим, але злим словом байдужий до людности Комуносп. Одного з таких днів співробітників харківських редакцій і видавництв було попереджено, що завтра вони мусять їхати на прорив збирання картоплі. Наказ — наказом, то ж і Андрій, загорнувши в папір шматок хліба й цибулину, поїхав на збірний пункт — біля Південного двірця.

Людей збралося там, мабуть, до трьох сотень, подали спеціальний приміський поїзд із півдесятком вагонів, і «проривна бригада» рушила в якийсь радгосп. Але що то за копання картоплі в листопаді? Промоклий чорнозем опирався лопатам, картопля не відділялась від землі, треба було її обчищати руками. За годину в усіх уже змокрили чуби. Ледве дотягли до вечора, з дуже мізерними наслідками праці, і повернулись додому. Наступними днями їздили службовці інших установ, а зрештою більша половина картоплі лишилася в землі й вимерзла.

У Харкові з'явились голодні селяни. Андрій бачив на Сумській вулиці кілька десятків виснаженої молоді. Один опухлий хлопець сів біля паркана й кричав — хліба! А в своєму дворі, де була, так звана, вигребна яма, Андрій зауважив літнього дядька, що порпався в покидьках, вибирав щось зігниле, але їстівне й тут же жадібно споживав. Андрій кинувся до кімнати, схопив свою денну пайку й виніс голодному. Той спочатку не повірив, що то для нього, дивився тьмяними очима й щось мугикав.

— Візьміть, дядю!

І тоді скупа сльоза скотилася з очей по бороді й голодний промовив:

— Спасибі... сину!

Жити стало все тяжче. В кожній родині на першому пляні була нерозв'язана проблема харчів.

У цей час заїхала відвідати сестру схудла й зовсім не життєрадісна, як колись, Бела.

— Белочко, ти, може, з курорта? — спитав Андрій.

— Який там курорт, Андрійку! Я ж до вас прїздом. Чоловік дістав працю в Донбасі, в місті Сталіно. Він виїхав з дочкою тиждень тому, а я лишала-

ся, щоб полагодити всі дрібні хатні справи, власне, ліквідувати їх, бо назад ми вже не повернемось. Донбас — центр індустрії, його постачають харчами в першу чергу й ми сподіваємось там вижити...

— Значить, скрізь погано, Бело?

— О, ти, Андрію, ще не знав жаху із своєю «науковою» пайкою. Хліб... Та ж ми його по шматочку діставали і... берегли для дитини, харчувалися самою картоплею. А про село краще не говорити. Там смерть від голоду таке ж звичайне явище, як мороз зимою.

— А як твоя нога? — спитала Ліза.

— Трохи болить, та я не звертаю уваги. Бачиш, ходжу з паличкою, без милиці. Ще діє минулорічне лікування.

Бела стукнула кулачком по столі, розсипала іскри з голубих очей і вигукнула:

— Кати! Садисти! Вони навмисне влаштовують голод, карають Україну за спротив під час колективізації. Та ж на нашій кооперативній базі повно зерна з торішнього врожаю, але є таємний наказ — зерно в села не відпускати. Навпаки, там ще «викачують» останні запаси, навіть буряки забирають у селян. Спротив? Який тепер може бути спротив, коли селяни й ходити не мають сили.

Бела прожила в Харкові три дні, нікуди не виходячи, нічим не цікавлячись. А на прощання сказала:

— Спасибі, хоч хліба наїлася в вас. Бувайте здорові, любі, якщо не помрем, побачимось.

Тим часом настала зміна в житті Андрієвого колеги-сусіда. Він був десь у відрядженні й повернувся не сам, а з «похідною подругою», комсомолкою Сімою. Сіма, чи Серафіма Павлоцька належала до практичних осіб і, відждавшись довготермінового нового відрядження свого нібито чоловіка, викликала до Харкова з провінції батьків і сестру. Вони розташувалися по-родинному в сусідній кімнаті (Андрієва була проходна), і від того часу почався неспокій. Павлоцькі раз-у-раз шмигали через проходну, навіть без перепошень, вважаючи себе цілковитими господарями

обидвох кімнат. Ліза нарікала, що не може готуватись до лекцій, говорила, що, мабуть, доведеться їй перейти до студентського гуртожитку.

Андрій спочатку мовчав, а потім не витримав і написав листа приятелеві:

«Тимку, ти, здається, не збирався запрошувати до себе рідню своєї дружини, а вона вже повністю тут. Чи це надовго?»

Відповідь була лаконічна:

«Ніяка вона мені дружина. Жени їх до всіх чортів. Мене покищо не чекай, бо я лишуюсь тут на півроку».

Отож, «жени»... Але як? Такого права в Андрія не було, та коли б і було, він би цього собі не дозволив.

Якраз ліквідувалась редакція лісового журналу. Наумов ще раз пропонував:

— Андрію, їдьмо до Києва. Оплатимо подорож твою й дружини, дістанеш кімнату в новій столиці, а тут нічого не висидиш.

— Ні, друже, не поїду. Кожний чорт своє болото хвалить, так і я. Люблю Харків і не хочу міняти його навіть на столицю.

Трохи попрацював Андрій у Центральному Бібколекторі, але там провели скорочення штатів, і всіх недавно влаштованих виставили за двері. Тоді Андрій списався з Орленком, одержав від нього позитивну відповідь і сказав Лізі:

— Я маю листа від затонського редактора. Пропонує, чи, власне, просить, щоб я на два-три місяці приїхав у Затонськ та допоміг йому, бо його секретар пішов до армії й нема кому працювати в редакції. Обіцяє добрі умови, закриту їдальню для «двадцятки», себто, для відповідальних діячів району. Що ти на це скажеш?

Проти сподівань, Ліза не суперечила.

— Ідь, Андрійку, перебудеш там до кінця зими, а на весні повернешся. Тоді й мені стане легше, бо можтиму готуватись до лекцій десь у сквері, а не в цьому гаморі і постійному шмиганні через мою голову.

ЗНАЙОМА СТОРОНА

Затонськ за рік змінився. Відносний його добробут, як рукою зняло. Ті самі диференційовані пайки хліба, та сама загальна нужда.

Одного разу Андрій побачив, як жінка в селянському убранні, сидячи під парканом і тримаючи на колінах голову свого мертвого чоловіка, обгризала йому вуха... Який жах!

— Антоне Лукичу, — сказав Андрій редакторові. — ходімо, я тобі щось покажу...

Орленко глянув на жінку, потім на Андрія й тихо промовив:

— Зав'яжи собі, хлопче, очі. Ти ж не Христос, що міг нагодувати двома хлібинами п'ять тисяч людей. У тебе всього шістсот грамів...

Щоб трохи розважити Андрія, якому зовсім зіпсувався настрій, Орленко розповів йому про свою пригоду, як він їздив до прикордонного містечка, а звідти треба було дістатись до сусіднього села.

— Того дня шаліла заметіль, але візник заспокоював: коні дорогу знають, доїдемо... І ось приїжджаємо ми в те, начебто сусіднє село. Біля колодязя дядько тягне відром воду. Я підходжу до нього й питаю, де тут сільрада? А він відповідає: — Яка сільрада? Це — Польща.

— Мене, — розповідав далі Орленко, — пронизав холодний піт, я гукнув своєму візникові «назад!», і ми помчали. Але цього разу було вже не так щасливо. Тільки виїхали за село, наблизились до лісу, як хтось крикнув — «Стій! Вилазь із саней! Лягай на сніг!» Ми полягали. А це була прикордонна застава, патрулі. Хто? Звідки? Чого до нас їдете? — Заблудились, мовляв... Заблудились? Ми в цьому розберемось. Ходімо до начальника застави!

— Повіриш? — з гіркотою розповідав редактор, — два місяці тягали, допитували, не вірили, що я таки, справді, заблудився через заметіль, а не їздив до Польщі в якихось шпигунських справах.

Зима минала у відносному спокої. Голодних Анд-

рій більше не бачив, можливо, їх просто не пускали до містечка, або виганяли геть.

Про становище Лізи Андрій не турбувався, бо нікому не сказав, що виїздить, і вона мала дві пайки хліба, а це ж цілий скарб. Тутешню пайку Андрій сушив на сухарі (в ідальні «двадцятки» давали додаткову порцію), купував на базарі склянками пшоно та крупу, і все те в дерев'яній скриньці, щоб не прощупали і не витягли голодні поштовики, відправляв старим батькам.

Врешті забуяла весна. Поля вкрилися густою паростю хлібів, наче мати-природа хотіла виправити людське зло, підтримати тих, що вціліли.

Скупердя-державна «підкинула» на села трохи харчів, бож виснажені люди не в силах будуть збирати врожай, і він загине так само, як минулого року. Покращав настрій у всіх районних діячів. Секретар парткому, знайомий Андрієві Кисловський, жартував:

— Товаришу Андрію, ось знов появляться десятки представників, щоб «помагати» в збиральній кампанії. «Надуті, важні», тільки без кожухів, із самими течками. Пильнуйте й коліть своїм пером цих... дармоїдів.

У самому розпалі весни, в середині травня, приїхала до Затонська, на пропозицію нач. політвідділу, молода складачка Віра. Андрій сидів у своєму секретарському кабінетику, перевіряв коректурні відбитки, і раптом перед ним стала... мавка. У білій сукні, з рижуватим, до плечей обрізаним волоссям.

— Ви до мене?

— Так. Я складачка. Давайте мені якийсь матеріал.

— Але ж ваше вбрання... не для брудної праці.

— Нічого. Я одягну зверху халат. Не хочу втрачати дня.

Великі сірі очі дивились ясно й довірливо, губи розтулилися в усмішку, і сніжно-білий разок зубів блиснув під ними.

— Скільки вам років?

— Дев'ятнадцять. А що? — зразу запитала.

— Та це я так, з цікавості. Ну, ходіть, покажу вам ваше місце, познайомлю з робітниками друкарні.

Віра з Білопільля. Вона закінчила семилітку й була в білопільській друкарні ученицею. Але фах опанувала добре, майже не робила помилок, навіть підганяла Андрія:

— Давайте ще матеріал. Ми звикли працювати швидко.

Андрій, власне, був уже «на відлеті», збирався на початку червня повертатись до Харкова. Та Ліза написала про самогубство Хвильового й порадила поки що не повертатись, бо «в нас неспокійно», посидь пару місяців там, де ти тепер, а я в літню перерву поїду до батьків.

Ну, що ж, посидіти, то й посидіти. Андрія в районі дуже цінили, навіть не припускали думки, що він може кудись виїхати.

Десь за тиждень Андрій запропонував:

— Віро, хочете прогулятись? Я теж не тутешній, але в Затонську бував раніше, знаю добре його околиці...

— З охотою, товаришу Андрію. У мене ж ані душі знайомих, сама, як палець.

О, людська непостійність! О, ті українські весняні вечори, що й найбільшого скептика можуть перетворити на поета... Ще за тиждень Андрій присвятив Вірі вірша:

Зелений вечір тихо снить
Непережитим ще коханням,
І ти, як ніжний дар весни,
Забуте родиш хвилювання.

Така хороша і проста,
Немов подібної не бачив,
Дитячий усміх, тонкий стан,
І від фаху рухливий пальчик...

Пальчик у Віри, отой, що тулив літеру до літери, справді, був дуже рухливий, не вгаваючи, коливався й наче манив до себе...

Андрій зробив помилку. В одну з прогулянок не втримався й поцілував Віру. Вона спочатку наче розсердилась, фуркнула по-котячому, замовкла, а потім поклатла руку на Андрієве плече й сказала:

— Не люблячи, цілувати — гріх!

— Гріх у міх, а спасіння в торбу, — пожартував Андрій.

Другого дня, коли Андрій зайшов до друкарні й зустрівся поглядом з Вірою, її обличчя залила ніжно-рожева барва, а спостережливі робітники посміхнулись. Мовляв, секретар редакції уже вполював дівчину...

Проте справа була не у вполюванні, а в обопільній самотності. Можливо, «хорошій і простій» дівчині якраз імпонувала та увага, що її віддавав Андрій саме їй, а не комусь іншому. Можливо, роки зрілості вже вимагали кохання. В кожному разі, під час наступного побачення з ока на око, Віра вже не опиралась поцілункам, навпаки, хотіла їх, гаряче відповідала.

Наша приповідка каже: «Далі в ліс — більше дров». Уже побачення стали щоденними, уже Віра без попередження забігала до Андрія, робила порядок в його кімнаті, чекала якогось рішучого слова...

Але як же Андрій міг сказати оте «рішуче слово»? Формально він був вільний, досить написати «прощай!», і все скінчено. Та таких, як Ліза, не кидають. Такі, можливо, зустрічаються тільки раз у житті.

Чи можна любити двох? Можна. Навіть у пісні сказано:

Ой, у полі три криниченьки,
Любив-кохав молодий козак,
Любив-кохав три дівчиноньки...

У вихідний недільний день вони поїхали за десять кілометрів у черешневе господарство «Плодоовочу». Там, з уваги на Андрієве службове становище, їм дозволили їсти черешні «досхочу» і взяти з собою, скільки нарвуть...

Редакційного візника Андрій відпустив по при-

їзді, бо хотів провести серед природи цілий день. Отож, він і Віра, несучи кошик із черешнями за вуха, вийшли з плодоовочевого саду й подались навмання лугом до сліпучо-зеленого соснового лісу. Там сіли під кущем, поснідали, чи пообідали привезеними з собою харчами й почали розмовляти. Віра сказала:

— От ніколи не сподівалась, що мій новий начальник стане для мене такий рідний... Андрію, ти жив у Харкові. А чому ж забрався в таку глушину? У мене справа інша. В білопільській друкарні я ще довго була б ученицею, а тут працюю, як кваліфікована складачка, маю вдвоє більшу платню. Давай лишимось у лісі до вечора. Тобі не нудно зі мною?

— Нудно? Та ж я молодію біля тебе, моя мавко. Тільки не цілуй мене так гаряче, бо я... жива людина. І я боюся, що пізно повернувшись, ти не виспишся, будеш завтра дрімати за набірною касою...

— Не буду дрімати. Розповідай мені щось, розповідай, любий. Я ж нічого не бачила в житті. Це мій перший виїзд «у світ», хоч і в досить глухий. Я старша в родині, розумієш? Мушу допомагати батькам, бо вони бідні. Тато працює на залізниці доглядачем, чи, як раніше казали, стрілочником, а крім мене, ще четверо. Розповідай про себе!

— Що ж тобі розповісти, моя дитинко? Народився я в не дуже багатій, але й не бідній родині. Мав гарне, безтурботне дитинство. До вісімнадцяти років учився, але перешкодила революція, і тому пішов працювати. Від 20-го до початку 23-го року служив у Червоній армії. Марширували, співали тодішніх революційних пісень...

— А яких пісень ви співали?

— Наприклад:

«Ленін і Троцький, Зінов'єв, Луначарський,
Вони полюбили народ пролетарський»...

— Невже й про Троцького співали? Адже він ворог народу.

— Тоді ще не був ворогом, навпаки, його дуже шанували, думали навіть, що він заступить Леніна...

— Андрію, поясни мені, що це в нас робиться. Ти

був на селі? Бачив голод? Містечкові люди, хоч і голодували, але якось вижили, випадків смерти від голоду було небагато. А села... Та ж їх десятки, або й сотні тепер стоять пустою, нікого не лишилося в живих...

— Бачиш, Вірусю, один дуже відомий письменник сказав мені так: «Може, в цьому є історична потреба». А я дивлюсь інакше. Тут жодної потреби не було, а була зла воля вищого керівництва. Воно наказало відібрати в селян хліб і все їстівне, щоб не опирались колективізації, не виступали проти неї. Загинули мільйони? А що керівництву до мільйонів? Воно видушить половину людности, щоб дійти до своєї мети.

— Як це страшно!

— Страшно, Вірусю. І тому всі мовчать, удають, наче нічого особливого не трапилось. Ти не в комсомолі?

— Ні.

— Чому?

— Не схотіла записуватись, бо комсомольців вивряджали на села для розкуркулення й грабування селян, а мені це осоружно.

— Ну, добре, покиньмо політику, бо, можливо, якась сосна тут має вуха й донесе про «контрреволюційні розмови». Чи ти вже когось кохала?

Віра здивовано глянула збоку на Андрія, чомусь почервоніла й тихо відповіла:

— Нікого. Ні душею, ні тілом. Ти можеш у цьому переконатись.

Переконатись? А тоді втекти, покинувши дівчину на сором, на гіркі роздуми? Ні, Андрій не з тих. Хай його вважають за дурня, за інтелігентську ганчірку, але ж не можна губити пошани до самого себе.

З прогулянки повернулися пізно, вже поночі, йшли босоніж, щоб не натерти ніг, були втомлені, але задоволені.

Одного вечора Андрія запросив до себе Орленко. У квартирі нікого не було, і Орленко «в чотири ока», прямо сказав:

— Андрію, колись навчали людей, що священникові, лікареві й письменникові можна говорити про все, що думаєш, бо вони не розголошують таємниць. А ти ж письменник, живеш у центрі, а в нас — випадковий гість. Поясни мені, чому застрілився Хвильовий, член партії, один з найбільш відомих літературних діячів, заслужений революціонер. Що трапилось?

— Повір мені, Антоне, я не знаю.

— Не знаєш? Може, боїшся мене? То я тобі признаюся: в мені багато сумнівів, хоч я й член партії. Ти подивись на наших районних діячів. Єдиний Кисловський інтелігент і з походження і з поведінки. А інші? Стовідсоткові обивателі, обмежені, просто тупі, заздрісні до чужого успіху. І це керівники народу? Це провід трудящих мас? Чого ж вони можуть ті маси навчити? Колись ти показав мені голодну жінку-людоїдку, начебто одну... А їх, тобто людоїдів, у нас тисячі. Я так думаю, що Хвильовий просто не витримав, побачивши на кожному кроці жахіття. Між іншим, ти читав «Повість непогашеного місяця» Бориса Пильняка?

— Ні, не міг дістати цієї книжки, бо вона заборонена.

— Хочеш прочитати? Я маю. Тільки нікому не показуй.

Андрій прочитав ту повість і зрозумів, чому арештували й заслали її автора. Витримана в урочисто-трагедійному тоні, повість розповідала про життя одного червоного командарма (М. Фрунзе), який захворів на внутрішню невизначену хворобу й лікувався в Москві. Лікування проходило під доглядом найкращих фахівців, але неназваний «господар» (Сталін) настоював на негайній операції, бож життя командарма дуже цінне, потрібне народові, і тільки операція може його врятувати. Командарм не хотів лягати на операційний стіл, казав, що не відчуває погіршення, що хвороба мине й так, але «господар» не відступав від своєї думки про потребу хірургічного втручання,

переконавав, наглив, і врешті командарм погодився і... загинув під ножем хірурга.

А справа була в тому, що Фрунзе, як талановитий полководець, і турботливий за своїх вояків командир, мав великий авторитет в армії й це непокоїло «вождя», бо кому ж мусить належати найбільший авторитет, як не йому? Сталін з холодним розрахунком післав командарма на смерть, звільнився від суперника.

Повість кінчалася так: мала дівчинка просить маму погасити місяць, бо він заважає їй спати. А мама відповідає: ні, доню, місяця гасити не можна, бо він згори все бачить і колись про те, бачене, розповість людям.

Книга Пильняка настільки розхвилювала Андрія, що він майже цілу ніч не спав. «Ось який „батько народу“, — думав Андрій, — ось де глибока правда про нього».

Чорний сум оповив докраю розчаровану душу. Як можна жити без віри в справедливість, чого варта тріскуча пропаганда про найбездоганнішу в світі владу, про незаплямлену партію? І цій владі, цій партії треба служити, віддавати свої здібності, силу, здоров'я... Ні, на письменництві, після двох виданих книжок, Андрій свідомо й назавжди поставить тепер хрест і советським письменником не буде, хоч би йому пропонували й золоті гори.

Повертаючи книжку Орленкові, Андрій сказав:

— Антоне, а ти ж мені радив зав'язати очі...

— Радив, бо всі ми безсилі. Нас би перестріляли, як горобців, коли б ми насмілились протестувати.

— Де ж вихід?

— У мовчанні Андрію, тільки у мовчанні, якщо хочеш пожити на цьому гарному світі. Колись давно, здається, поет Тютчев писав:

Терпи, смирайся і таї

І мрії, і думки свої.

Андрій згадав, як один його знайомий, звичайний «сірий» дядько дуже влучно висловився про суттєве правило сучасності: «Тепер такий час, що говорити не можна, а можна тільки свистіти».

Уже ніхто в Советському Союзі не був певний за своє майбутнє. Сталін закликав до критики «не взирая на ліца», себто, на становище, яке те «ліцо» посідало. Вищі й дрібніші адміністратори щоразу змінювались, їх місце займали «висуванці», напівграмотні держиморди, що готові були знищити рідного батька за якесь невиконання державного завдання. Люди жили, як миші в норах, боячись висунути звідти голову, щоб, бува, не розтоптали. Ввечорі на вулицях замовкли пісні. Сусіди не збиралися разом для обговорення своїх господарчих справ. Навіть споріднені між собою зустрічались дуже рідко, посилаючись на брак часу...

Наближалась пора жнив. Урожай був чудовий. Нещасним уцілілим від смерти колгоспникам зразу ж сплатили їхні горезвісні трудовні, бо інакше не вистачило б у них сили працювати. Збиральна кампанія взяла всю увагу місцевих партійних і громадських діячів. Редакція працювала дні й ночі.

Андрієві навіть не стало часу для прогулянок з Вірою, та це було й краще, бо він остаточно переконався, наскільки вона запала йому в душу і наскільки він сам розбудив у дівчині палкі почуття. Вона ловила його в коридорі, що з'єднував редакцію й друкарню, притискалась, шепотіла:

— Любий, я сьогодні до тебе прийду. Можна?

Що було робити Андрієві? Він любив Віру, любив щиро, у нього розривалася на частки душа. Але взяти на себе цілковиту відповідальність за цю дівчину, жити з нею, як з дружиною, покинути Лізу? Треба було кінчати з мавкою на тій грані, після якої вже не могло б бути відступу. І Андрій повідомив Лізу, що залишає Затонськ і щоб вона сюди вже йому не писала, а Вірі сказав:

— Вірусю, за тиждень я їду до Кам'янця-Подільського...

— Для чого?!

— Буду там працювати.

Віра здригнулася всім своїм худеньким тільцем, похилила голову, почала розглядати щось на підлозі...

— Тобі шкода мене?

— І ти ще питаєш?
— Віро, я значно старший від тебе. Ти знайдеш собі молодого, як сама, ти знайдеш кращого...
— Навіщо він мені здався? Першого кохання не перекреслиш нічим. Лишись, любий, хоч на місяць. А схочеш піти від мене, я тебе не обвинувачуватиму.
Ні, Андрій лишитись не міг... Так кінчилась казка про «зелений вечір», про мавку, що простягала руки, кликала до щастя...

КАМ'ЯНЕЦЬ НА ПОДІЛЛІ

У Кам'янці-Подільському, крім працівників Лісоуправління, в Андрія знайомих не було. Він спинився в готелі, то-пак у заїзному дворі, що містився в колишній монастирській будівлі, похмурій, з товстезними стінами, зі стелею «конусом» і з такими масивними, залізом окованими, дверима, що їх, мабуть, не зрушив би й танк.

Виспавшись після безсонної ночі в дорозі, Андрій пішов до редакції газети «Червоний кордон». Редактор Ткачук, ще молода людина, поставився до Андрія прихильно, але разом із тим насторожено.

— Ви хочете в нас працювати?
— Так.
— А хто вас тут знає?
— Знав Іван Юліянович Кулик, та його відкликали до Харкова.
— Стривайте, це ви були тут минулого року на прориві лісозаготівель?
— Я.
— Ви, здається, член харківського колективу письменників?
— Член колективу.
— Ну, то нема чого й говорити. Хочете взяти відділ культури й освіти?
— Мені однаково.
— А квартиру маєте?
— Ні, не маю.

— То ж шукайте покищо квартиру, а я зарахую вас на працю з сьогоднішнього дня.

Андрій пішов шукати пристановища, але це не було так легко. Скрізь перепроводили оте «ущільнення» — хто мав три кімнати, одну мусів комусь відступити. Рідко траплялись будинки в цілковитому розпорядженні їх господарів.

Проблукавши без наслідків день, Андрій на другий ранок пішов до Лісоуправління, і тут йому пощастило. Якийсь працівник скерував Андрія на «Російські фільварки», де легше влаштуватись, і дав адресу домовласниці, матері відомого ще до революції українського маляра Курилка. Це, було, приблизно, за два кілометри від редакції, але капризувати не випадало, бери, що пропонують.

Розмова з пані Курилковою, жінкою понад 90 років, відбувалася в такому пляні:

— Хто вас рекомендує?
— Такий ось...
— Як ви називаєтесь?
— Корольок Андрій Максимович.
— Крилюк Адольф Вадимович?
— Еге ж.
— А де ви працюєте?
— В редакції.
— На станції? Телеграфістом?

Що візьмеш із глухого? Андрій на всі запитання схвально хитав головою. Нарешті бабуся сказала:

— Ну, ходіть, покажу вам ваше приміщення.

Це був окремих флігель серед розкішного, ще повного плодів, саду. Дерева вгиналися від яблук і груш. Стояли три велетні — волоські горіхи. Зрілі, напівзелені, напівжовті капшучки вже падали самі собою, збирай їх і їж...

— Можете користатися з цього всього. — зробила рукою півколо господина, — тільки не ламайте дерев.

Флігель складався з сіней, невеличкої кухні та двох кімнат. Ідеальне приміщення для малої родини. Андрій не торгувався, та й торгуватись не було чого, бо ціню бабуся запросила цілком «божеську»

— Брудненко тут... — сказав Андрій.

— Руденко? А ви візьміть у підвалі вапна й побіліть. Тоді стане біло.

— Бабусю, а чи нема в вас якихось меблів? Ліжка, столика...

— Підіть на горище, там знайдете.

Андрій спочатку розмішав вапно, щоб освіжити своє житло. Він ніколи ще не білив вапном, тільки крейдою, не надягнув рукавиць, і до кінця відсвіжувальної операції його пальці були роз'ідені цолоком так, що довелось їх обв'язувати. Зате бабусине горище цілком задовольнило Андрія. Там знайшлося ліжко, стіл, канапа, стільці. Знайшлися навіть гарні картини. Одна була в рямці із зеленого оксамиту, помистецькому оздобленій гусячими перами, себто, самими твердими «остюками».

— Це японська робота, — пояснила бабуся, — син колись іздив і привіз. Якщо вам подобається, повісьте в себе.

Несподівано Андрій став тимчасовим власником цілковито незалежного приміщення й другого дня пішов на працю.

— Вам усе покаже секретар, товариш Цукерман. — сказав редактор. — І між іншим, ви маєте відвідувати села, перевіряти там культосвітню працю.

— Гаразд. Якщо треба — треба.

Минав 1933 рік. Кам'янець-Подільський, хоч трохи віджив після голоду, мав уже в крамницях комерційний (дорогий) хліб, але ще не цілком увійшов у норму. Ідальня годувала борщем з переважною кількістю води, і пшоняною кашею без ознак будь-якого товщу. Андрієві довірочно показали хату, де була фабрика пиріжків з людського м'яса. Господарів розстріляли, і хата стояла із заладованими диктом вікнами, бо ніхто в ній не хотів жити. Ще показали місце самогубства кількох голодних родин, що кидалися зі скелі в річку Смотрич. Скільки їх було, тих самогубців, безіменних, необрахованих, про яких історія, можливо, згадає як про «жертв переходового часу», але не роз-

повість про їхні страждання, бож офіційно голоду не було...

— А як я добиратимусь до сіл, товаришу Ткачук? — запитав Андрій редактора.

— Як добиратиметесь? До ближчих — пішки, до дальших — знайдете когось на базарі.

Ось воно що, себто, зовсім погано. Редакція не має навіть свого велосипеда. А в Андрія ж одні-єдині черевики, вже не нові, чи витримають вони часті мандрівки? Так, чи інакше, доведеться пізнати на практиці латинське речення «пер педес апостольорум»* і... пожинати плоди своєї легковажної забаганки працювати в Кам'янці-Подільському. Мимоволі згадувалось, як тепло ставився до свого секретаря Орленко. Він не дозволяв Андрієві трудити ноги навіть і за два кілометри. Завжди до його розпорядження була або редакційна бречка, абож верховий кінь під сідлом. Ось тобі й виміняв... шило на швайку. Кинути все і повернутись до Харкова? Але ж Ліза в останньому листі писала, що Павлоцькі, скориставшись з Андрієвої відсутності, таки витиснули її з кімнати й вона перейшла в гуртожиток. Значить, повернувшись, треба судитись, чи як? А знайти нову квартиру в Харкові дуже тяжко. Крім того, оце роздвоєння Андрієвої душі. В ній дві любови... То ж краще буде тимчасово відсторонити й одну, і другу. Не писати, не нагадувати. Якось воно визначиться само собою...

Поки стояла добра година, все було гаразд. Андрій брав із собою похідну торбинку з хлібом та цибулею (до сала ще не дійшло), бльокнот, вічну ручку, яку щодня треба наповнювати чорнилом, не спішив і почував себе мандрівним філософом, подібним до Сквороди... Так, мовляв, і той славний старчик блукав українськими селами, виношував у собі свої думи, насолоджувався природою.

Ось турецький міст, звідки, за переданням, турки скинули безталанного гетьмана Юрка Хмельниченка. Ось фортеця, що боронила доступ до міста, і де піз-

* стопами апостолів.

ніше Москва тримала ув'язненого Устима Кармелюка. Гей, як давно те було!

Хлопці, не зівайте,
Та на мене, Кармелюка,
Всю надію майте...

А тепер нема на кого надіятись, бо ж «на всіх язиках все мовчить», а як не мовчатиме, то відразу заткнуть пельку.

Андрій заходив на подвір'я фортеці. Скрізь руїна, сміття, бур'яни. А чому б не реставрувати, не почистити? Адже це історична пам'ятка... Ні, ніхто не буде реставрувати фортецю, що бачила козацьку славу. Навпаки, її треба знищити, щоб і духу не було, і поставити на її місці монумент Сталіна... Між іншим, Андрій зауважив у громадській убиральні страшну контрреволюцію... Майже всі зужиті клапті газетного паперу були з портретом отого «батька народів» Андрій швидше втік з убиральні, щоб не потрапити в халепу, але подумав — ось як шанують вождя. Так йому й треба!

Багато сіл обійшов Андрій. Гуменці, Рихта, Жванець, усіх не запам'ятаєш. Працював він добре, редактор був задоволений і ставив за приклад іншим.

У вільний час, як та вивірка, Андрій зробив запас горіхів, яблук, слив, готувався до зими. Одного дня, після досить довгої перерви, Андрій одержав листа від Сергія Букатенка. Сергій писав про ліквідацію всіх окремих літературних груп, про створення єдиної спілки письменників. Ну, й що з того? До спілки приймуть, але жити з літературного зарібку не будеш, бо ж треба давати бадьорі оповідання з похвалою режимові. згинатися в три погібелі, брехати. Ні, Андрій не в силі був зігнути самого себе.

Тим часом наближався грудень. У флігелі стало холодно. Андрієві виписали в Лісоуправлінні два кубометри дров, а доставити мала сільрада близького села. Минув тиждень, дров нема, минуло два — так само. Випав сніг. У флігелі стіни вкрилися памороззю. Щоб зігрітись уночі, довелось використовувати на-

віль килим з підлоги. Андрій у своїх подертих черевиках пройшов п'ять кілометрів до сільради, наговорив там купу «жалких слів». Помогло. Дрова привезли на другий день. Але тут спіткала нова біда: грубок абсолютно не нагрівалась. Що робити? Узимі грубок не ремонтують, а залізної, так званої, «буржуйки» не дістанеш ніде, бо цей ерзац грубки, задля економії дров, уживає не тільки людність, а й установи. Андрій поскаржився редакторові, але той розвів руками.

— Нічим не можу вам, товаришу, допомогти. Ви ж знаєте, яка в нас скрута з помешканнями. Потерпіть!

— Довго треба терпіти, товаришу редакторе, аж чотири місяці. За цей час я можу обернутися в крижину...

Андрій написав «слізного» листа знайомому редакторові в Лубні, просив виручити. І зразу ж одержав телеграфну відповідь:

«Приїзди постійну працю квартиру забезпечимо Лимар».

Тоді пішов розраховуватись. Ткачук, почувши, що Андрій кидає «Червоний кордон», занепокоївся, застрибав.

— Товаришу Королюк, зостаньтесь! Ви ж нам он як потрібні. Я вам відступлю кімнату в своєму приміщенні, переведу до закритої їдальні. Зостаньтесь хоч до весни!

— Ні, товаришу редакторе. Чотири місяці я хлестав водяні борщі і таку ж водяну кашу. Лазив по грязюці з села до села. Подивіться на мої черевики. Чи ви бачили десь подібні? Отож, будьте здорові, не згадуйте лихом.

НАД СТАРОДАВНЬОЮ СУЛОЮ

Якраз під Новий, 1934 рік, пізно ввечері Андрій прибув до Лубень. Розуміється, адресувався до готелю, бо вночі жодних справ не полагоджують. Готе-

левий адміністратор, глянувши на Андріїв паспорт, запропонував йому йти до другого готелю, навпроти. Там його чекає товариш Лимар.

То, власне, було не чекання, а організована зустріч. В одному з найбільших готелевих покоїв, за великим столом, сидів увесь склад лубенської редакції. Стояли приготовані закуски й пляшки, в кутку тихенько пригравав патефон.

Лимар підвівся, простягнув Андрієві руку, познайомив з присутніми й пояснив:

— Це ми зібралися зустріти Новий рік. А оскільки знали, що ти прийдеш, вирішили зачекати. Сідай і грійся з дороги.

Гуляли, веселились до другої ночі. Була тут підібрана, за приятельським принципом, порядна публіка. Дуже скромний зав. друкарні Рогінський, «тугий на вухо» секретар партосередку Мостовий, молодий двометровий секретар редакції Микола Моринець, недавній «перебіжчик» із Західної України Калинчук, механік-фахівець щодо друкарських машин, великий любитель чарки Сашко Заславський. Усі вони дружньо запевняли Андрія, що він тут не пропаде, не буде мерзнути й голодувати.

І справді, Андрія влаштували в одній обивательській родині, де приміщення аж пашіло від теплоти.

— Це поки, — казав Гриць Лимар, — а за місяць-два дамо тобі окрему квартиру в центрі міста, щоб далеко не бігати до редакції.

Андрій згадав похмурого Ткачука й інших, не дуже привітних співробітників «Червоного кордону», і ще раз подякував долі, що своєчасно винесла його з Кам'янця-Подільського.

В кінці лютого прийшов лист від Андрієвого батька:

«Дорогий сину! Голод приневолив нас покинути насиджене гніздо. Мама живе в твоєї сестри, а мені там нема місця (ти знаєш, чому), і я кочую, як той циган, від одних до других знайомих. Ночував і на полі, під скиртою. Якщо можеш забрати мене до себе, зроби це. Тобі ж відоме моє становище»...

Андрій негайно вислав батькові гроші, зустрів його, примістив у теплій хаті.

— Не журіться, тату, ваші скитання кінчилися.

Тим часом енергійний і завжди веселий редактор Гриць дотримав своєї обіцянки. Андрієві дали гарну двокімнатну квартиру з окремим входом, навіть із садом і городом при ній.

— Тепер буде мені що робити на весні, — казав тато.

Нові обставини праці прийшлися по душі Андрієві. Не було мови про піші мандрівки, редакція мала свій мотоцикл, а як щось із тим мотоциклом не ладилось, до послуг редакції були коні багатьох установ. А які ж чудесні місця на Лубенщині! Тиха рибна Сула, Солоницький яр, де бився колись із поляками хоробрий Северин Наливайко, село Терни з їх відомою на всю Україну агрономічною школою, що її заклав славної пам'яті учений агроном, Юрій Крат і скрізь сади, зелень, затишок.

У Солониці був перший в Україні колгосп-мільйонер. Так, у 1934-му році на банківському конті цього колгоспу було записано понад мільйон рублів. Що за чудасія? А справа пояснювалась дуже просто. За голову солоницького колгоспу був «господарчий геній» Сергій Мироненко, який зразу сказав численним партійним і адміністративним поганяйлам:

— У мої справи не втручайтесь. Дасьте плян, виконаю. Ще додасьте, також виконаю. А що і коли мені сіяти, коли збирати, не вчіть, знаю й без вас.

Розуміється, Мироненко був партійний, інакше це йому даром би не минулося. Розповідали, що солоницький колгосп голоду не переживав, знову ж таки тому, що Мироненко їздив до «самого» Молотова і сказав йому:

— Якого чорта ви лізете без кінця з плянами й понадплянами? А чим я годуватиму людей? Чи вони безплотні духи?

Це — легенда. Але Андрій не бачив у Солониці виснажених колгоспників, зруйнованих хат, бур'янищ на підвір'ях. Хто зна! Трапляються ж серед океану

несподівані острівці із щасливими людьми, з достатком.

Непомітно було наслідків голоду й в сусідньому з Солоницею Засуллі, і в інших, близьких до Лубень селлах. Можливо, на Полтавщині, де «посієш шкаралупу — виросте горіх», були більші запаси й не так шорстко пройшлась по селянських схованках смертоносна сталінська мітла.

Андрій гайсав на мотоциклі по всій Лубенщині, придивлявся, занотовував, писав нарисові звіти. Довелось йому бути в колишньому мгарському монастирі. Це — історичне місце. Тут був похований прибулий в Україну і несподівано померлий в дорозі Константинопільський патріарх Афанасій. Коли ж за кілька десятиліть відкрили склеп патріарха, то знайшли його тіло нетлінним, у сидячому стані. Померлого канонізували, причислили до сонму святих, і мощі його лишили в монастирському соборі, з народною назвою: «мощі святителя Афанасія сидячого». Сотні тисяч людей сходилися в монастир, щоб поклонитись тим мощам, несли до гробниці святителя своє горе. Хворі благали про сцілення, і як розповідають, поверталися здоровими. Советська влада, природньо, оголосила мощі «оманою», забрала їх до якогось антирелігійного музею, а позолочену гробницю, як непотрібний мотлох, закинула в соборний закапелок. У самому соборі містилася теслярська майстерня. Стояли верстати, лежали дошки всіляких розмірів, бруд і пилюга вкривали підлогу та іконостас. Той самий бруд, а на додаток бур'яни в людський зріст були на монастирському подвір'ї, де колись море квітів радувало серця людей. Андрієві здушила горло гіркота. Для чого все це робиться? Та ж монастир стародавній, чудової архітектури, наче казковий богатир, стоїть на горі й посміхається з дрібних, духово вихолощених руїнників. Дожились козаки. Ані печеніги, ані татари, ані ляхи не плюндрували так Україну. Тим часом основоположника великої руїни «Ілліча» примістили в центрі столиці Советського Союзу й люди ходять поклонятися тим рукотворним мощам — набальзамованій мумії.

Недарма анонімний «гострослов», пояснюючи позу російського патріота Мініна, який разом із князем Пожарським увічнений у пам'ятнику на тій самій московській Червоній площі, казав:

— Ви знаєте, чому Мінін простягає руку до мавзолея Леніна? Це він шепче князеві Пожарському: «Дивись-бо, князь, яка то мразь близь стін кремлівських уляглась».

Розуміється, такі дотепи можна було переказувати тільки в чотири ока, щоб хтось не підслухав і не доніс комуністичним опричником.

Поїздки, постійна зміна вражень настільки захопили Андрія, що він рідко коли згадував і Віру і Лізу. Про Віру писав йому Орленко:

«Твоя симпатія вийшла заміж за місцевого учителя. Пожила з ним півроку й розійшлась, навіть не хоче зустрітись із своїм колишнім чоловіком. Так само працює в нас. Питала за твоєю адресою, але я сказав, що не знаю. Чи, може, дати? Її, очевидно, гнітить самота. А шкода цю молоденьку „солом'яну вдову”. Вона ще погарнішала».

Про життя Лізи не раз згадував у листах Сергій Букатенко:

«Я досить часто заходжу до студентського гуртожитку, там є в мене дівчина. Бачу Лізу. Ти її, мабуть, не впізнав би. Ані жарту, ані сміху. Подруги називають її «монашкою». Не випускає з рук книжки, вчиться. Про тебе нічого не питає, а коли я згадаю, теж відмовчується, або міняє тему розмови. Чому ти, босяк, їй не напишеш? Ну, скажи відверто «прощай!» і на цьому буде кінець. Ніхто тебе не тримає за вуха. А провінції покищо не кидай. Тут після самогубства С. (Скрипника) весь час неспокійно. Потроху ще зають наші приятелі... Я й сам не дуже твердо себе почуваю, хоч, здається, нічим не грішний».

Коли не треба було їздити по селлах, Андрій любив сидіти в редакції, приводив до порядку свої матеріали, спостерігав доквілля. Завдяки вічно життерадісному Грицеві Лимареві, атмосфера там завжди була якась піднесена, невимушена, а загалом спокійна.

Ось відповідальний секретар редакції, довгий, як жердина, комсомолец Микола Моринець робить місячне нарахування гонорару. Біля нього, слідкуючи за по-рухом його олівця, сидять співробітники.

— А чому це ти, Миколо, — питає культінструктор Ягайловський, — поставив мені три рублі, а Королькові за такий самий розміром матеріал — п'ять?

— А це, — відповідає Моринець, — щоб ти не за-ідався...

Прибулий «на чорно» із Західної України співробітник Калинчук завжди серйозний, із міцно затисненими устами. Він письменник. Написав повість «Убийник», видав її в капіталістичній, з драконівською цензурою, як підкреслювали советські газети, Польщі, захопив кілька примірників тієї повісти, партквиток КПЗУ та дружину Стефу й чкурнув будувати нову Україну. До письменника Калинчука поставилися з належним респектом, а оскільки він заявив про своє бажання вивчати життя советського села, призначили його на голову якогось відсталого колгоспу. А це ж був 1933-ий рік, і Калинчукові ледве пощастило ублагати партійне начальство, щоб його відкликали з високого посту й дали змогу працювати в лубенській редакції. Згодом він усе ж таки поїхав «добудовувати» Україну кудись на далеку північ.

Серед працівників редакції завжди крутився секретар партосередку поліграфістів Мостовий. А оскільки він був глухий і не чув, що робиться за його спиною, хтось, а частіше сам редактор підливав йому на стілець води. Мостовий, не помічаючи підступу, сідав, а тоді схоплювався й починав лаятись, на велике задоволення присутніх.

Особливо вправлялися в різних вигівках 1-го квітня. Зав. друкарні Рогінському подзвонили й наказали о 2-ій годині дня з'явитись до НКВД.

— А в яку кімнату? — дрижачим голосом запитав Рогінський.

— Під дурного хату, телепню, сьогодні 1-ше квітня.

Співробітникам Безушкові вручили сніданок, що його начебто принесла чоловікові молода дружина.

Сніданок був ретельно запакований у білий папір, ще й перев'язаний рожевою стьошкою. Задоволений Безушко почав при всіх розгортати пакунок, а звідти випав напівпридушений пацюк, що ворухив лапками. Безушко мало не знепритомнів від огиди.

«Набрали» й Андрія. Принесли йому справжню поштову телеграму, де було написано:

«Зустрічай сьогодні ввечері сестра».

«Брехня! — подумав Андрій. — Чи я не знаю, що сьогодні 1-ше квітня?» Але на всяк випадок подзвонив на пошту й запитав чергову телефоністку, чи була йому телеграма? — Так, була, — відповіла дівчина. Чи міг припустити Андрій, що жартівник Гриць спеціально домовився з тією дівчиною? Ну й поїхав на станцію, випросивши десь коня, а повернувся готовий роздерти Гриця. Та на нього не можна було довго гніватись.

— Прокатався? — ехидно спитав Гриць.

— Прокатався, бодай би тобі чиряк на ніс сів.

— Ну, нічого, на здоров'я! Ходімо до мене вечеряти.

Андрія все ж таки тягнуло до письменства. Але він перечитав кілька десятків сторінок своєї давно початої повісти, подумав і жбурнув її в розпалену грубку. Листки закрутилися й посіріли, наче з пере-ляку, а потім обернулись на попіл. От і все. Не треба дурити себе й інших. Колись цю повість Андрій носив у ГПУ, бо там цікавилися, над чим працює молодий письменник, наказали дати їм обізнатися, що він пише. І схвалили. Отож, дістаньте зараз сажу й помажте нею собі обличчя... Як можна писати неправду? Казати на чорне, що воно біле? Андрій згадав середину 1932-го року, коли він повернувся з села й, під гнітючим враженням баченого, пішов до Тичини. Тичина вчився разом із старшим братом Андрія, і тому вважав значно молодшого колегу за свого.

— Павле Григоровичу, що то робиться? — вибухнув тоді Андрій. — Та ж люди їдять собак, мишей, слимаків, полову... Люди пухнуть, мруть. Де ж та справедливість, до бісової матері?

Тичина подумав, похитав головою й відповів:

— А може, в тому є історична потреба...

— Історична потреба? Я проклинаю таку потребу! А ви бачили повні елеватори хліба? Бачили вагони з беконом, з маслом, з яйцями, що шумлять за кордон? Мовляв, це лишки сільсько-господарської продукції...

Поет мовчав, і Андрій більше вже до нього не заходив. А трохи згодом прочитав його жалюгідну книжку, ні, навіть не книжку, а низькопробну агітку під назвою «Чернігів». Ой, що там повиписував шановний Павло Григорович!

То ж нехай собі, як знають,
Божеволіють, конають,
Нам своє робить.
Всіх панів до 'дної ями,
Буржуїв за буржуями
Будем, будем бить,
Будем, будем бить.

І далі:

Нехай Європа кумкає,
У нас одна лиш думка є,
Одним-одна турбація,
Традицій підрізація —
Колективізація.

Якщо впав так низько колишній велетень української поезії, то що вимагати, або чекати від сільської адміністрації, яка, на наказ влади, відбирає в голодного останню, з домішкою буряків і полови, хлібину? Чого чекати від комсомольців, вихованих у зневазі до всього святого, чесного, принципового?

У лубенській редакції працював поет Василь Басок. Які чудові, емоційно наснажені, писав він вірші.

Світанок, ранок, поле в хвилях,
Волошки граються з росою,
Не грайтесь, квіти, не смійтесь, квіти,
Зітну вас гострою косою.

Зітну, посохнете під сонцем,
Не стане вас, блакитні квіти,
Без вас ще море в яснім небі
І у очах її блакиті...

Я розчешу косою коси
Вам, луки буйні та зелені,
Такі чудові довгі коси,
Такі розкішні есть у неї...

Отак краще. Сховатися в лірику, співати про волошки, а не про соціалістичне змагання, якого, властиво, ніколи й не було. Бож усі редакції добре знали, як «організували» Стаханова. Створили для нього всі умови, дали найкращих робітників, і та бригада спромоглась на дві норми виробітку. А тоді й інших давай підтягати до «передових». Вони можуть, а ви ні? Значить, ледарюєте, або саботуєте, значить, треба обнизити вам платню й вивісити на чорну дошку...

Влітку 1935-го року веселого Гриця перевели до міста Кременчука. Для нього це було чимале підвищення, для інших — сум. Навіть районі «тузи», в яких після вистави «Наталки-Полтавки» Гриць з невинним виглядом питає: — Ну, як, зрозуміли хоч що небудь? — шкодували за дотепним колегою.

★

Приїхав новий редактор Прицкер, познайомився зі співробітниками, і всі відчували, що почнеться новий дух, зовсім відмінний від лимарівського. Першим змився до Кременчука Басок, а за місяць і Андрій одержав пропозицію змінити місце праці.

За кілька днів до від'їзду, Андрій дістав листа, написаного незграбною, очевидно, старечою рукою:

«Дорогий друг нашого Миколи, Андрію Максимовичу!

Дякую за те, що ти згадав про мене. В перших строках мого письма повідомляю тебе, що я поки жи-

вий, а також і моя жінка, Варвара Федосіївна. А Миколи нема. Микола рік тому влаштувався в Києві, а три роки перед тим одружився й мав двох дітей, хлопчика й дівчинку. Я до нього їздив у Київ. Жив Микола добре, та ось одному начальникові сподобалась його квартира й він запропонував Миколі її звільнити. А Микола сказав: дулю! І за ту дурну «дулю» був арештований та засланий на північ. Дружину його теж арештували й заслали в Казахстан. А дітей привезли до діда й баби, щоб ми їх виховували. Що ж поробиш, будем виховувати, коли батьків нема, хоч ми вже й старі та немічні. Пишу тобі, аби ти знав про Миколу. Ми часто згадуємо тебе, як ти, ще хлопцем, бував у нас та разом з Миколою тут парубкував. Я, як і раніше, працюю колгоспним листоношею, хліба нам вистачає, а з городу маємо все інше. Дозволили, з уваги на дітей, тримати корову. Вона калічка, кульгає на одну ногу, тому її продали нам із колгоспу, бо не можна її пускати в спільну отару. Отак ми з бабою й пасемо її на придорожній траві. Однак, молока нам вистачає, є й трохи масла та сиру.

Андрію Максимовичу, порадь, до кого мені звернутися в справі Миколи. Я звертався до районного прокурора, а той відповів: ваш син Ніколай засланий без права переписки. От тобі й маєш! Та ж скажіть хоч, куди засланий, ми йому справили б якусь посылку, хоча б сухарів.

На цьому низько тобі кланяюсь і чекаю на твій лист.

Яків Скуба

Ось і ще одне горе з незчисленної кількості народних страждань... Але що міг зробити Андрій? Потішив старого надією на краще, подав адресу прокуратури УССР і — все. Колись писали прохання «на височайше ім'я», себто, самому цареві, й ніколи те прохання не лишалося без відповіді, позитивної, чи негативної. А тепер просто не відповідають нові «височайші», мовляв, для чого псувати папір?

ДНІПРО, В ГРАНІТ ЗАКУТИЙ

Деякі українські міста, що стоять над Дніпром, час від часу навідувала на весні повінь. Старий Дніпро, як повновладний господар, нічим не стримуваний, виходив із своїх берегів і окупував сухопутню територію. В 1931-ому році така дніпровна навала не проминула й Кременчука. Місто по пояс, якщо не більше, було залите водою. Люди вулицями їздили в човнах, а ті, хто човнів не мав, відсиджувались на других поверхах, або й на даху, чекаючи на ласку постачання їх чимось їстівним. Дніпро, крім води, приніс до міста ще й незчисленні зграї пацюків. Ці паскудні тварини осіли (пізніше) в міських льохах і псували нерви громадянам.

Після тієї повені влада спохватилась і опоясала Кременчук півторакілометровою гранітною дамбою*. Отож, хоч-не-хоч, Дніпро втихомирився й більше наскоків на місто не робив.

Прибувши до Кременчука, Андрій спочатку жив у готелі, потім, за оголошенням у газеті, знайшов приміщення в родині вдови залізничника. А за місяць дістав лист від батька з проханням скоріше його забрати, бо на Андрієву квартиру відбувся наступ, уже батька «уплотнили», себто, лишили йому одну кімнату й погрожують виселити зовсім. Це також «стиль» підсоветського існування. На кооперативну, чи комунальну квартиру мають право тільки працівники, а не члени їхніх родин. Якщо працівник виїхав, на його місце зразу ж знаходяться кандидати. От біда! Андрій написав такому кандидатіві, щоб не наглив, бо, мовляв, приїду й зроблю тобі «весело», якщо чіпатимеш старого. Тутешню квартиру вже ремонтували, і вона ось-ось буде готова.

Десь за два-три тижні Андрій поїхав забирати батька. Зайшов попрощатись до редакції й натрапив на редактора Прицкера. Той похитав головою.

* Дамба (нім.) — гать, гребля, земляний насип уздовж берегів річки, що запобігає повені.

— Утік, козаче? Навіть і грошей не взяв... Зараз тебе розрахують. А може, лишишся? Вважатимем, що твоєї втечі не було, оплачу й той місяць, що ти не працював. Згода?

— Ні, товаришу редакторе, назад не повертаються.

Нічого нам не дано знати. Коли б міг Андрій зазирнути в майбутнє, не покинув би він чудових зелених Лубень із лагідною Сулою, де батько ловив смачну рибу, де лишилося стільки перевірених, щирих друзів.

Поїхав Андрій з усім своїм барахлом зразу ж у нову комунальну квартиру в центрі міста, розташувався, «утрусився», і почав нове життя...

«Ой, ви, степи Донеччини сині!» — із жалем згадував колись Сосюра. Що він бачив у тих степах? Очевидно, своє босоноге, але щасливе дитинство. Був свого часу Андрій у Донеччині і... нічого цікавого там не знайшов. А от Полтавщина... Андрій просто був залюблений в неї, починаючи з мови, з тієї зворухливої м'якої вимови. «Польтава». Недарма славний Євген Гребінка сказав: «Уже я так думаю, що нема на світі кращого місця, як Полтавщина».

Лубенщина, а тепер Кременчуччина розкривали перед Андрієм свої невмирущі скарби. Ось квітчаста рівнина сіножаті. Ось гайок. Ось річка Псьол, тиха, прозора, як перший лід зимою. Там видно всі водорості, все дно, рибок, які мельтешаться в глибині. Чи треба ще іншого відпочинку від життєвих турбот? А до того ж, цей веселий Гриць, цей «унікум» серед буденної сіризни. Він завів у своїй газеті «Робітник Кременчуччини» гумористичний додаток «Штовхач», і там співробітники редакції вправлялися в своїх здібностях. Це вже не була скромна «Червона Лубенщина», а цілий поліграфічний комбінат із новими вдосконаленими машинами, з усіма ознаками солідного підприємства. Гриць розвернувся на всю широчінь. Газета стала цікавою, позбавленою типової советської казенщини, тираж її зразу ж виріс удвічі.

— Не шкодуєш, що переїхав до мене? — питає Андрія Гриць.

— Ні, не шкодую. Ти ж знаєш, що я люблю все живе, рухливе, а тут відчуваєш справжній пульс життя.

Незабаром заповзла в душу Андрієві туга самоти й він написав короткого листа Лізі:

«Якщо дозволиш приїхати, сповісти».

Відповідь прийшла навіть швидше, ніж Андрій міг чекати:

«Приїзди, жду».

Гриць «організував» Андрієві службове відрядження, і ось Андрій уже в Харкові. Якось дивно було бачити знайомі і в той же час присипані порохом забуття місця. Хоч Харків не змінив свого зовнішнього вигляду, однак, змінилась атмосфера. Приятелі, що їх зустрічав Андрій, стали неговіркі, перед тим, як щось сказати, озиралися на всі сторони, уникали жартів навіть на побутові теми. Як живеш? — Нічого. І я нічого. Ото і все.

Андрій пішов до Медичного інституту, довідався, що Ліза відбуває практику на Римарській вулиці, в якійсь лябораторії, і рушив туди.

І ось, у білому халатику, як легка хмаринка, збігла з третього поверху Ліза, кинулась в обійми Андрія. Ані слова докору, наче й не було тих двох «порожніх» років, демонстративного мовчання, наче вони розлучилися місяць тому.

— Лізочко, я в відрядженні, спинився в готелі. Хочеш бути зі мною?

— Так.

— То ж відпросись і поїдемо. Пообідаємо разом, поговоримо...

Ні, вони про минуле не говорили, тільки Ліза мимохіть призналась:

— Я чула про твою любов... у Затонську.

— Звідки?

— Сорока на хвості принесла...

— А тепер?

— А тепер... справа твоя.

Ясні очі дивилися Андрієві в душу. Не було в тих очах ані тіні образи, і не було зловтіхи, мовляв, прийшла коза до воза...

— Лізо, ти можеш мені простити?

— А що, власне, прощати? Ти не винний, Андрію, бож серцю не накажеш. Якщо воно знову відкрилось для мене, я тебе не відштовхну.

Лізі лишалось ще півтора роки навчання.

— Приїзди на жовтнені свята. Проведеш їх у студентській родині, згадаєш своє студентство...

Вони прожили в готелі три дні без жодного прикрого слова і без плянів на майбутнє, бож ніяких особистих плянів тепер накреслювати не можна. Людина — корабель без керма, а кермо не в Божих руках, а в руках несовісної сили, що не рахується з людським бажанням.

★

Праця в редакції добра тим, що не помічаєш днів. Власне, їх завжди не вистачає, і коли настає кінець робочого часу, мимоволі хапаєшся за голову. Ой, а я ж ще не зробив того й того... І Андрій майже кожного вечора, без будь-яких наказів і без оплати понадурочних доробляв недороблене.

Швидко наблизилися жовтневі свята. Вісім годин їзди, й Андрій опинився в гуртожитку Лізи, в тому «Гіганті», де трудно з кимось зустрітись серед тисяч студентів. Там можна прожити рік і не бачити знайому людину, якщо спеціально не підеш до неї.

Отож, велика кімната, і в ній десять молодих жінок. Більшість уже була замужем, і ніхто не протестував, коли чоловіки приїздили й спинялися в гуртожитку, тільки в потрібний час, перед сном, гасили світло.

Советське студентство жило не дуже ситно, але безжурно. Старшим курсам не так допікали політнавчанням, головну увагу звертали на фахові дисципліни, бож не можна випускати в світ лікарів-анальфабетів.

Андрій відвик від широких масштабів, від грандіозних маніфестацій. Він ішов поруч із Лізою, в ше-

регах медиків, і думав: хоч би вже хутчіше кінчилось. Та й справді, хто там слухає трафаретні, десятки разів чуті промови, кому цікаво дивитись на випнуті груди чергових вождів, що стоять на трибуні.

Харків уже обернувся в область, але столичного вигляду не втратив. Людей там не поменшало, і вулиці та хідники були заповнені тією масою, що завжди голосує «за».

Після маніфестації Лізина кімната влаштувала щось на взірєць розговин. Великий стіл прикрасили різні наїдки й напої, кожний поклав те, що мав.

І почався «пир на весь мир». Гарненька Поля Мітіна заздрила трьом подружнім парам і казала:

— А мій волоцюга не приїхав. Мабуть, справляє свято з чужою жінкою.

Мініятюрна Анічка, що горнулася до свого, трохи кульгавого Семена-вчителя, стала на захист «волоцюги».

— А чому ти, Полю, так думаєш? Не приїхав, то вже обов'язково тут замішано жінку. А може, людині перешкодило щось поважне? Ось мій Сеня іноді пообіцяє й не приїде. І що? Я робитиму йому обстуркцію? Ніколи!

— Ти, Анічко, маєш Сеню, а я Миколу. Отут і вся різниця. Кожна жінка знає свого чоловіка, хай йому там гикнеться на всю хату...

Настрій, взагалі, був веселий, не стримуваний «церемоніями». Цілувалися «в кругову», розповідали побутові анекдоти, співали українських пісень.

По обіді всі дівчата солідарно зникли з кімнати, лишивши три одружені пари.

Ліза домовилася з Андрієм:

— Улітку приїду до тебе на вакації. Я ще ніколи не купалася в Дніпрі, а так хочеться поплавати.

— Лізо, мене цікавить навчання сучасного студента. Ось я перечитав учора три іспитові праці, поправляв їх. Крім твоєї, Боже, скільки там помилок! І це студентки передостаннього курсу. Як же вони вчилися?

— Училися... Ти прийди ввечері й моргни кот-

рійсь дівчині, мовляв, ходімо до кіна, то зразу ж покине книжку й побіжить.

— Це дивно. Я думав, що сучасні студентки більш серйозні.

— Є й серйозні, але на них дивляться скоса, так, як на колишніх суфражисток. Адже тепер таке гасло: нічим особливо не перейматись, не помічати чорних плям, що видніють на кожному кроці, жити сьогоднішнім днем...

— Тільки сьогоднішнім? А де ж боротьба за... світле майбутнє?

— Ти, Андрійку, ідеаліст ще й досі. Пам'ятаєш, як писав Тичина: «Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та».

★

Через два місяці після жовтневих свят, Андрій дістав від Лізи повідомлення, що вона, за успіхами в навчанні, потрапила в число першої п'ятірки, а тому їй підвищили стипендію й після закінчення останнього курсу вона матиме право сама вибрати собі місце праці. Це була дуже приємна новина. Адже в СРСР не рахуються з бажанням молодих фахівців, шлють туди, куди схоче Відділ Охорони Здоров'я, а частіше в якийсь віддалений, глухий район, де культурними вигодами й не пахне. І спробуй тоді втекти з того району. Ні, це справді щастя, що Ліза така здібна і з нею в дальшому рахуватимуться.

І знову редакційна праця, хоч і цікава, але нервова, напружена. Особливо тяжко було під час нічного вартування, в ролі, так званого «випускового». Це значить — укладання матеріялу в газетні шпальти, пильна перевірка його, щоб не вскочив якийсь «чортик». У Советському Союзі до тих чортиків ставляться, як до ворогів народу. Помилка виправдання не має. Отож, доводилося читати газету від початку до кінця 6-7 разів. Уже очі лізли на лоба, голова оберталася в бубон, але мусів читати. Складацька публіка не завжди грамотна і... не завжди чесна. Могли «пожартувати», як в Олевську, і тому Андрій не довіряв нікому.

Наближалось літо 1936-го року. Андрій достосував свою відпустку до приїзду Лізи, і вони зразу ж рушили на хутір, біля невеличкої станції Потоки. Зупинилися в бездітного подружжя, досі незнайомого, але привітного й щирого. Господиня була каліка, загубила в якійсь аварії ногу, ходила на рипучому протезі й не могла нахвалитися своїм чоловіком, коли його не було вдома.

— Ви подумайте, мої дорогі, — казала господиня, — моему чоловікові тридцять років, він гарний, здоровий і... живе зі мною, не кидає. Правда, він знає мене від вісімнадцятого року мого життя. Тоді я вийшла за нього заміж, тоді й я була гарна. А тепер мені двадцять сім, ще не стара, але ж... як бачите. І я нераз казала чоловікові: — Дітей у нас нема й хто зна, чи будуть. Знайди собі дівчину, одружися, живи, як усі люди. А він завжди відповідає: — Не хочу. Я й ноги твоєї не помічаю, є вона, чи нема, і діти в нас будуть, бо мені снився такий сон...

Андрій потішав господиню:

— Ваш чоловік має рацію. Я колись жив на квартирі в одного подружжя, то в них тринадцять років не було дітей, а тоді одне за одним — хлопчик і дівчинка. Не журіться!

На березі Псла, біля того хутора, інших купальників не було, і Андрій з Лізою насолоджувались повним спокоєм. Вода й сонце. Сонце й вода. Зникла блідість тіл, зникли слабощі. Вирішили на тому ж хуторі відсвяткувати двадцятип'ятиліття Лізи. Андрій поїхав до міста, накупив цілий кіш їжі й питва, але повертаючись уночі, заблудив. Раптом на нього напали собаки, та які! Величезні, люті, аж підстрибують, щоб ухопити за руку, чи за будь-що. Андрій став кликати на поміч, і тоді вибіг із хати дядько, вгатив лозиною по собаках і запитав:

— А чого вам?

— Та нічого, дядю, де тут живуть...

— Е, це на другому кінці хутора, доведеться вам ще потрудити ноги.

Іменинний вечір проте був дуже веселий. Госпо-

дарі, за українською гостинною традицією, до того, що привіз Андрій, додали ще й свого вареного та смаженого. Андрій частував господаря рибними консервами, а той казав:

— Оце для робочої людини якраз на один зуб. Зачерпнув ложкою, і коробочки нема. Ви краще їжте пиріжки з м'ясом.

Господиня тим часом догоджала Лізі.

— Аж не віриться мені, що така молоденька на вигляд жінка вже має двадцять п'ять і за рік буде доктором. Ви ж бо по яких хворобах?

— По дитячих.

— Ага! Може, і в мене колись приймете дитину..

— Навіть двох прийму, тільки родіть.

Господиня зітхнула.

— Мені хоч би одного, щоб було веселіше в хаті.

— Не журись, Ганю, — сказав господар. — Не буде дітей, собачку заведемо, а то візьмемо чужу й виростимо.

— Не хочу я чужої!

Ліза, до речі, розповіла, що її колега Анічка якраз ота вирощена чужими людьми дитина. Батьки підкинули її бездітному капітанові далекого плавання, заможній людині, і Анічка росла, як квітка, ні в чому не знаючи нужди. І все ж таки, — казала вона подругам, — хотіла б я хоч глянути на тих, що дали мені життя, хоч раз глянути..

Така сила кровного споріднення.

Проживши тиждень на хуторі, Андрій і Ліза повернулись до міста. Саме приїхала Андрієва сестра, що вчителювала в далекому глухому селі, і вони зсі разом проводили час на чудовому дніпровському пляжі.

— Не заздрю я вам, Ніно, — казала Ліза. — І я колись учителювала. Гіркий то хліб!

— Що ж поробиш, Лізочко, така моя доля, мушу мати сталий дах над головою. Ось довелося розділити батьків. Тато в Андрія, мама в мене, бож для одного це не під силу.

За вакації всі набрали здорового вигляду, трохи

«округлились», підготувались до дальшого пхання життєвого воза..

Гості поїхали. Почались будні. І почалась для Андрія трагічна смуга в його мандрівному житті.

Одного дня, прийшовши до редакції, Андрій зразу зауважив стурбоване обличчя Гриця.

— Що з тобою?

— Зайди на хвилинку до мене.

В редакторському кабінеті, на самоті, Гриць сказав:

— Слухай, Андрію, сьогодні тебе викличуть до НКВД, питатимуть про мене, про мій нібито близький зв'язок із Світланною Кравченко. Ти кажи, що нічого не знаєш.

І справді, десь коло другої години дня покликали Андрія до телефону. «Прошу негайно з'явитись до начальника відділу».

— Сідайте, громадянине Королюк. Хочу з вами поговорити. В яких ви взаєминах із редактором Лимарем?

— У дружніх.

— Він, здається, викликав вас із Кам'янця-Подільського, а потім з Лубень?

— Так.

— Він ваша рідня?

— Ні.

— А за дівчатами разом бігали?

— Також ні. Та в Лимаря ж є жінка й дитина.

— Хіба це перешкоджає? А не чули ви таке ім'я «Світлана»?

— Чув. Вона працювала в лубенській редакції, я не міг її не знати.

— А знали, що вона шпигунка?

— Вперше чую це від вас.

— О, то хитра, як кажуть, «бита пташка». Після Лубень вона опинилася в Ленінграді, а недавно була тут, ночувала на редакторському дивані, разом з редактором. Ви її не бачили?

— Не бачив.

— Добре. Тенер я вас запитаю про інше. Ви три-

маєте в себе батька, колишнього священика, але він і тепер відвідує церкву. Чи це личить советському журналістові, ударникові преси, як про вас писали?

— А куди ж я подіну батька? І чи я винен, що ваш батько був робітником, а мій священиком? Батьків при народженні не вибирають.

— Рація. А все ж таки, ви мусіли б на нього впливати, щоб не компромітував вас.

— Він мене не компромітує.

— Помиляєтесь. Дуже компромітує.

Ця розмова, або казка про сірого бичка тяглася понад дві години. Спритний начальник «мацав» Андрія з усіх боків. Чи не був він у білій армії, чи не судився, чи не мав якихось покарань. Врешті відпустив з наказом прийти завтра о 9-ій годині вечора.

Андрій по-дружньому запитав Лимаря:

— Грицю, признайся, ти ночував тут із Світлавою?

Гриць розсміявся.

— Дивак ти, хлопче! А хто б відмовився з нею переночувати? Ти ж знаєш, яка вона приваблива і... жагуча.

— Про привабливість знаю, про жагучість — ні. Але ж їй шиють шпигунство...

— Так, шиють, а через неї і мені, і декотрим моїм співробітникам. А тут, як на гріх, зібралися: ти — син попа, Василь — син куркуля, секретар Нестеровський теж син попа. Букет! Хоч у тому ніхто з вас не винний. Якщо все добре обійдеться, треба буде нам поставити по великій свічці святим Андрієві, Григорієві й Пантелієві...

— Чому Пантелієві?

— Бо він цілитель, святий доктор, а шпигуноманія — це сучасна хвороба, досить поширена, особливо серед тих ідіотів у шинелях мишачого кольору.

Цілий тиждень «вимотував кишки» Андрієві начальник кременчуцького райвідділу НКВД Борин. «Прийдіть в 11-ій». «Прийдіть о 9-ій годині вечора». «Прийдіть о 10-ій»...

У тому протоколі, правда, нічого нового не було.

Стверджувались Андрієві біографічні відомості, його служба в Червоній армії, його відзначення на пресовому фронті. Але в двох місцях, наче між іншим, від імени Андрія було заявлено, що він... антисоветський елемент.

— Вибачте, громадянине начальнику, — сказав Андрій, — тут велика помилка, я причисляв себе до аполітичних, а не до антисоветських...

— Це ролі не грає.

— Ні, грає. Я такого протоколу не підпишу.

— Не підпишете?

— Ні.

— Ну, то не вийдете звідси.

— Добре. Саджайте в підвал.

— Подумайте ще вдома, а завтра о 12-ій ночі дасьте остаточну відповідь. Тільки не будьте впертим, це вам не допоможе.

І все ж таки, Андрій не здався, підписав протокол тільки тоді, як слово «антисоветський» було червоним чорнилом виправлено на «аполітичний».

Минуло ще кілька днів, і раптом на дошці оголошень редакції Андрій побачив наказ: «Зав. культвідділу газети А. Королюка з цього числа звільнити з посади, як чужий елемент».

Андрій пішов до Лимаря.

— Ну, дякую, Грицю, за атестацію, тепер хоч в Академію Наук, на президентське крісло...

— А що я міг зробити, Андрію. Це наказ не мій. а Борина. І ти знаєш, хто на тебе накавав, хто занотовував усі твої злободенні дотепи, а потім передавав у ту прокляту установу? Нестеровський. Такий же син попа, оця тихоня з лагідною усмішкою... Їдь до Харкова, Андрію, звернись до обласної Профспілки, до відділу преси обкому партії. Там же тебе знають.

— Ех, Грицю, як бідному женитись, то ніч коротка. На кого мені скаржитись? На Борина? Щоб післав прохолонути до білих ведмедів?

Андрій загубив спокій і сон. Ліза бомбардувала листами, а в нього просто не підіймалась рука для відповіді. Що він їй напише?

Врешті Ліза не витримала й приїхала до Кременчука.

— Що з тобою? Я думала — захворів, десь покалічився, лежиш у шпиталі...

— Ще гірше, Лізочко. Я опинився на вулиці. Не сьогодні, то завтра виселять із цієї вигідної квартири й іншої не дадуть. А куди податися? З чого жити, не маючи жодних запасних коштів?

— Приїзди до Харкова. Покищо житимеш зі мною в гуртожитку, а з часом знайдеш квартиру й працю. Будемо харчуватись у студентській їдальні, там ніякого документа показувати не треба.

— Ангеле мій, — казав Андрій Лізі, — ти така ж добросердна, як і була. Тільки я ще мушу влаштувати батька, продати все те, що тут нажив, бо нема куди перевозити. Повертайся, голубко, вчись і не думай про мене, а десь за два тижні я, очевидно, приїду... шукати справедливости.

І ось тут почалось найболючіше. Усі Андрієві колеги, врахувавши ситуацію, від нього відвернулись. Якщо зауважать на цьому боці, переходять на протилежний, або роблять вигляд, що не помічають. Приходив інспектор житлової кооперації й питає, коли Андрій вибереться, бо вже є на його квартиру кандидат. За речі, які Андрій хотів продати, давали чверть ціни.

Порадившись із батьком, вирішили, що він тимчасово поїде до свого брата в Чернігів, а звідти в якесь знайоме село. Діти ж гуртом допоможуть існувати.

Так Андрій, нічого не продавши, склав речі в підвалі, а сам, захопивши невеличку валізу, подався до Харкова.

ПОНЕВІРЯННЯ

Дівчата в Лізиній кімнаті, очевидно, догадувались, чому журналіст Корольок уже тиждень перебуває в дружини-студентки, та кожна жива душа в ССРСР звикла до несподіванок, здебільшого гірких, і ніхто ні про що Лізу не розпитував. А Андрій цілими дня-

ми ганяв по Харкову в пошуках квартири. Врешті знайшов малу кімнатку на Основі, там, де жив колишній славний Квітка-Основ'яненко. Господарі, розуміється, зажадали «прописки», інакше вони не мають права взяти квартиранта, і Андрій поїхав до відділу міліції Основ'янського району.

— Коли ви залишили Харків? — спитав начальник міліції.

— Три роки тому.

— Гм... Значить, ви загубили право жити в Харкові. Це право зберігається два роки.

— Але ж я маю тут дружину...

— Де?

— В студентському гуртожитку.

— Ну, той гуртожиток не для вас. Прикро, але мушу вам відмовити.

— Товаришу начальнику, в мене тут невідкладні справи, мені треба, бодай, тимчасово, лишитись в Харкові.

— Знайдіть працю, і тоді я вас пропишу.

— Але ж це робиться не так швидко. Майте співчуття до мене!

— Ага! Ви згадали, що перебуваєте членом харківського колективу письменників. Зверніться до вашої управи, хай вона напише до мене прохання, що вам треба тут пожити, і я дам вам місячний дозвіл.

— Тільки місячний?

— Більше не можу, бо не від мене залежить. А якщо влаштуєтесь на працю, можете розраховувати на постійний.

Андрій поїхав до Будинку літератури, вже не імени Блакитного, а безіменний, і запитав де голова Місцевкому.

Головою був письменник Юрій Смолич. Андрій захопив його в канцелярії й по-щирості розповів усе. Смолич перелякався.

— Ви звільнений, як чужий елемент? А чому ви на волі?

— Це вже ви, товаришу Смоличу, запитайте в НКВД. Дати вам адресу?

— Ні, не треба. Ось що. Я напишу в міліцію, ніби ви тут у справі видання своєї книжки. Це схоже на правду й вам місячний дозвіл дадуть без вагання.

— А постійний?

— Постійний дають тільки тим, хто тут працює. До побачення!

Андрій подумав: що Бог дає, те й у торбу. Прописався, заплатив наперед гроші господарям і переїз у нове помешкання своєю валізу.

Десь через два-три дні Андрій зустрів на вулиці Василя Баска.

— О, і ти тут? Мабуть, кишнули?

— Так, кишнули мене і кишнули Гриця. Він тепер буде працювати на посаді секретаря обласної газети, але протекції нам уже зробити не може, бо закотилася й Грицева зірка.

— І що ж ти робиш?

— Шукаю квартири і шукаю праці.

— Ну, то йди до мене. Будемо пополам оплачувати кімнату, і тобі легше й мені.

Господарі не суперечили проти двох квартирантів, і колеги оселилися разом. Але ж та праця... Куди не підеш, скрізь одна вимога: довідку з останнього місця роботи. А там же чорним по білому написано — «звільнений, як чужий елемент».

І хто ж візьме таку цяцю? Андрій і Василь шукали справедливости в обласному відділі своєї профспілки. Там поставилися прихильно, навіть посміялися з того, що їх звільнено «за походження», обіцяли розглянути справу й реабілітувати... Але ж коли це буде? З чого жити? Зрештою Василеві пощастило й він улаштувався в якійсь заводській багатотиражці — секретарем. Андрієві ж і далі не фортунило. «На жаль, ми не маємо вільного місця»...

Заходив Андрій до Гриця й побачив, що не той став Гриць. Зникла веселість, зник лагідний настрій. Він розповів Андрієві докладніше про всю ту приктуру історію.

— Хотів я подякувати сучому синові Нестеровському за тебе й за Василя, приготував наказ про

звільнення на тій же підставі, себто, за походження, але про всяк випадок запитав НКВД. Ну, і звідти попередили: не чіпати. Значить, я ще раз переконався, що Нестеровський падлюка — сексот. А ти не дуже журиш, Андрію. Я просив двох своїх приятелів — редакторів, щоб вони тебе влаштували. Трохи зачекай.

Тим часом добігав кінець дозволеного місяця прописки. Андрій знов ходив до начальника міліції, просив, щоб продовжив дозвіл, але цього разу начальник був неблаганний.

— Ні одного дня більше, розумієте? Я не хочу за вас відповідати й загубити посаду. А як перевіримо й ви ще будете тут, оштрафую на двісті рублів.

На двісті рублів? Андрій не мав такої суми в кишені навіть тоді, коли працював. І він пішов до Лізи прощатись.

— До побачення, люба, післязавтра їду...

— Куди?!

— До Чернігова. Там мій дядько й твій брат, можливо, вони допоможуть.

Від'їзд був запланований на суботу, в останній день проклятучої «прописки», а в четвер несподівано викинули з роботи Василя. Він по короткозорості проочив у газеті страшну помилку. Замість Сталін там було надруковано СтаДін.

— Ну, то й я поїду з тобою, — сказав Василь, — однак нема куди мені сунутись уже з двома такими «чудовими» довідками.

Ліза просила писати.

— Не мовчи, Андрійчику, Бога ради, не мовчи, кожна гірка правда краща, ніж добра омана. А буде тобі трудно, я пришлю тобі частину з своєї стипендії. Андрій мало не пустив сльозу від зворушення.

★

Пізно вночі, відговоривши Лізу від проводів, сідали колеги-вигнанці на поїзд. Місць було досить, і вони полягали на середніх полицях, підмостивши під

голови свої подорожні клунки. Андрій мав звичку обхоплювати подушку рукою й так спати. Спалося добре, аж до ранку. Коли ж Андрій прокинувся, то зауважив, що Василева голова лежить на голій дошці.

— Васю, а де твій клунок?

Василь схопився, як обпечений, і почав нишпорити навколо.

— Та що ж це таке? Та ж там усе моє майно. О, Боже!

Раптом Андрій зауважив на полиці, де була голова Василя, якусь розливу рідину, понюхав її, і все стало ясно. Злодії підлили під ніс сплячому снотворного дурману, і той не чув, як висмикнули з-під голови клунок.

Збігали на станцію, заявили транспортній міліції, та хіба знайдеш злодія в «необ'ятному» ССРСР? Це однаково, що шукати голку в сіні.

Василь був сам не свій. Він лишився в тому, в чому стояв, навіть запасної пари білизни нема.

— Нічого, Василю, — заспокоював Андрій, — білизну я тобі дам, інше поступово придбаєш, аби здоров'я.

З поганим настроєм прибули до Чернігова, покликали візника, сіли, і раптом візник гукнув:

— Вйо, Аркадій!

З Василя наче вітром здуло його похмурість, і він аж засичав від сміху.

— Чому Аркадій? — запитав він візника.

— Так його назвали, — мелянхолійно відповів той.

— А я думав, що його охрестили таким ім'ям на честь письменника Аркадія Любченка. Чи не правда?

Візник низав плечима. Він, очевидно, ніколи й не чув, що існує на світі Аркадій Любченко.

Зупинились у Василевого приятеля Маловня, помились, перекусили. Маловень запевнив, що робота буде.

— На 90% можу ручитись, Василю, що влаштую тебе в нашій редакції, а може, пощастить влаштувати і твого колегу. Це ж дурниця «чужий елемент». А скільки того «чужого» сидить на верхах? Ого! То на

верхах можна, а на низах — ні? Не журіться, хлопці, була б шия, а хомут знайдеться.

Справді, Василь майже з першого дня почав працювати, а Андрій блукав вулицями дуже знайомого міста, бож тут він колись учився, відвідав свого дядька, дрібного советського службовця, відвідав Лізиноного брата, Бориса Шульженка і... не схотів улаштуватися. Є якесь шосте почуття в людині, що належить до нерозгаданих таємниць, до тієї сфери, в яку ще не дано людині просякнути. «Внутрішній голос» шептав Андрієві: не лишайся! Може, той «голос» знав, що за два-три місяці в підвалі чернігівського НКВД катуватимуть бідного Василя, що він там збожеволіє, і йому, напівживому, розвалить дерев'яною довбнею голову. За що? За ту «чужість». За дві останні довідки з місця праці...

З Чернігова Андрій поїхав до сестри, що вчителювала в селі. Біля неї жила й старенька мама. Батька влаштували на квартирі в другому селі, за двадцять сім кілометрів, щоб не «компромітував» дочку-вчительку, як «компромітував» колись сина-журналіста...

Ну, й що ж далі? А нічого, що Бог дасть. Андрій перечитав усю невеличку бібліотеку сестри, помагав їй перевіряти домашні завдання школярів. На вулиці майже не показувався, хіба ввечері, бож у селі не «прописують», але й там пильнують енкаведівські добровільні шпигуни. Страшна, ненормальна країна! «Страна рабов, страна господ», як писав Пушкін. Від того пушкінського часу суть не змінилася, тільки «господами» стали хами, висвячені жовтневою революцією на «лицарів».

Був грудень. Андрій запланував собі жити в селі до Нового року, а тоді рушити в Донбас. Бож шахта на різні довідки не звертає уваги, шахті потрібні здорові руки, міцні м'язи, а цим доля Андрія не обійшла.

Наставав 1937-ий рік. Сестра й мама пішли на якусь клубну виставу чи ялинку, достосовану до Но-

ворічного свята, замість Різдвяного, а Андрій писав листа Лізі:

«Лізочко, наступну вістку від мене ти дістанеш... не знаю звідки, але не дивуйся. Здоров'я дозволяє, енергія ще не вигасла. З кожного становища є якийсь вихід, хібащо вже лежиш безсилий і не можеш поворухнути ногами. Не падай духом і ти, думай тільки про успішне закінчення навчання».

Якраз 1-го січня сільський листоноша приніс Андрієві телеграму з Чугуєва: «Негайно приїздіть на працю Зінченко».

Це був Андрієві Новорічний подарунок, і того ж дня він виїхав.

ТАМ, ДЕ НАРОДИВСЯ ІЛЛЯ РЕПІН

Чугуїв, колишнє військове селище, а загалом типове українське містечко з базарною площею посередині, з церквою біля базарної площі, вже давно зачиненою й названою тепер «зернохочищем». Тут від подружжя російського солдата Юхима Рєпіна з українською дівчиною народився всесвітньо відомий маляр. Зберіглася й його батьківська хатка, бідна, нічим не позначена, навіть без традиційної мармурової дошки. Советська влада тільки на словах цінить своїх славних людей, а насправді, їй вони глибоко байдужі. Мовляв, історія починається від «великої жовтневої», минуле ж можна цілком закреслити.

Андрій чув про редактора Зінченка, але не знав його особисто. Це вже діяла турботлива Грицева рука...

— Влаштовуйтеся покищо в готелі, — сказав редактор, — витрату я оплачу, а потім знайдемо стале приміщення.

Отже, наступної суботи, замість «вістки з невідомого місця», Ліза мала самого Андрія, бо Чугуїв близько від Харкова, всього 75 кілометрів, і туди раз-у-раз ідуть поїзди. Ліза аж скрикнула, аж зашарілась.

— Андрійку, якими вітрами?

— Погожими. Себто, я тепер майже поруч тебе, одна година й двадцять хвилин їзди.

— І це надовго?

— Думаю, що надовго. Побачимо...

Андрій частував усю дівочу кімнату, бо ж Зінченко оплатив дорогу й видав аванс на поточні витрати. Ліза ожила, стала ще гарніша, випила з усіма пару чарок горілки й безтурботно сміялась.

— Тепер і я матиму де відпочити вихідного дня.

Андрій жив у чугуївському готелі два тижні. До його кімнати, за згодою, вселили ще одного подорожнього, інспектора обласного фінвідділу Гордона, симпатичну, інтелігентну людину, з якою Андрій швидко заприятелював. І ось одного вечора приходить Гордон, блідий, як крейда, і розповідає:

— Ти знаєш, Андрію, що зі мною було? Сиджу я в їдальні, вечеряю, а потім чорт мене штовхнув покрутити радіо. Покрутив і натрапив на Німеччину. А я ж німецьку мову знаю, то й став слухати. Послухав може три хвилини, і раптом підходить до мене якийсь тип у військовому вбранні й питає: — Хто ви? Покажіть ваші документи! Я показав, а він і каже мені півголосом: — Ідіть звідси, і щоб я вас більше не бачив біля радіо, бо опинитесь не в їдальні, а в іншому місці. Зрозуміло? Отож, товаришу, борони тебе Бог слухати Німеччину..

— Я німецькою не володію.

— То байдуже. Навіть не підходь до того проклятого радія.

— А про що все ж таки там оповідали?

— Про що? Лаяли Советський Союз, називали його царством бандитів, щось там було й про зраду Тухачевського...

Так, краще радіом не цікавитись, бо й там політика, знову потрапиш у халепу, як курка в борщ.

Працювалося в Чугуєві добре. Андрій спочатку жив у родині робітника електровні, а згодом знайшов окрему кімнату за двадцять кроків від редакції, з привітними, лагідними господарями. Ліза приїздила на

відпочинок і мріяла, що може й їй пощастить тут улаштуватись. Як було б вигідно!

Одного разу Зінченка вирядили кудись у район, і його заступав зав. агітпропом райкому партії. Суворий, набурмосений тип сидів навпроти Андрія, дивився, як він укладає матеріял, і розпитував:

— А де ви працювали раніше? Чи давно на редакційній роботі?

Андрій відповідав, розуміється, «з прибрехом», але спокійно, зрівноважено, мовляв, спіймай мене за хвоста...

Зав. агітпропом перевірів газету, похвалив.

— Видно, що у вас велика практика. Все в порядку!

Було в порядку, але... це поняття на одному місці не стоїть. Зав. партвідділу редакції Гончаров написав статтю про досягнення якогось колгоспу, і там було сказано, що колгоспники співали пісню про комдива Примакова. А Примаков нещодавно потрапив у вороги народу і...

— Товаришу Королюк, що ви нарobili? — спитав Зінченко, причинивши двері свого кабінету.

— Не розумію! — відповів Андрій.

— Не розумієте? Хто писав статтю про колгосп Будьонного?

— Гончаров.

— Ну, й ідіот же він! Та ж Примаков арештований у справі Тухачевського, Уборевича, Якіра. Хіба ви не знали?

— Звідки було мені знати? Адже я не в партії. А цю газету перевіряв зав. агітпропом, чому ж він нічого мені не сказав?

Зінченко затаїв те, що й він довідався про «ворога» Примакова тільки сьогодні вранці, хтось йому шепнув у парткомі, та не випадало ж у цьому признатись перед своїм співробітником.

— От що, Королюк, шкода мені вас, ви просто скарб для нашої редакції, але ж у вас, як кажуть, «підмочена репутація», і коли почнуть розбиратись, то винний буде не Гончаров, а секретар, який випускав

газету. Я вам раджу поїхати сьогодні ж до Змієва й попросити редактора Хижняка, щоб прийняв вас на працю. Це буде краще для вас...

— Добре, поїду.

Хижняк Андрія не прийняв, бож після відвертої розповіді, як ведеться, перелякався.

— Хіба вас не знайдуть у Змієві? Ні, ні, товаришу, вибачте, не можу. Розумію вас, але щиро кажу: боюсь за себе, бож у нас не жартують. До побачення!

Андрій зів'яв. Минуло тільки півроку, і вже знову треба готувати похідну торбу... Куди? На які стежки? Проте Зінченко заспокоїв:

— Я дам вам довідку, що ви залишили працю за власним бажанням, отже, ніхто до вас недовірливо ставитись не буде. Але краще було б вам взагалі зникнути з українського обрію...

Ліза вже закінчила медичний інститут, одержала диплом. домовилася про працю в Чугуєві. І раптом ось такий сюрприз... Тоді Ліза сказала:

— Андрійку, я бачу, що нам тут не світить. А в нас саме вербують молодих лікарів на працю в Середньоазійській республіки. Дають тисячу рублів «підйомних». Можна поїхати в Таджикистан, Узбекистан, у Кіргізію. Поїдемо?

— Поїдемо, Лізочко. Тут горить земля під ногами. Оце недавно розстріляли Тухачевського, Якіра й інших. Почали з маршалів, а кінчать солдатами. Ти бачила, як на первомайській маніфестації носили плякат «Єжові рукавиці»? Вони, очевидно, прийдуться на кожну руку...

Зінченко все ж таки був порядний, виплатив Андрієві поверх його платні ще й вакаційні, попрощався тепло й співчутливо.

— Андрію Максимовичу, не згадуйте лихим словом. Ви ж бачите, яка ситуація. Хай вам щастить у майбутньому!

Забрали всі речі, поїхали трохи відпочити до Лізиних батьків. Старі вже не працювали, але пенсії їм «не полагалося», бо вони теж неправильно наро-

дилиась... Розумна мила мати Шульженкова заспокоювала молодих.

— Будьте мужні, не розгублюйтесь. Пережили ми голод, переживемо й даліше лихоліття. Може й краще, що ви їдете так далеко. Наші люди... Ох, які стали наші люди! У ложці води втоплять за якусь свою вигоду, за смачніший кусок. Так і нищпорять, так і слідкують навколо, чи не можна пожитись коштом ближнього? Ні, старі часи не були такі жорстокі, тоді ще мали Бога в серці.

А сивий, жвавої вдачі Мусій Шульженко додав:

— Ми дуже радіємо, дочко, що ти закінчила свій інститут. Хоч у тому й не було моєї вини, а все ж таки в минулому я «нетрудовий елемент», купляв і перепродавав ліс, з того й жив. За Советів теж працював у лісовій організації, як технічний «спец», але на мене весь час косились, мовляв, колишній спекулянт... Синам ще й досі колять очі за мене...

— Кому вони не колять, батьку? — зауважив Андрій. — Хіба на них догодиш? Навіть чистих-пречистих пролетарів нищать безжально. Але нічого. Носив вовк, колись понесуть і вовка... лапами догори.

ДАЛЕКА ПУТЬ

Наближався час від'їзду. Старі провели дочку й зятя на станцію, побажали щасливої дороги. А дорога, справді, була не близька. Понад шість тисяч кілометрів належало проїхати швидким поїздом з пересідкою в Москві.

Розмістилися вигідно, бож мали пляцкарти, матраци й білизна для снання. А пляцкартних квитків у поїзді не перевіряють, спи, скільки хочеш.

Ліза по-дитячому радувалась.

— Андрійку, це наша, хоч і спізнена, шлюбна подорож...

Колеса ритмічно стугоніли, час від часу повітря пронизував різкий свисток паротяга, ніч щільно притулилась до вікон, наче дбала, щоб подорожні не ба-

чили рідних краєвидів і не шкодували за ними, покидаючи їх.

Ось уже й «білокамінна», з її кількомільйонною людністю, із стародавнім Кремлем у центрі. Тут треба було чекати аж до вечора, і мандрівники поїхали навмання трамваем, щоб оглянути місто. Та хіба його оглянеш, не знавши?

— Стривай, — сказав Андрій, — адже в мене є адреса Фішгойта, зайдімо до нього.

Випадково захопили Фішгойта вдома, був на становищі хворого, і щиро зрадив несподіваним гостям.

— Ну, то я вже вас сьогодні не відпущу. Ось поїду на двірець, відмічу вашу зупинку до завтрашнього вечора, а по обіді покажу Москву. Згода?

Чому ж би не згода? Ліза й Андрій не поспішали в невідоме, ще встигнуть з козами на торг... Вразило прибульців те, що в Москві на кожному кроці кіоски з харчами. Воно, правда, й на Україні стало ніби ліпше, вже не вистоювали в черзі за буханкою хліба, але тут... Хліб різних гатунків, печиво, цукор, оселедці, садовина — хоч лопатою загребай. Що то значить центр! Приїжджі чужоземці навіть не подумують, що є такі ведмежі кутки, де оселедець — розкіш, а за кілограмом цукру треба стояти в черзі принаймні годину. А таких речей, як помаранчі, цитрини взагалі нема, хібащо «підкинуть» до якогось революційного свята.

Фішгойт частував своїх гостей на славу, їсти й пити — аби хотіли.

— Ах, коли б ви, товаришко Лізо, навчили мою дружину готувати український борщ, — казав Фішгойт. — Що за борщ! Усе віддай і мало! А ми, бачите, пробавляємося щами та супами.

Їздили на Червону площу, мали намір відвідати мавзолей Леніна, але там провадився черговий ремонт, і нікого в середину не пускали.

Біля кремлівської брами з двох боків стояли озброєні патрулі, і публіка уникала проходити близько, бо... як би чого не вийшло.

Були в чудовому парку ім. Горького, оглянули здалека патріярший собор.

— Тут стояло багато церков, — розповідав Фішгойт, — аж «сорок сороков». Ну, тепер лишилося всього сорок. А синагога тільки одна. Моя мати туди ходить. Хай ходить, я не забороняю старій жінці, просто не помічаю того. Мені казали на праці: ти партієць, а де твоя мати буває? Де буває? Ото мені запитання! Яке мені діло, де вона буває. Ви питаєте, де я буваю...

Другого дня, після обіду, Фішгойт проводив Андрія і Лізу на казанський двірець, і вони рушили далі. За вікнами весь час змінювались краєвиди, поля, села, міста. Минули Куйбишев, колишню Самару, минули Оренбург, і потягнувся за ним тисячокілометровий Голодний степ. Порожньо, дико. Тільки де-не-де стирчать колючі кущі та літають якісь чорні птахи. Вже давно йдуть розмови про іригаційний плян, про перетворення цієї пустелі в «квітучу оазу», але психицею все лишається без змін. На пустелю дивитись нема чого, краще спати. Врешті вона скінчилась, почалась родюча земля. На станціях цілі гори кавунів і динь — великих, з макітру завбільшки. Андрій вискочив на перон, запитав — скільки коштує? — Бер сум! Що таке «бер сум»? Показали на пальцях — два рублі. Як дешево! «Макітра» перекочувала до вагону. Після неприємної на смак, теплої, привозної для пустелі, води, це справжня благодать. А ось Аральське море... Воно, правда, не море, а озеро, та грандіозний розмір привернув йому назву моря. Тут казахи й казашки продавали смажену рибу аральського походження. Риба м'ясиста, сита, схожа на наших лінів, але пасажири чомусь поставилися до неї з упередженням. Тільки дехто кушляв рибу, а більшість обмежилась овочами.

Врешті — мета подорожі, столиця Кіргізії Фрунзе. Раніше вона мала тубільну назву Пішпек, та совлада переназвала її так на честь червоного полководця Михайла Фрунзе, якого Сталін наказав зарізати на операційному столі.

Андрій і Ліза зупинилися в Будинку Дехканіна (селянина), у спільних великих залах, окремо для чоловіків і для жінок, бож у готелях місця не було, та цілу ніч воювали за своє право спати... Час від часу приходили нові постояльці, показували квиток із тим же номером ліжка й пропонували по-кіргізькому — «Ke!», себто, йди собі геть.

Після тієї неспокійної ночі, новоприбулі знайшли приміщення в якихось російських аборигенів, але там інша біда — цілі ескадрони блощиць напали вночі на сплячих. Включили електрику з надією, що це злякає напасників, та блощиці були відважні, світла не боялись і йшли в наступ на беззахисні жертви. Аж на третю ніч пощастило влаштуватись по-людському. в татарській родині, дуже охайній, де не було жодної блощиці й жодної блохи.

Місто Фрунзе було в стадії розбудови. Де-не-де вистрілювали вгору багатопверхові будинки, а більшість — мізерія, глинобитні хатки, необгороджені парканами, які легко могло зрушити з місця звичайне тягарове авто. Мешканці — переважно росіяни, так само і в установах чути тільки російську мову. Дерев мало. Хіба височіють уздовж ариків (штучних каналів) струнки тополі. Сонце пече неймовірно, й нема куди від нього сховатись, крім «чайхани», де подають кип'яток і спресовані плитки зеленого чаю.

А як же з працею? Лізі пропонували на вибір кілька районів. Андрій пішов до редакції столичної газети «Советская Киргизия», розуміється, на «общепонятному», показав свої кращі документи, і йому зразу ж сказали: — Приймаємо, але підшукайте квартиру, чи, якщо бажаєте, спіть тут на підлозі... Перспектива не дуже приваблива, бож Лізу в столиці не лишать. Їхати до району... Але до якого? Андрія ще в Україні лякали: там є такі місця, що повісиш сушити білизну, і вона моментально згорить... А особливо страшно в горах, де вічні сніги, а барси зимою бігають по вулицях, як домашні собаки, й нападають на людей...

Після довгих розпитувань, зупинились на Талась-

кому районі, з поміркованим кліматом, більш-менш упорядкованому. Але до нього ще 150 кілометрів, причому залізниці нема, треба ловити якусь випадкову вантажну автомашину, заплатити, ще й підмогаричити шофера, інакше не візьме.

За тим довленням авта минуло ще два дні. Андрій почав розчаровуватись, казав, що не треба було поспішати, але Ліза мала свою думку.

— Ти, Андрійку, як дитина. Не нагодували тебе вчасно і вже надуваєш губи. А що б ти робив на Україні? Оббивав пороги редакцій? Хай воно згорить! Ось улаштуємось, розглянемося, і можливо, нам тут так сподобається, що не захочемо й повертатись. Будь терпеливим!

ТАЛАС

То була дика й небезпечна дорога. Пасажирів набилось, як оселедців. А до того ж тут таки й скрині, і валізки й різноманітні хатні речі. Якась річ весь час штовхала пасажира в бік, у плече, або в голову, авто ж потопало в такій густій пилюзі, що нічого не було видно навколо. Коли б був великий рух по тій дорозі, то без аварії не обійшлося б, але, Богу дякувати, крім рідких вершників та гарб жодного зустрічного автотранспорту не трапилось. Приїхали пізно, десь об 11-ій вечора, завернули в садибу районної лікарні, огорожену глиняною стіною, розшукали завідувача лікарні.

— Доктор Лисик! — відрекомендувався завідувач. — Ну, що ж, прошу покищо до мене, а завтра по-видному розташуєтесь вигідніше.

Родина доктора Лисика складалася з дружини-лікарки, Зої Василівни та її мами Анни Федорівни, корінних москвичок, що волею долі потрапили з раю в пекло... Анна Федорівна зразу ж почала скаржитись.

— Боже, тут така глушина, що тільки в казці можна про неї прочитати. Одна крамниця, одна їдальня з глиняною долівкою, і в кожній страві перець без норми, аж горить у шлунку після неї. Ви приїхали добровільно? Що вас примусило? Та це ж заслання. Тут

і справді живуть засланці — москвичі, лєнінградці, в яких відібрали пашпорти й прирекли на вмирання...

— Ну, мамо, яке там умирання? — втрутилася Зоя Василівна. — Адже їсти й пити вистачає, патрулі слідом не ходять. Тут є й добровільні поселенці з пашпортами...

— Та є. Отакі ж мрійники, як ти. Думала, що не другий Клондайк? Золото сподівалася збирати?

— Нічого я не думала, мамо, ти ж знаєш. Просто сказали: такий ось відсоток москвичів поїде в середньоазійські республіки. Ну, й ми з Іваном потрапили...

Іван Васильович, альбінос із невиразними, наче затертими рисами обличчя, досконало забувши свою мову, все ж таки хотів потішити земляків і сказав по-українському:

— Не журіться. Кажуть — глухо та сухо. Ось у вас там неспокійно, а тут хоч на голові ходи. До походження не прискіпуються, будь ти хоч і сином колишнього хана. У твою працю носа не пхають. Ані вбивств, ані крадіжок. Можете сміливо гуляти вночі. Ніхто вас не чіпне й пальцем.

Другого дня Ліза й Андрій дістали кімнату без кухні, розраховану на примус. Примусів у лікарні було досить. На них кип'ятилися (дезінфікувалися) хірургічні інструменти, готувалася манна каша й чай для хворих, а також нагрівалася в банях вода для тих, що потребували ванни.

Лізіна, так звана, дитяча консультація містилася поза садибою лікарні, в окремому глиняному будиночку. При консультації була перекладачка-українка, тут народжена, бож місцеві люди, здебільшого, крім своєї мови, іншої не розуміли й навіть не старалися розуміти. Газета виходила двомовна: половина кіргізькою, половина російською. Андрій пішов туди на розвідку, але йому сказали:

— Опануйте місцеву мову, інакше не можемо вас прийняти.

Що ж робити? Доктор Лисик порадив:

— А ви візьміться до бухгалтерії лікарні. Саме ми не маємо бухгалтера.

— Та ж я в бухгалтерії ніколи не працював, — сказав Андрій.

— То дарма. Не святі горшки ліплять. Спробуйте!

І Андрій почав пробувати. Боже, яка ж то нудота. Цифри, цифри, а їм треба давати лад, не мавши з ними справи раніше... Андрій звернувся до бухгалтера-ревізора фінвідділу з проханням повчити. Ревізор Вахтеров з незгасною люлькою в роті передивився бухгалтерські книги й глибокодумно прорік:

— Повчити можна, тут нічого складного нема. Але ж усі записи такі запущені й заплутані, що сам чорт не розбере. Я просто боюсь за вас. Коли б на вашому місці був фахівець, то ще якось би виплутався. Ану ж, приїде комісія з центру, перевірить, і влетить не тільки вам, але й мені, як районному бухгалтерові-ревизорові. Мовляв, як ти міг таке допустити? Я вам раджу — працюйте покищо поза штатом, як тимчасовий робітник. Провадьте бухгалтерський щоденник, себто, відмічайте щоденні витрати, а в цілому до справи не беріться.

Є ще добрі люди на світі. Андрій узяв ту пораду до уваги, дві години віддавав незнаній бухгалтерії, а тоді вдягав фартух і починав варити обід, чекаючи на свою втомлену докторку. З того приводу він склав жартівливу пісню:

В Таласі бідний хлопець жив

І в жінки кухарем служив...

Ліза заспокоювала, мовляв, ти дістаєш мізерну платню, зате я маю досить, вистачить нам.

Андрій був забобонний. Він не міг забути баби з порожніми відрами, що перейшла їм дорогу при в'їзді до Таласа. От де вся штука...

І раптом до Андрієвої кімнати попросився рудий кіт. Боже, це ж успіх! Іди, котику, іди, мій дорогий, я тобі й м'ясця, й молока...

І що ви думаєте? За тиждень прийшов до лікарні директор таласької десятилітки Олексій Кучера й запитав:

— Ви, товаришу, здається, приїхали з Харкова?

— Так.

— А чи не пішли б ви працювати в школі?

— Товаришу Кучеро, я журналіст. При чому тут школа?

— А все ж таки, може, ви маєте бажання? У нас просто катастрофічне становище, похворіли вчителі, а ви людина грамотна, візьміться...

Андрій подумав і сказав:

— Бачите, я ніколи не готувався до вчительської кар'єри, але, про всяк випадок, скінчив заочний Педагогічний інститут, тільки не здав державного іспиту. Якщо ви хочете...

Кучера аж підскочив.

— Скінчили заочно Педагогічний інститут? А чому ж ви відразу не прийшли до нас? Та нема про що й говорити. Я вам дам вісім, десять годин на день, плюс 20% за дальність, плюс квартирні. Йдіть!

І сталося так, що Андрій своїм заробітком перевищив навіть Лізу. Правда, було не так легко, бож «нагавкаєшся» за десять годин досить. Кучера ж просто був захоплений.

— Андрію Максимовичу, я слухав вашу лекцію у дев'ятій класі і ніколи не повірив би, що ви дебютант. Та як же досконало ви знаєте російську літературу, як добре знаєте мову... Візьмете ще дві години додаткових?

— Давайте!

Це вже було зухвальство, дванадцять годин підряд «гавкати». Андрій захрип, і Ліза сказала:

— Ти що, здурів? Женешся за грішми? А потім треба буде тебе лікувати?

Ні, Андрій не хворів. Він мав відпочинок у суботу й неділю, а тоді з новою енергією брався до праці.

Школа була велика, мала щось 1.500 учнів, містилася в кількох будинках. Андрій познайомився з колегами, гарними цікавими людьми. Ось родина Ніженцевих. З'єдналося двох повдовілих, у неї четверо дітей, у нього шестеро, а разом десять. Вона ще молода, приваблива жінка, він — побитий віспою, але також приємного вигляду чоловік. Ніженцеви бували в Корюків, Корюки — в них. Та найцікавіший був

Кость Кушкин. Розумний, дуже талановитий і... схильний до чарки, він часто забігав «на вогник» до лікарнянської садиби, був, на диво, відвертий, розповідав Лізі й Андрієві:

— Я, любі мої, невдаха з дня народження. Початкову школу не скінчив, середню не скінчив, високу також. Закохався, як ідіот, у молоду дівчину, молився до неї, одружився, і після першої шлюбної ночі назавжди загубив любов. Ви можете догадатись чому. Давав їй усі аванси для виправдання, питав: — Ти його любила? — Ні. — То, може, захопилась ним, або він тебе підпоїв і... — Ні. — Що ж то було? — А чорт його знає, репетиція перед шлюбом... Я вирішив: не буду з нею жити, розійдусь. Але ж народилася дочка, незручно було. Тоді, як жінка кудись виїхала, зустрівся я з чужою жінкою, Аллою, на два роки молодшою від моеї. Сходитися з нею не збирався, отак, обіймались, переплітались, бож і в неї чоловік був відсутній. Відверто кажучи, ні про що серйозне я не думав, крім... ви знаєте, про що. Але ж оте «щю» не виходило. Алла сказала: я чоловікові не зраджувала й не зраджую. А коли він приїхав, повідомила його: я люблю іншого, дай мені розвід. Ви розумієте, любі мої, ситуацію? Як я міг оженитися вдруге, дістаючи мізерну платню, маючи малу дитину? І в неї була дитина, хлопчик двох років. Я казав: Алло, не роби цього, не розводься. Ну, погуляли з тобою, націлувалися, ніхто нікому не винний, бож нічого серйозного між нами не було. А вона каже: — Я не можу без тебе жити... От лихо! Розвелись вони честь-честью, чоловік кудись виїхав, а Алла пропонує: — Розводься й ти, а тоді запишемось. Чорт зна, що таке! Не хотілось мені розводитись із жінкою, хоч я її й не любив. Ой, як не хотілось! Ну, для чого? Не скажу, щоб я не кохав Аллу, кохав, бо вона мала 23 роки, була, як квітка, але... Отак, ні сіло, ні впало. Повірите, мало не плакав, як ішов у Загс розводитись, а потім сходитись. Непотрібно це було, зовсім непотрібно. Ну, пожили ми разом півроку, розуміється, насолоджувались, а тоді... Як жити далі? Тут дитина, там дитина, грошей

чорт-ма, ледве вистачає на їжу. І я сказав: — Поїду я, Аллочко, до Харкова, може, влаштуюсь там на більш хлібній праці. Поїхав і потрапив у безробітні. Чотирнадцять карбованців допомоги на місяць, як хочеш, так і живи. Три місяці бідував, мав тільки на обід, а на вечерю дзуськи, ходив із підтягнутим животом, а за цей час Алла захворіла на туберкульозу, бо мала спадкову хворобу, і поїхала лікуватись у Пушчоводицю, біля Києва. Написала мені звідти листа, я вже працював. Вислав їй 80 карбованців допомоги, попередив, щоб думала тільки про себе.. Але вона подумала й про мене, приїхала після лікування. Ну, розуміється, зустрілись, як рідні, тільки Алла заборонила з нею цілуватись, мовляв, щоб не передати хвороби. А після я до неї поїхав. Думав, як до жінки, а вона каже: — Не підходь, я люблю іншого... Точно, як тоді, коли в неї був перший чоловік. — Аллочко, — кажу, — любиш іншого? А хвороба? — Я вже її вилікувала... Вилікувала? Маю сумнів. Так, чи інакше, повіялась моя Алла з новим чоловіком у Ленінград, якраз у відповідне місце для туберкульозних, пожила там рік, а потім повернулася назад і померла. Хто винний, любі мої? Невже я?

Кость не довів свою інтимну розмову до кінця і продовжив її під час наступної застрічі.

— Померла Алла. Я двічі удівець. Перший раз соллом'яний, а другий — справжній. Куди ж податись? Одружитися знову? Ні, вже не хочу, досить з мене. Як вам відомо, я викладаю креслярство. Професія, сказати б, дефіцитна, попит на неї є скрізь, особливо в середніх школах. В одній середній школі, на Україні, я працював сім років. Тримався б там і довше, але почали чистити шкільний апарат, а в мене з походженням не все гаразд, себто, я народився від купця, та ще й першої гільдії, широко в свій час знаного. Отож, я, не чекаючи поки мене «вчистять», склав свої манатки та й залетів аж сюди. Ну, й живу. Висилаю аліменти на дочку, листуюся з нею, взаємини в нас добрі, бож я не додержуюсь «законного» відчислення, а вдвічі його перевищую. Люблю полювання. Тут тих куріпок,

кекелек — хоч руками лови. Як вийду в степ із своїм Ральфом — забуваю все на світі. Що ліпше від природи? Нема нічого! Іноді заходжу до юрт знайомих кіргізів, балакаю з ними, п'ю кумис. Чудесні люди, я вам скажу. Вони ще на низькому ступні цивілізації. але дай, Боже, нам, цивілізованим, мати ось таку душу... Та ж цей неосвічений кіргіз ніколи вас не одурить, не донесе, поділиться останнім шматком хліба.

Кость раптом щось пригадав і весело розсміявся.

— Ви знаєте, — продовжував він, — ці мої знайомі кіргізи весь час мене сватають за своїх дівчат, кажуть: — Коста, не пошкодує двох тисяч рублів і матимеш таку дружину, що не знайдеш і серед своїх. Наші дівчата роботящі й незрадливі, з них добрі матері. Яку ти хочеш? Маємо дванадцятирічних, є й старші. Тільки за нашим давнім законом батькові дівчини треба сплатити калим (викуп), інакше не можна. Якщо тобі тяжко зразу дати дві тисячі, давай по п'ятсот кожні три місяці, отож, за рік і сплатиш...

Костеві оповідання завжди були цікаві. Він багато пережив, воював за першої світової війни в ранзі поручника, і через той «ранг» хотіли його розстріляти в Че-Ка, вже поставили до стінки, але раптом командир того загону, що мав розстрілювати, придивився до нього й сказав:

— Іди, дурний Костю, щоб і духу твого тут не було. А якщо ти мене не впізнав, тим краще...

Заходив іноді до Королюків Кучера й скаржився:

— Закинули мене в цю діру. Я кандидат партії, не міг відмовитись а подумайте собі, як може тут жити двадцятивосьмилітня людина? Та ж я хочу чогось кращого, культурнішого, мені б уже пора женитись, але з ким? Я не Іван Дмитрович Вишняков, що закохався в свою ученицю, примітивну, як... корок, і одружився з нею. Мені треба іншу жінку...

Ліза й Андрій жили в безкухонній кімнаті, аж поки не трапилась одна пригода. Прийшовши ввечері, Андрій зауважив на підлозі... змію. Ліза якраз спала, відпочиваючи після роботи.

— Лізо!

— А що?

— Ти бачиш, яка в нас краса?

Ліза схопилася, втекла на двір і сказала, що більше вона в тій кімнаті не житиме. Андрій же забив змію, викинув її й по-філософському зауважив:

— Видне зло не страшне, бійся невидного.

★

Ведмежий куток — Талас уже всім почав даватися взнаки. Там була фактично одна вулиця на тринадцять кілометрів довжини і з десятком людей на один кілометр. Ніяких культурних розваг не існувало, за війнятком, так званої, «кінопередвижки», яка приїздила раз на місяць і показувала старі-престарі фільми, що через кожні десять хвилин рвались. Клюб теж не працював, бо зимою не опалювався, а кому охота сидіти й мерзнути? Єдиним рятунком від нудьги була «чарка». Кіргізи-музультани, всупереч заповітові Магомета, також навчилися пити, а тоді на все містечко співали своїх монотонних пісень.

Першим не витримав нудьги зав. лікарні, доктор Лисик. Хоч то, може, була офіційна причина, неофіційна ж (секретна) полягала в тому, що між ним і молодією дружиною Зоєю пробігла чорна кішка, і він вирішив «змитись». Виїхав доктор Лисик тимчасово, але взяв із собою всі свої речі, навіть патефон. Тоді Зоя сказала Лізі й Андрієві:

— Переходіть до нас. Ми маємо три кімнати, одна нам зайва, будемо разом нудьгувати...

Ні, Андрій не нудьгував. Після життєвих штовханів і невдач, він віднайшов рівновагу й гумор, а то му відповів Зої:

— Зоїчко Василівна, для чого нудьгувати? Та ж перед вами життя.

— Перед вами, але не передо мною. Іван не повернеться і не забере мене, це я знаю напевно. Ну, що ж, «була без радості любов, розлука буде без печалі». Іван — скептик, я — ідеалістка. Думалося — плюс на мінус дасть плюс, а виявилось — навпаки. Прикрос,

розуміється. Жінка — прив'язлива істота. Мені 28, хотілося б уже дитини, та не виходить...

До Королюків унадився ще один знайомий, художник, лєнінградець Гирін. Ще молодий, дуже здібний, судячи з його малюнків, але безталанний.

— Що я зробив? — скаржився він. — Анічогі-сінько! Жив тихо-мирно, мав дружину кіноартистку, малював. І раптом викликають в НКВД і пропонують разом із матір'ю виїхати в Середню Азію. Чому? За що? Нічого не сказали. Відібрали паспорт, дали якесь тимчасове посвідчення, і ось я опинився тут. Я дуже любив свою дружину, а вона мене, але що ж... довелося узяти офіційний розвід, щоб не тягали й її. Такий час, колеги, страшний час! Я довго думав: у чому моя провина? Бодай би був «з буржуїв», так ні. Батько в минулому — дрібний урядовець, жодного маєтку не мав, мама — хатня господиня. Може, десь щось сказав? Чи я знаю? Так за слово греба покутувати? Ви щасливі, маєте паспорти, можете першого-ліпшого дня «накивати п'ятами». А я? Ось узявся вести бухгалтерію лікарні... Я, правда, знаю бухгалтерію, але ж такого хаосу ще не бачив. Хто тут працював? Як працював? Хоч і не люблю я отих заялжених епітетів, але міг би сказати — шкідник, або цілковита нездара. Все перекручено, все шиворіт-навиворіт, б'юсь уже місяць і не можу зв'язати кінці з кінцями. Доктор Лізо, ви можете дати мені морфію?

— Для чого?

— Гм... Щоб дивитись на нього...

— Слухайте Леоніде Івановичу, покиньте цю думку. Ані я, ані інший лікар вам морфію не дасть. Візьміть себе в руки!

Недовго тримав себе в руках художник Гирін. Сумуючи за дружиною, за блискучим Ленінградом, прив'язав собі камінь до шиї та й кинувся в гірську річку. Але добре, що річка була мілка, і на верху, крім голови, лишилося все тіло. Хтось його витягнув, розуміється, заявивши в НКВД, але там був, на диво, людяний начальник, і він сказав:

— Громадянине Гирін, ну для чого ви валяете

дурака? Нудно вам тут? Їдьте у Фрунзе, я дам дозвіл. Улаштувайтесь там, увійдіть у тутешнє життя. Ви ж не маєте «строку», можливо, вас звільнять дуже скоро. Для чого ви намагалися заподіяти самогубство?

Гирін не знав, що відповідати, тільки признався пізніше Андрієві:

— Уперше побачив я людину в тій проклятій установі. І вже не буду топитись, хай мої вороги топляться...

★

Час ішов. Настала зима. Андрій, під впливом розповідей про те, що в Середній Азії згоряє вивішені білизна, продав, їхавши, своє зимове пальто, і тепер не ходив, а бігав, щоб зігрітись. Ані готового теплого убрання, ані матеріалу для нього купити було годі, бо ж таких речей до непромислового району не «підкидали». На щастя, збереглися в Андрія зайві штани, то ж він, поцупивши десь у коморі червоний прапор, пішов до кравця і попросив його зробити ватяну підшивку до штанів, а для куртки використав матрац знову ж таки з ватяною підшивкою. Отож, жити стало краще й веселіше, минулися дрижаки, прийшло тепло. Ліза жартувала:

— Бачиш, Андрійку, як тобі легко тепер. Ніщо не обтяжує, ані думи, ані одежа.

Та думи все ж Андрія обтяжували. Не подобалося йому тут і, він це бачив, не подобається й його маленькій докторці. Глушина, ох, яка глушина! Ліза розповідала, як на прийомі хвора однорічна дитина нечемно себе повела... І ось мати, ані слова не кажучи, побігла до арика з холодною гірською водою й обмила те мале створіннячко, хоч воно аж посиніло від холоду й крику. — Що ви робите? — через перекладачку запитала обурена Ліза. — Адже дитина хвора, їй потрібне тепло, а не крижана вода. Мати посміхнулася й відповіла: — Ми завжди миємося в холодній воді, незалежно від того, чи здорові, чи хворі. От і поговори з нею!

Часто бувало, що Лізу викликали до хворого вночі, і вона мусіла йти пішки кілометр, а то й два, бож не відмовиш.

Отож, почалась ніким не дозволена «еміграція» з Таласу. Першими втекли до Москви Зоя з мамою. Лікар інфекційних хворіб, Кирило Тартак, мавши «руку» в Наркомздоров'я, перенісся до м. Мірзояна. Лишилися тільки дві молоді лікарки Ліза і Ніна Петрова, на яких упав увесь тягар обслуговування хворих.

— Андрію, чи не втекти й нам? — питала схудла й нервова Ліза.

— Певно, доведеться, але ж треба зачекати до літа, до відпустки, інакше пришиють нам організований навмисний саботаж.

У ВІДПУСТКУ Й НАЗАД

Після праці в Середній Азії, Андрій і Ліза поверталися в Україну. Їх просили залишитись на літо, викладати на районних вечірніх курсах гігієну й літературу, та вони відкараскались, мовляв, батьки хворі, і треба їх відвідати.

Дорога була весела, бо разом до Москви їхало молоде подружжя Вишнякових. Той самий Іван Дмитрович Вишняков, що оженився зі своєю ученицею, й про якого шкільний поет склав таку пісню:

По талаській дорозі
Йшов Іван у знемозі,
Він десь п'янствував цілу добу.
Зазирає в ресторанчик,
Чекалдикнув стаканчик
І про школу й навчання забув...

Проте фізик із нього був добрий, висококваліфікований, і директор прощав йому підвищений нахил до чарки.

У дорозі не шкодували грошей, бож мали їх достатком, і тому на кожній більшій станції ходили

всі разом до буфету, їли й пили, що тільки хотіли.

Андрій і Ліза везли з собою чималу, як на той час, суму. Розуміється, з уваги на подорожніх злодіїв, гроші були заховані в Лізи в найбільш потаємному місці.

— Ви ж повертайтеся, — просив Іван Дмитрович, що крім викладання фізики, виконував ще й обов'язки завідувача навчальної частини, чи інакше — завпеда. Не бійтесь неприємностей, вони зникнуть, та ж ви їх і не зазнали. Кіргізія тим добра, що далека. Від неї сто кілометрів до Китаю, місцеві люди їздять туди через гори, на віслюках, і привозять дещо з краму. У нас досить китайських виробів, куплених з-під поли, ви їх бачили. А фахівців у нас цінять більше, ніж де-інде, недаремно платять 20% за дальність, бож не кожний хоче сидіти в глушині.

— Іване Дмитровичу, — спитала Ліза, — а вас не тягне до європейської частини Союзу?

— До європейської? А що я там забув? Ось у мене жінка-азіятка, в Таласі народжена, але мені добре біля неї...

— Івасю, ти, здається, починаєш говорити мені компліменти...

— Чому компліменти? Коли б ти була для мене недобра, я не віз би тебе ось тепер у Москву. Хочу, щоб ти розважилась...

На шосту добу прибули до Москви, але цього разу там не затримувались. Розпрощалися з Вишняковими й поїхали просто до міста Сталіно, де жила Бела.

Бела й її чоловік, добродушний Михась, службовець сталінського облвиконкому, у супроводі своєї восьмилітньої доні Людочки, зустріли приїжджих на гамірному двірці, довго обіймали й цілували «азіятів».

— Ну, як там, тигри по вулицях бігають? — питала життєрадісна Бела, яку чоловік жартома називав «балериною».

— Тигрів нема, — відповідав Андрій, — є барси, але вони з'являються зимою, коли в горах нема чого їсти.

— Ні, справді з'являються?

— Справді. Цієї зими забралися до тваринницького колгоспу, наполохали там овечок, але дістали кару — їх зарубали сокирами колгоспні вартові.

— Який жах! — вигукнула Бела. — От би нізачо там не жила!

Вдома, серед чотирьох стін, Михась сказав:

— Краще жити з барсами, ніж з людьми. Тут у нас, як за царя Ірода, ховай дітей і ховайся сам, бо, як знайдуть, не пошкодують...

— Михасю, не лякай наших азіятів!

— Я не лякаю, але так воно насправді. Усі дрижать, кожен чекає — а-ну ж, сьогодні моя черга...

— Без провини?

— Без жодної провини. Такий тепер стиль...

— Белочко, а як твоя нога? — спитав Андрій. — Уже не потребуєш курорта?

— Потребую, Андрію, я його завжди потребую, але тепер не до того. Хай трохи вляжеться ця колотеча.

Після гостювання в Сталіно, мандрівники поїхали до Харкова. Ліза зразу ж сіла у трамвай, щоб ранком захопити вдома приятелів, а Андрій лишився на двірці — полагодити справу добової зупинки. І ось, проходячи пероном, він побачив таку знайому, струнку, як ялинка, постать.

— Віро!

Постать хитнулася вбік, наче поховзнулася, простягла руки до Андрія і впала йому в обійми.

— Андрію? Ти?!

— Я, Рижуюлю...

Рожеві уста жадібно приникли до Андрієвих уст, із сірих очей викотилося дві сльозини.

— Віро, заспокійся! Чого ти плачеш?

— Не відстороняйся, Андрію, я цього поцілунку чекала п'ять років. Звідки ти їдеш?

— Із Середньої Азії.

— Знов сюди? (Віра стишила голос до шепоту) — Тут страшно, Андрію, ще страшніше, ніж було. Для чого ти повернувся?

— А ти куди?

— На кавказький курорт, лікуватись. У мене, кажуть, виразка шлунку, а насправді, хто зна. Дуже погано себе почуваю, може, це вже остання моя мандрівка...

Вони уникали запитів: як живеш, із ким, де? Тільки дивилися одне на одного, наче вбираючи в себе, наче стараючись зафіксувати в пам'яті кожну рису, кожний порух обличчя...

Віра сказала:

— Між іншим, півтора роки тому я була в Лубнях, хотіла тебе побачити, але в редакції сказали, що ти вже там не працюєш. У мене в Лубнях тітка. Ну, ось, уже пирхає мій поїзд. Прощай, любий! Не питаю твоєї адреси, бо ти, мабуть, і сам не знаєш, де опинишся. А я живу й працюю тут, у державній друкарні, лінотипісткою. Аби дав Бог, щоб усе було гаразд. Прощай!

Трохи відпочивши, Андрій пішов відвідати колишніх приятелів. Почав з Євгена Івановича Касьяненка, подзвонив біля дверей, звідти визирнув якийсь насуплений тип.

— Касьяненка? Його тут нема.

— А де ж він?

— Нема. Розумієте?

Тут таки недалеко мешкав лідер українського фудуризму Михайло Васильович Семенко. Відчинила дружина, славна артистка Наталя Ужвій, але не запросила, як колись, а спитала:

— Ви до Михайла? На Холодну гору. Камера номер 18. А може, вже кудись вивезли.

— Ви його давно бачили?

— Два тижні тому. Відвідувала. Але тепер уже не піду, бо що в мене спільного з ворогом народу?

Он як! Це говорить дружина про батька своєї дитини, а що вже чекати від інших?

На вулиці зустрів Андрій Панкратова й ледве впізнав його. Голова сива, убрання наче з чужого плеча, не на його розмір, і до того ж неохайне. Він потис Андрієві руку й спитав:

— Живий-здоровий? Маєш щастя. А я оце рік відсидів, добре, що за побутовою, а не за політичною статтею. Партквиток забрали. Працюю за рахівника у майстерні ремонту взуття. Це завдяки Баришеву. Але чув я, що й йому прикрутили гайку, заслали. Так йому й треба, зараз!

Бачив також Андрій Сергія Букатенка. Він, за його висловом «покищо вцілів», але радив Андрієві:

— Боже борони тебе тут лишатись. Половину мешканців будинку «Слово» забрали, арешти тривають і тепер. Чому ти повернувся з Середньої Азії? Їдь назад, не сиди довго в Україні.

«Оце діла! — подумав Андрій. — Пропадеш ні за цапову душу».

Проте відпустка — спокуслива річ. Для чого ж передчасно повертатись? Поїхали знов до Лізиних батьків, а щоб їх не турбувати, найняли собі кімнатку поблизу річки Сейм, купались, відпочивали, і все ворожили: що краще? Лишитись... Вернутися... Лишитись... Ліза сказала:

— Я спробую влаштуватися тут, а ти зачекай.

Лікарі в Україні потрібні скрізь, і після закінчення відпустки Ліза зразу ж почала працювати роз'їзним лікарем, себто, відвідувала хворих по хатах. Андрій також пішов до райнаросвіти, запропонували віддалене село, але ж Ліза не погодилась.

— Чого ти там будеш сидіти самотній? Поїдемо знов до Бели. Сталіно — велике місто, має багато шкіл, у тому числі вечірніх, деś улаштуєшся.

І вони поїхали. Лізу просто «вхопили в обійми», дали посаду в дитячому відділі центральної поліклініки, а Андрієві так само запропонували село, бож, мовляв, у вас, товаришу, малий стаж, вам треба кілька років попрацювати в сільській школі.

Ліза обурилась.

— Кілька років? Нікуди тебе не пуцу. Сідаймо на поїзд і повертаймося до Таласу.

★

Повторна дорога до середньоазійського терену не була вже така цікава. Адже Андрій і Ліза вирішили не повертатись, та обставини переінакшили цей плян. Це вже була не мандрівка в невідоме, а втеча від невідомого, шукання тієї твердої точки, що деś мусіла бути серед безмежного трясовиння...

Хтось підказав мандрівникам, що найпростіше дістатися до Таласу не від Фрунзе, а від станції, чи міста Мірзоян, то ж тут і висіли. Але станції «Мірзоян» уже не існувало, бо за цей, порівняно короткий час, перший секретар ЦК партії Казахстану Мірзоян потрапив у вороги народу, і на станційній вивісці красувалася нова назва «Джамбул» — на честь того аки-на (співця) Джамбула, який писав про Сталіна:

Хотів я з сонцем тебе порівняти,

Не міг я з сонцем тебе порівняти...

Бож, мовляв, сонце має плями, а ти, о, всесвітній генію, не маєш...

Згадали лікаря-колегу Тартака, що переселився до Мірзояну, дуже швидко його розшукали, бож таких людей усі знають, заїхали...

Тартаки радо зустріли мандрівників, нагодували й напоїли, але в той же час розповіли невеселі новини. Всю верхівку Таласького району, навіть «ліберального» начальника відділу НКВД заарештовано. Директора школи Кучеру перевели в інше місце. Верхівка нова, зовсім невідома, кажуть — сувора. Як вона поставиться до Лізи й Андрія, які давно вже прострочили свою відпустку. Чи не судитимуть їх за це?

Довго думали всі разом над тією складною невтішною ситуацією і вирішили — не дражнити собак, зійти з їхньої стежки.

Отож, не доїхавши ста кілометрів із загальної відстані шість тисяч, Андрій і Ліза повернули голоблі та й подались назад.

Було прикро. Було сумно. Позаду й спереду глибока осінь, і така сама осінь у душі. Ліза бадьорилась і підбадьорувала Андрія:

— Не журись, Андрійчику, я бачу, що нема та-

кого місця, де не потребували б лікарів. Якось улаштуємось.

Повернувшись, заїхали до Андрієвої сестри, потім до Лізиних батьків. Старий Шульженко поставився до справи по-філософському, казав — якось воно буде, а молодший брат Ілько, що якраз тоді гостював у батьків, усіх розважив:

— Якщо заарештовано 90%, то 10% ще на волі. І чому б вам не бути в числі цих 10%? Життя, як відомо, лютерія. Витягнеш щасливий квиток — будеш жити, не витягнеш — загинеш. Андрію! Отут у мене в валізці сільський самогон, але такий, що хай сховаються всі державні горілки. Вип'ємо!

Ліза знов дуже швидко влаштувалася в обласному місті Чернігові, пішов і Андрій «найматися» на працю в Наросвіті.

— Хочете лишитись тут? Дуже добре. У нас вечірні школи для дорослих аж стогнуть від браку вчителів. Підете ось туди?

— Піду.

Андрій уявляв собі вечірню школу трохи інакше. Він думав, що там більш-менш однобічний склад у розумінні освіти, а виявилось, що то «збірна команда». Були із закінченою семиліткою, були й малограмотні, які плавали безпомічно в поняттях, доступних дванадцятилітній дитині.

Отож довелось розподілити слухачів на групи, і з кожною групою працювати окремо. Програма передбачала тільки мову й літературу, але допитливі слухачі заторкували й питання історії, географії, природознавства. Ну й що ж? Треба було на все відповідати, бути, як кажуть, «універсалом».

СТРАХ

Андрій працював, а навкруги летіли голови... Очевидно, компанія вилловлювання «ворогів народу» дійшла свого zenіта. Хапали в установах, на вулиці, вдома. Хапали навіть тих, які ніколи не розкривали

рота для найменшої критики внутрішніх порядків, наприклад, безпартійного Ялового, лагідного, мовчазного Андрія Мигалюка, в якого нещодавно народилась дитина.

Андрій відвідав кількох своїх знайомих і зустрів обезголовлені родини, розгублені, нещасні, з болючим запитанням — за що?! Чернігівський «Жовтий дім», чи божевільня наповнювалася щодня, і вже не мав місця для нових хворих.

І життєрадісному досі Андрієві не схотілося жити, проводити час у страху, чекати десь запланованої черги. Він попросив дружину:

— Лізочко, в нашій кімнаті завелись миші. Принеси трохи стрихніну.

Та дружину-лікаря трудно обманути. Вона глянула Андрієві в очі, похитала головою й відповіла:

— Це, певно, ти замість мишей... Але ж, любий, згадай азійську приповідку: «Якщо ти згубив гроші, ти нічого не згубив. Якщо загубив честь, ти загубив половину. Якщо ж ти загубив мужність, ти загубив усе». Я тебе не кину й у тюрмі, буду пхатися в усі двері, в усі щілини, щоб урятувати. А стрихнін викинь із думки, хай наші вороги його вживають.

Зберегти мужність... Але як її збережеш, коли майже всі ту мужність утратили. Андрій був у Києві, зустрів там свого давнього приятеля, колишнього командира червоної дивізії. Той запросив до себе, як ведеться, поставив півлітра й розбалакався.

— Мій друже, коли б я знав, у що виродиться советська влада, повір мені, що й одного дня не воявав би за неї. Ох, і гидота ж! Я з години на годину чекаю: ось прийдуть «архангели», скажуть — збирайся! і потягнуть за ґрати. Чому? За що? Про це знає тільки «любимий вождь пролетаріату», а може й він не знає, бо дуже далеко стоїть від народу, просто не цікавиться ним. Тут усім управляють місцеві хами, оті пацюки, що ніколи не були на фронті, а тепер вони пани на всю губу. І що я можу зробити? Нічого! Сиджу і трясусь, як останній боягуз, бож не сила

моя, нема в мене кулемета, а чи іншої зброї. Схоплять, а я йтиму слідом за якоюсь нікчемою й хотітиму тільки одного — щоб не били, не знущалися надомною. Ти що, вчителюеш? Учителюй, навчай молодь і... мовчи. Колись заговорить світ, та це буде не скоро. Ми потрапили під жорна історії, які нас перемелють, викинуть на смітник, і ніхто про нас ніколи не згадає. Розумієш мене?

Андрій розумів. Не треба було йому все те пояснювати. Він залишив приятеля в стані повного сп'яніння, вийшов на вулицю і лицем до лиця зіштовхнувся із знайомою постаттю. Це була Капочка, себто, Капітоліна Баришева, партійна дама.

— А де Сашко?

— Сашка нема! — з притиском відповіла Капочка. І Андрій, зауваживши той притиск, згадав Харків. Так відвідали на запит про Касьяненка, Семенка й інших, що зникли в невідомому напрямку...

Незабаром Андрієві довелось балакати з другом дитинства, який щойно повернувся з заслання. У кімнаті нікого більше не було, але друг розмовляв пошепки, недовірливо поглядаючи на двері. Він розповідав:

— Ти бачив, Андрію, бездомного пса, худого, голодного, ще й шелудивого. Отакими псами являються советські в'язні. Для них нема закону, їм навіть відмовлено в назві «громадянин». Коли до них звертаються доглядачі, то можна почути тільки — «падло», «стерво», «заразо». Це без різниці, чоловік чи жінка. Мені ще пощастило, бо я відбув три роки каторги, а ті, що мають десять, п'ятнадцять, двадцять п'ять? Що від них лишиться, в разі виживуть? Руїна! За неписаною статистикою, на каторзі перебувають п'ятнадцять мільйонів людей. Цих людей начебто «перевиховують», а насправді вони приречені на повільне вимирання. Я працював там у бригаді «гробокопателів», рив ями для мертвяків. Отож, кожного дня ми закопували п'ятнадцять-двадцять трупів, власне, скелетів, бо м'яса на них майже не було. А які ж люди! Професори, інженери, лікарі. Страшно, Андрію, жити на світі!

Страшно... Це слово, як хитка скеля, нависло над усім Советським Союзом, а найбільш над Україною. Пливли чутки про наближення війни, але тими чутками якимось не переймались, бож досить було війни внутрішньої, війни влади з народом, зовсім беззахисним, з усіх боків стиснутим сталевим обручем. І коли, після загарбання Західної України, виник конфлікт із Фінляндією, навряд чи в когось здригнулося серце. Навпаки, всі таємно раділи, розповідали пошепки почуті від вояків відомості, як героїчно б'ються фінни, як вони захищають свою землю. Бувало, що фінські дівчата-снайпери, замаскувавшись на деревах, косили десятками советських вояків. А скільки їх підірвалося на мінах! Фінни розкидали в будь-яких місцях різні спокусливі речі: капелюхи, убрання, годинники. Лежить собі цінна річ, і як її не взяти воякові? Та тільки доторкнешся, і вже від червоноармійця лишилися самі шматки м'яса...

У фінську війну негайно зникли й без того рідкі товари. Навіть за горілкою, єдиним, завжди доступним продуктом, стояли великі черги. Проте фінська війна тривала недовго. З численними втратами для советської сторони, але з уступленням частини фінської території, був підписаний мир. Мовляв, ми перемогли! І не соромно було трубитися про це слонаві, що переміг муху?..

Розуміється, большевицька пропаганда й тут старалася показати свою правоту. На нас напали... Ми не хотіли тієї війни... Ми мирні люди...

А в народі знов же пошепки казали:

— Дістали по зубах навіть від маленької Фінляндії. Дав би Бог більшу війну, щоб уже нарешті звільнитись від советського жахіття, жити нормальним життям, як до революції, до того проклятого «октября».

Мрії... Вони дуже рідко стають дійсністю. Особливо це торкається тієї нещасної землі, про яку висловив свою думку гетьман Мазепа в пісні:

Ой, горе тій чайці,
Часці-небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.

Бо ж хто ні пройде, той і скубне. Кому не муля-ли очі родючі лани, вишневі садки, рибні ріки? Хто не заздри в степ широкий, край веселий? І ось зробили з того краю якесь цвинтарище, долину сліз, колонію «отечества чужого». З благословлення «учителя людства» Леніна і його катівської партії.

ВІДЛИГА

Врешті настала відлига. Можливо, «на горі» похопилися, чи не занадто перегнули палицю. Оприлюднили в газеті заяву якихось двох учителів, безпідставно заарештованих, сам «всеукраїнський староста» Петровський наказав розслідувати справу й притягнути до відповідальності наклепників. З-під чорних хмар блиснув малий промінчик сонця.

Це було на весні 1939-го року, і тоді ж Лізі запропонували переїхати до містечка Чемер, на посаду лікаря дитячих хвороб.

— Поїдемо, Андрійку? — спитала Ліза.

— Поїдемо. По-перше, ти працюватимеш за своїм фаховим профілем, а по-друге, краще сидіти в глушині, де ані ти нікого не знаєш, ані тебе не знають. Ти поїдеш раніше, а я закінчу навчальний рік і тоді буду з тобою.

Проте Чемер виявився не таким уже глухим закутком. Там була добра лікарня, десятилітка, зоологічний технікум. У цьому технікумі Андрій домовився про працю від початку нового навчального року. Все складалося вигідно, наче й людській долі вже набридло підносити самі гіркі сюрпризи.

Чемер — на півдорозі між Черніговом і Києвом. У тій місцевості колись народився всевладний фаворит, а пізніше таємний чоловік цариці Лизавети, граф

Олексій Розум, перезваний на російський лад «Розумовським». Ще за його часу в Чемері, за проектом знаменитого італійського архітектора Растреллі, було збудовано церкву — чудо зодчества,* на яке не піднялась рука навіть брутальних червоних безбожників. Коли дивишся на ту споруду, вражає її філігранна викінченість і разом із тим «невагомість». Наче там не сотні тонн каменю, а легке, хоч і кам'яне мереживо. Церкву графа Розумовського не знесли, використовували, як зерносковище, і здається, вона потрапила до списку історичних заповідників.

Отут уже й Андрій полегло зійхнув. Реальна, а не «універсальна» програма навчання, уважні слухачі-студенти, товариський склад учителів.

Андрієві припало викладати російську мову й літературу, і після першої ж лекції довелось йому вічна-віч зустрітися з... національною свідомістю молоді. Підійшов до нього студентик останнього курсу, озирнувся навкруги й запитав:

— Андрію Максимовичу, ви росіянин?

— Росіянин.

— Неправда. Росіянин ніколи не скаже тЕма, а скаже тЄма, не скаже він і гОлОва, а скаже гАлАва.

— Ну, що ж, — відповів Андрій, — ви спостережливий і маєте рацію, я так само, як і ви, з українського роду.

Якщо взнає щось один студент, то вже знатимуть усі, і від того часу встановилися в Андрія дружні взаємини зі студентською молоддю. Вона, певно, додержуючись конспірації, себто «в чотири ока» за-являла:

— На біса нам ця російська мова? Ми в Україні народились, тут працюватимемо, і тут таки помрем.

— Тут працюватимете? — перепитував Андрій. — Ви цього так певні? А-ну ж, пішлять до Росії, і що ви там будете робити, не знавши мови?

* Зодчество — старовинне слов'янське слово, дорівнює нашому «будівництво».

— Будемо й там говорити по-своєму. Хай навчаться нас розуміти.

— Ех, ви, наївні зелепуги! Не дурійте, а вчіться, бо за незнання милувати не буду. Ось побачите...

Але Андрій таки милував. Приходили до нього поодиночі на квартиру студенти-випускники й просили:

— Андрію Максимовичу, з усіх дисциплін у мене відмінно, або добре, і тільки з російської посередньо. Зробіть мені добро, підвищьте оцінку, бо оте «посередньо» зіспеує мій диплом.

Ну, що ж, своя рука владика. Хто там перевірятиме знання російської мови після іспитів?

★

Повертаючись із курорту, заїхали до тихого Чемера Бела і Михась та жартували з «летунів», що ніяк не зігріють собі місця, милувалися їхнім просторим гарним житлом.

— Це все ваше? — питала Бела.

— Нічого тут нема нашого, — відповідав Андрій, — не рекомендується нам обростати речами, бо ж сьогодні Чемер, а завтра — Бог зна, що.

— Бач, як вигідно мати жінку-лікаря, — зауважив Михась, — а моїй балерині навіть одного стільця не дадуть казюнного.

— Не в стільцях справа, Михасю, — сказала Ліза. — Хай би було й без цих меблів, аби не псували настрою, дали змогу спокійно працювати.

Настрою таки й справді не псували. І Ліза і Андрій не могли покаржитись на те, що хтось втручається в їхнє життя. Колеги і в лікарні і в технікумі були добрі, чуйливі, завжди готові чимось допомогти. Ось родина Фельдманів. Він — зав. лікарні й хірург, вона — лікар-терапевт. Обидвоє ще молоді, ясноокі й життєрадісні, мають пару дітей-синів. У них можна й посидіти, і поговорити, й посміятись. Добра родина і в директора технікуму Павла Явтуховича Барвінка. Особливо мила була Барвінчиха, вчителька української мови, яка казала Андрієві :

— Андрію Максимовичу, хоч ви й викладаєте російську мову та літературу, але будемо говорити з вами по-українському, так легше й мені й, очевидно, вам.

Чемер стоїть на рівнині. Земля там супіщана, але досить родюча, базари відзначались достатком, навіть крамниці не світили пусткою, можливо, з уваги на близькість столиці, куди Андрій і Ліза тепер часто їздили.

Київ 1940-го року не виглядав занехаяним, як раніше. Чорний шквал, що пролетів над цілою країною, влігся, люди зітхнули вільніше, почали дбати про свій скромний добробут. Скрізь підметено, чисто й рухливо, особливо на Хрещатику. Ну, чому б не жити так спокійно завжди? Чому б не радіти життям, відкинувши, як непотріб, усю, так звану, політику, зокрема внутрішню, яка нікого не цікавить, включаючи й обов'язкову проробку історії партії. Ох, та партія! Це — новітній поміщик, навіть більше того, це — єгипетський фараон, абсолютний володар тіл і душ своїх підлеглих. Проте й фараонам далеко до партії. Вони будували піраміди, щось видне, намацальне, вони клали трупом сотні тисяч людей в ім'я тієї видимости. А що ж пропонує, чи обіцяє советська влада? Навіть не піраміду, а «повітряний замок» десь... колись... І для кого той замок? Для всього народу? Аякже! Два мільйони з двохсот мільйонів скористаються (і вже користаються) з будівництва соціалізму, вони не думають про завтрашній день, бо їм вистачить на сьогодні й на завтра, і на необмежене число днів. Справедливість? Де вона, в біса, та справедливість? Усі революційні гасла замінили «шість умов товариша Сталіна», а ті умови якраз у корені підрізують основи революції, залишаючи наївним людям різки та ніжки...

Проте все ж таки час минав спокійно. Андрієві здавалося, що це був найкращий час в його житті. Влаштували бучну вечірку з приводу випуску зоотехніків, і всі розлетілись на вакації.

Ліза й Андрій свої вакації проводили в Києві. Ко-

ристалися з розваг, які може дати велике місто, купалися в Дніпрі, їздили поклонитись могилі Шевченка в Каневі. Після повернення до провінції, наче ніщо не віщувало бурі, а вона вже наближалась неблаганно і безвідклично.

ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

Прийшов 1941-ий рік. Весна була м'яка, все якось передчасно розцвіло, спішило жити. Ліза призналась чоловікові:

— Андрійчику, здається, я матиму...

— Ну, то й май на здоров'я. Хіба не пора?

— А якщо знов кудись у мандри?

— Чорт із ними! Візьмемо клунки на плечі й...

І раптом, як сніг на голову — війна! Все пришикло, якось посіріло, набрало іншого змісту. Андрій просив свого директора:

— Відпустіть мене. Адже навчальний рік закінчився, іспити проведено. Відпустіть!

— Ні, не можна, Андрію Максимовичу, я маю розпорядження нікого з учителів не відпускати. А куди ви, власне, хочете?

Андрій затаїв, що в нього було на думці якомога далі зчурнути з України, хоча б знов у Середню Азію, чи на Далекий схід.

— До своїх батьків. Дружина вагітна, скоро піде в декретну відпустку, її затримувати не будуть.

І ось дочекалися... Всіх учителів погнали на збирання хліба, «щоб не дати фашистам ним скористатись». Ходили ще вдосвіта до сусіднього колгоспу, в'язали снопи, складали в копи, звозили до клунь.

У тихому Чемері з'явилися військові частини, зайняли приватні мешкання, «потиснувши» господарів, установили патрульні пости. Не раз доводилось Андрієві показувати на вулиці паспорт, бож почалась «диверсантоманія», скрізь шукали прихованих ворогів народу...

Одного дня Андрій пішов голитись до місцевої

перукарні. Підвівся з крісла й рушив по капелюх у передпокій. Раптом біля нього став молодий гарний чоловік у військовій уніформі.

— Ви Королук?

— Так.

— Андрій Максимович?

— Він самий.

— Ходімо зі мною...

Дорога була недалеко, до приміщення райвиконкому. Тут військовий відчинив своїм ключем двері кабінету голови, запросив туди Андрія й сказав:

— Отож, поговоримо з вами, товаришу... Як ви дивитесь на цю війну?

— Так як кожна порядна людина. Бажаю перемоги нашим і поразки ворогам.

— А чи згоднісь би ви співпрацювати з нами?

— Себто?

— З військовою контррозвідкою.

— Якщо треба...

— Треба! Я маю про вас найкращу характеристику, отож, ви нікуди не повинні відлучатися з Чемера, навіть за умов окупації його німцями. І будете давати нам відомості про пересування німецьких військ, ну, і про настрої обивателів... Я вручу вам зброю-револьвер і п'ять тисяч рублів на всілякі можливі витрати. Відомості по радіо передаватимете не ви, а наш зв'язковий комсомолец, що буде до вас приходити. Приміщення радіостанції я вам покажу. Коли ж почувете, що зв'язковий говоритиме не те, що ви передаєте, а вигадує щось своє, стріляйте йому в потилицю. Зрозуміли?

В Андрія блиснула думка: «за все життя курки не зарізав, а тут»... Проте відмовчуватись не випадало, і він зовнішньо спокійно відповів:

— Зрозумів.

— Якщо впраєтесь із нашим завданням, напишу особисто Сталінові й він вас нагородить. А не впраєтесь, або спробуєте втекти, то... ми вас знайдемо й на дні моря. Підпишіть оце зобов'язання.

В зобов'язанні було сказано:

«Я, такий ось, даю обіцянку чесного радянського громадянина, що сумлінно виконуватиму всі розпорядження нашої контррозвідки й буду повідомляти її про все, що відбуватиметься на окупованій німцями території. У випадку ж невиконання цієї обіцянки, відповідаю своїм життям.» Підпис.

Що міг сказати, чи заперечити Андрій? Він підписав самоосуд і питально глянув на контррозвідчика.

— Можете йти, товаришу, — сказав той. — За два-три дні принесу вам на квартиру зброю й п'ять тисяч. До побачення!

Тим часом Ліза готувалась до евакуації.

— Андрійчику, я вже маю евакуаційну посвідку і таку ж посвідку взяла для тебе. Кінцевий пункт — місто Саратов. Збираймося!

— Лізочко, я не можу їхати...

— Чому?!

Причина була аж надто поважна. Ліза плакала, нарікала на долю, що не хоче бути милостивою для неї та ще в такому її стані.

— Любий, невже ми з тобою розлучимося назавжди? Я не хочу в те вірити. Ми ще зустрінемося, і ти привітаєш свого сина, або дочку.

Хай живе віра! Хай живе спасенна надія навіть тоді, коли для неї лишається дуже мало місця. Пізніше Андрій довідався, що весь той евакуаційний ешелюон німці розбомбили на станції Прилуки, і там десь серед згарищ, серед уламків будівель і вагонів лишився труп маленької вагітної докторки.

Від того часу над Андрієвим життям опустилася чорна завіса самотності.

★

Німці наближались. Уже було взято Житомир, уже вони на підступах до Києва. Одного разу, сидючи на веранді в колеги, зауважив Андрій ескадриллю літаків, що летіла до Чемера. Ну, ясно ж, це свої літаки, бо так пливко, впевнено йдуть, кружляють над містечком. І раптом застугоніла земля, цілі фонтани її ринули в небо. Андрій лежав тут же, біля веранди, бо не встиг заховатися в якийсь рив, і молився:

«Боже, пронеси смерть! Або, якщо смерть неминуча, то хай вона забере тіло без страждань, без каліцтва».

Літаки забралися геть, і тоді Андрій спостеріг дивне явище. Людей наче спаралізував страх. Якийсь командир питав дорогу на Бобровицю, але в нього, крім «Бо-бо-бо», нічого не виходило.

Лежали на вулицях трупи забитих людей і коней. Деякі будинки розчехнуті навпіл, немов би велетенський ніж упав згори й розрізав цілість, додержуючись симетрії. Все живе кинулося до льохів і щілин, які раніше, за наказом влади, викопали чемерівські обивателі. Там і ночували.

А ранком... Тиша, як на кладовищі. Нікого не видно на вулицях, нікому невтямки кудись іти, щось робити. Андрій забрався у віддалене господарство зоотехнікуму, що містилося в старовинному лісопарку. Туди «евакуювались» і всі колеги. Директор розпорядився харчувати «втікачів», бож однаково не сьогодні-завтра прийдуть німці й загарбають господарство в свої руки.

У численних приміщеннях зоотехнікуму розташований військовий шпиталь. Звідти неслися стогони поранених, оперованих. Директор сказав:

— Андрію Максимовичу, Київ упав. За кілька днів тут будуть німці. Ходіть зі мною в партизани. Ми в лісі наготували досить харчів, є навіть бочка спирту на сорок відер. Згода?

— Павле Явтуховичу, я не можу!

— Чому?

— Чи вам треба пояснювати? Далі Чемера мені відлучатись заборонено.

— Ага!

Та життя є життя. Після першого бомбардування, було друге, третє, четверте... Не можна відлучатись? А біс вас бери! Де ж подівся той контррозвідчик з його зброєю й грошима? Вода змила? Якраз виїздили мобілізовані приятелі кіньми до Харкова, то ж і Андрій пристав до них. Розуміється, це було велике ризико. А-ну ж, зустрівся б у дорозі отой гарний бльондин,

то він би довго не балакав, а пустив би кулю межі очі. Та, кажуть, що кому призначене, те й буде. Їхала компанія з п'ятьох осіб на Харків, вела із собою (за державним завданням) десяток племінних жеребців, щоб здати їх десь на Полтавщині, і ніхто в дорозі не зустрівся, нікому не було діла до мандрівників-мобілізованих. Куди вони їхали вже в німецькому кільці? Для чого? Кожний розумів, що прорватись крізь фронт не пощастить, що все вужчі стають шляхи, але... Ось якась клуня серед поля, там мандрівники вирішили відпочити. І раптом відкриваються ворота, п'ять енкаведистів, озброєних з голови до ніг, питають:

— Ви хто?

І — дивна річ, навіть не поцікавились документами, полягали на соломі, цілком мирно балакали, висловлювали сумнів, що мандрівникам на конях пощастить дістатись до Харкова, бо вже Київ «капелюхом накрився». Хібащо їхне авто визволить, розуміється, не всіх, а їх самих...

Ватажок тих «автовтікачів», начальник бахмацького відділу НКВД розповідав:

— Товариші, який підлий світ! Ось ми лишили в Бахмачі для підпільної праці прокурора, а він узяв та й утік. Чи не сволоч? Хай тільки попадеться мені десь, то я з нього шкуру спущу!

На ранок енкаведівська компанія виїхала, і тоді один з мандрівників зауважив біля воріт... те, що нема потреби конкретно визначати. І згадав, що начальник скаржився на болі в шлунку, і зробив висновок:

— Так оце вони, гадюки, хоробрі тільки за обкоркованими дверима, а тут навіть побоявся вийти з клуні...

Багато чого побачив у дорозі Андрій. Ями від бомб завбільшки з селянську хату, зруйновані, наче вимерлі села, трупи людей і тварин на кожному кроці. Врешті мандрівників обстріляла німецька розвідка, вони покинули свого коня й подалися вслід за очима. А навкруги бої. Хтось когось б'є, хтось із кимсь змагається... Очевидно, не було ніякого пляну тих боїв, бо ж не

раз військові старшини питали в цивільних мандрівників:

— Товариші, а як дістатись до такого ось села?

Один з компанії, районний суддя, аж плюнув.

— Ви подумайте, командир питає, як дістатись? А де ж твоя мапа, йолопе? Та ж ти мусиш знати місцевість, по якій ідеш, як свої п'ять пальців...

Останню ніч на вже окупованій території ночували в окопі. Андрій був мокрий з голови до ніг, бож довелося йти вбрід через якусь досить глибоку калабаню, але навіть не чхнув. Так справжнюється правило, що нервове напруження береже від фізичного розладнання. У тому ж окопі відбувся драматичний епізод. Двоє з мандрівників були партійні й довго думали, що робити із своїми партквитками. Безпартійні радили: порвіть, викиньте, бож, борони Бог, знайдуть у вас ці документи німці, то й голову відірвуть. Нарешті партквитки було засунуто між деревиною в окопі, і мандрівники вийшли на світ Божий. А тут... Мчать німецькі танкетки, їдуть набундючені офіцери в своїх особових автах. Нема вже советської України, є «окупована територія», є пани й раби, що потрапили з одного рабства в друге.

— Андрію, вертаймося в Чемер, — сказав колега-вчитель, — однаково ж тобі нема куди діватись. А там, що Бог дасть.

Ні, Андрій не повернувся. Взяв свою похідну торбу та й подався до «своїх берегів», туди, де колись народила його мама...

Ах, як довго він ішов. Уже попухли ноги, вже не було сили на те, щоб вибирати собі якийсь вигідний відпочинок. Дістанеться до першої хати на околиці й просить:

— Дядю, дозвольте у вас переночувати.

— Можна. Чому ні? Місця вистачить.

Пускали на нічліг, годували, співчували «мобілізованому», який уже не міг потрапити до своєї військової частини. Та одного разу Андрієві схотілось перевірити, чи справді советський народ позбавлений націоналізму і вважає всі нації за рівні й шановані...

Отож, на черговій зупинці запитав:

— Дядя, разрешіте у вас переночевать?

Відповідь була стандартна:

— Можна. Чому ні? Місця вистачить.

Та «дядя» вказав на коров'ячий хлів, брудний, повний кіз'яків.

— Отут я спатиму? — наївно запитав Андрій.

— А де ж? У мене родина велика, а хата мала...

Андрієві доводилося спати й на сирій землі, або в скиртах соломи на полі, але ніколи серед коров'ячих кіз'яків.

— Дякую вам, дядьку, за гостинність, — сказав Андрій, — але покладіть сюди свого сина, або й самі лягайте...

— То ти наші? — скрикнув дядько. — А чому ж говориш не по-нашому? Дідько ж би тебе взяв! Та йди до хати, нагодую ще й випити дам, добрий у мене самогон... Ти ж подумай: «разрешіте»... Ми вже стільки «разрешали», що й жити далі не можна. Ну, не гнівайся, земляче, ходімо до хати, розповіси нам, що ти бачив і що чув.

Від того часу зрозумів Андрій, що не всі нації однаково трактовані...

Дорога, дорога... Що ні село, нові враження. У центрі якогось містечка зауважив мандрівник «повержену» статую Леніна, а за десять кроків від неї, на дверях установи (чи не міськради?) вісів плякат:

«Жидівська влада, слуга жидів Сталін зникли назавжди. Громадяни, підтримуйте німецьку армію-визволительку, вона вам дасть те, чого не дали зас... Совети». Слово «зас...» було надруковано великими літерами, наче від того залежала його вага.

В одному лісовому селі попередили:

— Уважайте, земляче. Ми вже кілька разів мали, так звану, ревізію, чи нема тут чужих людей. Коли б ви не потрапили в біду...

Та Андрій ішов і йшов. Нікого не було видно на проїзному шляху, тільки самітня постать із клунком. Біля одного села Андрій зауважив угорі три літаки й про всяк випадок сховався в канаві. І зразу ж по-

чали падати бомби. Розторошили колгоспну свинарню, попутно вбили кількох людей.

— Чиї то були літаки? — спитав Андрій.

— Чиї ж? Советські. Ми не вигнали свинею разом з іншою худобою, от вони й мстяться.

Андрій пригадав слова Сталіна в його «історичній» промові від 3-го липня 1941 року. «Все, що не может быть взято с собой, должно безусловно уничтожаться».

О, геніяльний кате! А чи подумав ти про те, з чого житимуть твої «брати й сестри», вперше названі так під впливом тваринного страху перед маревом німецької шибениці. Ні, про таку дрібницю не думалось. «Должно безусловно уничтожаться». А сам 16-го жовтня чкурнув із Москви зі своїм сімейством і найближчими соратниками. Правда, пізніше захопився, і як дотепно зазначив Солженіцин, «вивів себе» в день жовтневого свята на Червону площу й закликав нещадно бити німців. А коли німці відступили кілометрів за сто від Москви, проїхався в панцернику по Можайському шосе. Мовляв, і ми воювали...

Понад п'ятсот кілометрів зробив Андрій, пройшовши через Київщину, Полтавщину, Сумщину, бож це не була пряма хода, а блукання, коли замість одного дня витрачалось три. Врешті прибився до рідних місць, і тут уперше за довгий час посміхнувся. Не тому, що закінчилась мандрівка, а...

На стук у фіртку відчинила мати, глянула на бородате обличчя ще молодого сина й запитала:

— Що ви хочете?

— Мамо! Оце так питання!

Боже, скільки бруду й.. вошей приніс мандрівник. Білизну довелося спалити, а верхній одяг мився, прасувався, а тоді ще вилежувався в холодній коморі й знов прасувався, бо паразити не хотіли його лишати й появлялися хоч і не масово, а все ж таки...

Далі стало питання про працю. Жити ж треба. Але з чого? В місті створилися різні підокупаційні установи — пародія на колишні, як от «Заготзерно», «Заготскот», Транспортний відділ. Розуміється, все це

під німецьким керівництвом і контролею, під оцвяженим тевтонським чоботом... Андрій пішов до бургомістра, давнього приятеля свого померлого батька.

— Ну, що ж, Андрію Максимовичу, беріться до вашої професійної праці. Кличте колишніх робітників, приводьте до порядку друкарню, випускайте газету. Оце й буде ваш хліб.

Це було легко запропонувати. А коли частини з машин позакопувані, коли всі шрифти зсипано в одну купу, а так звані, каси спалено. Коли нема електричного струму. Що вдієш?

Та при певній наполегливості всього можна досягти. Робітники, щоб дістати шматок хліба, з'явилися в повному складі, вказавши місця, де советська адміністрація сховала машини. Побілили приміщення друкарні й редакції, міський житловий відділ дав потрібні меблі. І за два місяці почалась праця.

Розуміється, про якусь особисту ініціативу не було мови. Матеріал для друку постачала військова німецька комендантура, кожну газету, перед тим, як вона мала друкуватись, перевіряли в тій же комендантурі. Але що зробиш? «Скажи, враже, як пан каже». Так було, є, і очевидно так буде. В кожному разі двадцять осіб мали отой потрібний шматок хліба, мали документ, що звільняв їх від мобілізації до Німеччини, і були задоволені власним містом. поки що далеким від фронту.

Життя текло начебто нормально і разом із тим ненормально. Бож кожного дня люди очікували якоїсь катастрофи, хоча б нападу советських літаків. Уже був випадок, що червонозіркові «соколи», покружлявши над містом, раптом закидали бомбами яр, де містився так званий тимчасовий табір військовополонених. Тоді нарахували кілька сотень колишніх солдат, яким і без того лишалось небагато часу до смерті через виснаження, через те, що німці годували їх сирією картоплею й сирими буряками. Яка підла жорстокість! Це дозволяли собі представники «вищої нації», яка дала світові Гете, Шіллера, цілу плеяду філософів-гуманістів.

Треба віддати належний респект міській управі. Вона вимолювала свободу полоненим, запевняла військового коменданта в їхній лояльності до німецької влади, старалася влаштувати на якусь працю.

До друкарні прислали з числа полонених бухгалтера Ковальова. Це була дуже бідна, смертельно налякана істота, яка дивилась на Андрія по-собачому відданими очима і зразу почала називати його «паном шефом». Андрій сказав:

— Слухайте, добродію Ковальов, я паном ніколи не був і не збираюся ним бути. Хай уже німці панують покищо, бо за ними — сила, вони розпоряджаються вашим і моїм життям, а ми хочемо тільки одного — не скотитися під колеса війни, зберегти душу в тілі. Працюйте, ніхто вас тут не образить, не поверне до проклятого табору.

Люди, розуміється, зразу ж «розкусили», з чим прийшли німці. У провізоричних українсько-німецьких установах, на тому місці, де колись бовваніли портрети 'батька народів', тепер висів величезний портрет фюрера з написом «Гітлер-освободитель», та з хижих очей того «освободителя» бризкала така зневага, що й дурень не повірив би в щирість напису. І все таки, мовляв, «контра спем сперо», групи свідомої людности заходились будувати нове життя... Дістали дозвіл від коменданта на відкриття місцевого театру. Дістали дозвіл на поновлення зайнять у сільсько-господарській школі. Знов же за дозволом нового окупанта, очистили старовинний собор від усякої мізерії. що там зберігалася за большевиків, запросили вцілілого священика правити Служби Божі. А раптом німці порозумнішають? А раптом скажуть: влаштовуйте своє національне життя на базі незалежної держави. Вже почали говорити про добровільну мобілізацію молоді для охорони внутрішнього порядку. Спробували навіть причепити у театральному фойє українського тризуба. А самодіяльний хор, поруч різних побутових пісень, співав на репетиціях «Ще не вмерла Україна!».

Та німецьке око не дрімало. Тризуб наказали негайно скинути, а про охочу до мобілізації молодь ска-

зали так: — Прекрасно! Мобілізуємо. Тільки не для охорони внутрішнього порядку, а для відправки в Німеччину. Адже там тепер потрібні мільйони робітників. Там кується перемога над нашим і вашим ворогом — большевиками. Самостійна Україна? Про це будемо говорити пізніше, коли закінчимо війну і скрізь наведемо порядок...

Місцеві націоналісти побачили, що «добра не жди» й принишкли. Нагаєм обуха не переб'єш. Большевики давно вже втовкмачили в людські голови основне життєве правило: хочеш дихати повітрям — мовчи! Минули часи протестів, змов, повстань. Нічого не дасть і особистий героїзм, бо ж на того героя донесуть плазуни, і цілком даремна буде його самопожертва.

Чекати. Тільки чекати. І сподіватись кращого, ніж те, що маєш ось тепер, хоч у тому чеканні й у тих марних сподіваннях зійшла зі сцени життя довжелезна низка поколінь...

Хоч пошта не функціонувала, але ж недостатка в кореспондентських матеріалах не було. На дверях приміщення редакції вісіла скринька з написом «Для дописів», і кожного ранку Андрій виймав звідти купу листів, підписаних різними трафаретними псевдонімами, наприклад, «присутній», або ж «очевидець», або «місцевий». Майже всі статті мали протибольшевицькі заголовки. «Коли править тиран», «Червоні душо-губи» тощо. Були й вірші, з яких Андрієві запам'яталися слова:

Сталін мерзенний, катюга проклятий,
Згинув назавжди, назавжди, навек...

Були й інші дописи, наприклад: «Сучі сини, німецькі підлабузники, прийде час, коли ви ще будете лазити в ногах у большевиків і просити, щоб вас помилували. Та караюча десниця пролетаріату ніколи не простить вам вашої ганебної зради і повісить вас на ліхтарному стовбі».

Подібні дописи Андрій кидав до коша, не дошукуючись, хто їх писав. Не було сумніву, що в місті лишалось досить советських патріотів, що вони радо

розправились би не тільки з окупантами а й з усіма, хто з ними співпрацює.

Сумний парадокс був у тому, що й Андрій та його оточення теж ненавиділи окупантів. Справді, хто б то зі щирою душею підтримував бундючних «геррен-фольків», що не вважали українську людність за рівну собі й на кожному кроці показували свою зневагу, свою зверхність.

Зрештою це не було героїство — співпраця з німцями, але не був і злочин, бо ж чи можна назвати злочином зраду злочинцям, які впродовж чверти віку безпощадно й пляномірно винищували свій же народ. Раби позбулися рабовласника, і хоч нові господарі теж не відзначались доброю вдачею, проте було знято намордники з людських облич, здушене за горлянку слово кружляло в просторі. Слово донесло страшну вістку про вінницькі могили, про розстріл в'язнів у багатьох тюрмах, про те, як евакуйованих «неблагонадійних» підпалювали в клунях, де вони спиналися на нічліг.

Німці трималися дуже впевнено, казали:
— За місяць Сталін капут і війна капут.

Спочатку їм вірили, бо ж чули, як здаються в полон советські полки й дивізії, яким переможним маршем суне німецька армія на Москву. Але потім... фортуна зрадила німецькій силі. Раби побачили, що й від неї «добра не жди». А вже коли під претекстом переселення по-звірячому ліквідували жидів, коли під той самий «закон» підпали цигани, а за одного вбитого німця вповнилися партизанами, не стало проїзду й проходу не тільки німцям, але й тим, що з німцями співпрацювали. Кожного дня привозили до міста забитих поліцаїв, кожного дня люди очікували на якийсь страшний сюрприз. Партизани примудрилися навіть підкласти динаміт під німецький ресторан і під театр. Вибух не стався тільки тому, що хтось із партизан завчасно повідомив гестапо. Можна собі уявити, як здештукували б місто, коли б злетів у повітря той ресторан.

Андрій теж мало не потрапив у халепу, бо прочив помилку в одній відозві міського самоврядування. Німці обіцяли «свідомому населенню» три тисячі метрів землі у власне користування. Але хтось із складачів вийняв слово «тисячі» і лишилось... три метри. Тоді вперше був в Андрія конфлікт із бургомістром.

— Андрію Максимовичу, ви перевіряєте перед друком матеріал?

— Перевіряю. А що?

— Ось прочитайте десятий рядок згори...

Андрієві не було чим відпекатись, але він визивно спитав:

— А хіба це неправда?

— Не про всяку правду дозволено писати. Добре, що не дійшло до німців, а може ще й дійде, тоді вже відповідатимете ви, я тут ні при чому.

«Хоч би швидше все кінчилось, — думав Андрій. — Або, або»...

І те «або» прийшло. У місті почався підозрілий рух військових, наїхали евакуйовані з прифронтового терену, наближались червоні полки. І тут Андрій переконався ще раз у людській підлоті. Бургомістр запевняв:

— Працюйте спокійно. Німці нашого міста не лишать, бо воно має важливе стратегічне значення. В разі ж буде якась загроза, я вас попереджу.

А на світанку наступного дня спостеріг Андрій через вікно, як бургомістр з родиною й похідним майном мчав на півторатонці в невідомому напрямку. Тоді Андрій пішов до свого шефа й сказав:

— Гер шеф, не будемо заколисувати себе надіями. Червоні близько, і якщо вони тут нас захоплять, то перша куля дістанеться вам, а друга мені. Отож, треба тікати, і я прошу вас забезпечити мене будь-яким транспортом.

— Вас улаштує кінь з возом?

— Мене влаштує навіть одне колесо, аби воно котилось на захід, а я разом із ним. Ви, очевидно, чули, як розправляються червоні з коляборантами, навіть

дівчат, що прали для німців білизну, не милують. А що вже говорити про співробітників пропаганди?

— Коли ви хочете виїздити? Завтра?

— Так.

— Ходіть!

На вимогу впливового офіцера з «Пропагандаабтайлюнгу» Андрієві негайно дали коня. Крім того, шеф виписав йому так званий «маршбефель» для одержання належних харчів у дорозі. Теж виписав посвідчення про працю.

Андрій думав, що це тільки він тікає, і дуже здивувався, коли на проїзному тракті побачив величезну валку підвід. Куди ж вони? Здається, ярмарку нема, бож який може бути ярмарок під час війни? Та й підводи ті зовсім не ярмаркові. На возах — різне хатне «барахло», навіть діжки та ночви, повно клунків і клунчків, дівтора звісила ноженята й безжурно бовтає ними.

Після розмов з найближчими подорожніми, все вияснилось.

— Куди їдемо? В Божий світ. А що ж, чекати на большевиків? Та вони вже за те, що лишився на окупованій німцями території, припечуть по саме нікуди. Німці не забороняють їхати, навпаки, заохочують, кажуть — на заході не загинемо. Кинули хати, бож навіщо та хата, коли відберуть життя? А земля вже давно не наша, її не шкода. Цигани ми тепер, товаришу. справжні цигани!

Доїхавши до містечка, де була залізнична станція. Андрій спинився в якогось господаря, щоб перепочити й ранком вирушити в дальшу путь, і раптом зустрів добре знайомого німця.

— Куди ви? — запитав той.

— Не знаю, куди. Навманья. Може, прорвуся крізь оточення...

— Слухайте, — сказав німець, — прориватись на коні — річ не легка, особливо, коли скрізь вештаються советські партизани. Завтра йтиме військовий ешелюон до Німеччини. Я попрошу начальника ешелюону й він вас візьме. Згода?

Андрій теж мало не потрапив у халепу, бо прочив помилку в одній відозві міського самоврядування. Німці обіцяли «свідомому населенню» три тисячі метрів землі у власне користування. Але хтось із складачів вийняв слово «тисячі» і лишилось... три метри. Тоді вперше був в Андрія конфлікт із бургомістром.

— Андрію Максимовичу, ви перевіряєте перед друком матеріал?

— Перевіряю. А що?

— Ось прочитайте десятий рядок згори...

Андрієві не було чим відпекатись, але він визивно спитав:

— А хіба це неправда?

— Не про всяку правду дозволено писати. Добре, що не дійшло до німців, а може ще й дійде, тоді вже відповідатимете ви, я тут ні при чому.

«Хоч би швидше все кінчилось, — думав Андрій. — Або, або»...

І те «або» прийшло. У місті почався підозрілий рух військових, наїхали евакуйовані з прифронтового терену, наближались червоні полки. І тут Андрій переконався ще раз у людській підлоті. Бургомістр запевняв:

— Працюйте спокійно. Німці нашого міста не лишать, бо воно має важливе стратегічне значення. В разі ж буде якась загроза, я вас попереджу.

А на світанку наступного дня спостеріг Андрій через вікно, як бургомістр з родиною й похідним майном мчав на півторатонці в невідомому напрямку. Тоді Андрій пішов до свого шефа й сказав:

— Гер шеф, не будемо заколисувати себе надіями. Червоні близько, і якщо вони тут нас захоплять, то перша куля дістанеться вам, а друга мені. Отож, треба тікати, і я прошу вас забезпечити мене будь-яким транспортом.

— Вас улаштує кінь з возом?

— Мене влаштує навіть одне колесо, аби воно котилось на захід, а я разом із ним. Ви, очевидно, чули, як розправляються червоні з коляборантами, навіть

дівчат, що прали для німців білизну, не милують. А що вже говорити про співробітників пропаганди?

— Коли ви хочете виїздити? Завтра?

— Так.

— Ходіть!

На вимогу впливового офіцера з «Пропагандаабтайлюнгу» Андрієві негайно дали коня. Крім того, шеф виписав йому так званий «маршбефель» для одержання належних харчів у дорозі. Теж виписав посвідчення про працю.

Андрій думав, що це тільки він тікає, і дуже здивувався, коли на проїзному тракті побачив величезну валку підвід. Куди ж вони? Здається, ярмарку нема, бо ж який може бути ярмарок під час війни? Та й підводи ті зовсім не ярмаркові. На возах — різне хатне «баракло», навіть діжки та ночви, повно клунків і клуночків, дівтора звісила ноженята й безжурно бовтас ними.

Після розмов з найближчими подорожніми, все виснилось.

— Куди їдемо? В Божий світ. А що ж, чекати на большевиків? Та вони вже за те, що лишився на окупованій німцями території, припечуть по саме нікуди. Німці не забороняють їхати, навпаки, заохочують, кажуть — на заході не загинемо. Кинули хати, бо ж навіщо та хата, коли відберуть життя? А земля вже давно не наша, її не шкода. Цигани ми тепер, товаришу. справжні цигани!

Доїхавши до містечка, де була залізнична станція, Андрій спинився в якогось господаря, щоб перепочити й ранком вирушити в дальшу путь, і раптом зустрів добре знайомого німця.

— Куди ви? — запитав той.

— Не знаю, куди. Навмання. Може, прорвуся крізь оточення...

— Слухайте, — сказав німець, — прориватись на коні — річ не легка, особливо, коли скрізь вештаються советські партизани. Завтра йтиме військовий ешелъон до Німеччини. Я попрошу начальника ешелъону й він вас візьме. Згода?

Ще б не згода! Кінь і поїзд — не до порівняння. Андрій сказав своєму тимчасовому господареві:

— Так трапилось, що я завтра їду далі поїздом. Отже, дарую вам коня, володійте ним на здоров'я.

Господар розцвів, як мак улітку.

— Даруєте коня? Боже ж мій, та чим же я вам віддячу?

— Нічим, господарю. Згадуйте добрим словом.

— То я вам хоч сала і хліба дам. Оце недавно зарізали свинку. Добре сало, м'якеньке. Спасибі ж вам велике, товаришу, хай вам Бог помагає!

До військового ешелюну Андрія, за рекомендацією фронтового офіцера, прийняли без суперечок. Начальник ешелюну підвів Андрія до вагону посередині й сказав:

— Сідайте сюди. Тут печений хліб. Можете їсти, скільки схочете.

І справді, вагон до самої стелі був наповнений хлібом, та не абияким, не «окупаційним» з ячмінного борошна, з остюками, а спражнім, житнім. Це теж було несподіване щастя, бо Андрій уже й забув, коли їв такий смачний, та ще й без норми хліб.

Поїзд мчав просторими українськими, а після — білоруськими полями. Стояв соняшний лагідний вересень, і Андрієві здавалось, що він зовсім не тікає, а ось так їде кудись у відрядження й повернеться назад. Здавалось... Усі працівники редакції й друкарні переконували:

— Андрію Максимовичу, лишайтесь! Ми за вас поручимось, скажемо, що ви були для нас добрим начальником...

Андрій тоді відповів:

— Ви будете дивитись, як мене вішатимуть. А коли хтось обізветься в мій захист, то займе місце поруч.

Ні, лишатись і чекати на «рідну» советську владу таки було не можна.

Поїзд рідко зупинявся, хіба, щоб набрати води чи палива. До Андрієвого «хлібного» вагону зазірав тільки начальник, питав:

— Як почуваете себе?

— Дякую, добре.

— Нам, — казав начальник, — аби проскочити наступну сотню кілометрів, бо в цій околиці багато партизанів. Коли б вони не підірвали поїзд...

І поїзд таки підірвали. Вночі, другого дня, Андрій, що спав серед хліба, прокинувся від шаленого струсу вагонів, і в ту ж мить з навколишнього лісу зататакали по поїзду партизанські кулемети. Німці відповіли своїми кулеметами й гранатами, побігли до близької вже станції, викликали допомогу з попередньої зупинки. Бій точився, може, з двадцять хвилин. За цей час наспів німецький панцерний паротяг з гарматою, дали кілька пострілів по лісових хащах, і партизани замовкли. Але рейки спереду було розворочено, ешелюн далі йти не міг і повернувся назад, під охорону станційної військової частини, та чекав ранку, коли вже полагодили ушкоджену колію.

Ешелюн зупинився в невеличкому німецькому місті. Прощаючись із Андрієм, начальник сказав:

— Якщо хочете, лишайтесь тут. Ви виїхали добровільно, а не примусово, вас трактуватимуть, як емігранта, дадуть працю, забезпечать приміщенням. А то йдете до Берліну, це недалеко звідси, там зустрінете своїх людей з України. Вирішуйте!

Андрій відповів співчутливому начальникові:

— Я звик до великого міста, то краще з великого й починати. Я вам дуже вдячний за гостинний ешелюн, за хліб. Язик, як у нас говорили, до Києва доведе, а тут доведе й до Берліну.

Андрій їхав швидким поїздом і дивувався спокоеві пасажирів. Адже десь шаліє затіяна німцями війна, їхня справа надцербилась, почався відступ начебто непереможної армії. А в вагоні розмови далеко від тривожного часу. Одна, середніх літ, пара поверталася з гостей і обмінювалася враженнями про господарство своїх приятелів. Поважний пан з люлькою в зубах доводив сусідові перевагу вегетаріанського харчу перед м'ясним. Дівчина й хлопець тримались за руки й закохано дивились одне на одного. Че-

рез вагон пройшов жандарм, але ні на кого не глянув, не цікавився тим, хто куди їде.

Андрієве убрання вирізнялося від елегантних убрань інших пасажирів, та на це не звертали уваги, тільки якась жінка запитала:

— Ви не місцевий?

— Ні, я зі сходу.

— І я зі сходу, з Польщі. Оце їду до Берліну, може, влаштуюсь там на роботу. Я стенографістка...

Андрієві пригадалась паніка на початку війни, коли документи в людей перевіряли навіть на вулиці, а в поїздах просто не давали спокою з тими перевітками, боячись, щоб не проскочив якийсь «диверсант». Проте вони до деякої міри мали рацію. Адже при відступі перед німцями советських вояків, а особливо місцеве советське начальство населення проводжало пострілами з вікон і з дахів, демонструючи таким чином свою «відданість» рідній владі...

Берлін ще не зазнав жахливих американських бомбардувань, життя там текло майже нормально, крім суворого поліційного часу й обов'язкового затемнення вікон увечері.

ІНШИЙ СВІТ

Сьогодні, в обідню перерву, вже сьак-так наповнивши свої шлунки, вони знов нерішуче спинилися біля кафе «Кляйнер гартен» — Андрій, Ліда й Пшик. До речі, Пшик це зовсім не зневажливе прозвисько, а справжнє-справжнісіньке, батьківське прізвище. Взагалі, це дуже симпатичний хлопчина.

Вони стояли, перекидаючись незначними репліками. За парканом лежав сніг, але пішоходи й вуличний брук чорніли від щоденного втручання в їхній природно-зимовий вигляд мітел і лопат. Суворий догляд порядку — мороз почав відчутно щипати вуха, наче нагадував: не стійте на дорозі!

Вони хотіли проминути кафе, але затримались. Це була спокуса. Сьогодні давали, як і щодня перед

тим, суп і картоплю з кольрабі. Суп відзначався річковою прозорістю. Ліда по-дитячому схилила голову на бік і перевірила — чи є на поверхні хоч одна масляна плямка. Плямок не було.

— Нас годують харчем святого Антонія, — меляхольно зауважив Пшик, — а талони на товщі приховують для власного вжитку.

Проте можливо, що ніхто нічого й не приховував. Стиль тодішнього життя був обманний. Прозорою рідиною обманювали шлунок, вітринами — очі, сміхом — тривогу. Врешті Ліда сказала:

— Ходімо! На цих ерзацних тістечках зараз зосереджуються всі мої мрії.

Розуміється, у чоловіків не вистачило характеру заперечити. Дівоче хотіння — завжди закон, хоч би воно торкалося не легковажної витрати стограмового хлібного талона, а й безпосередньої фізичної небезпеки.

Столики в кафе були мармурові, круглі.

— Добре, що нема ріжків, — спробував жартувати Пшик, — нікому не загрожують сім літ без взаємності...

Ліда посміхнулася. Вона мала незвичайно привабливий усміх, наче розцвітала вся. Тоді м'які хвилі її соняшного волосся скидалися на вінець, а вона — на щасливу наречену.

— Пане Пшик (це без іронії) я можу потерпіти сім літ, а ось ви... Скільки тоді вам буде?

— Тридцять дев'ять...

Андрій мовчав, бо мав уже завершені сорок і великий скепсис до всього, що містить у собі елемент захоплення. Ліда називала Андрія безособово — «ви», іноді «мій друже» і звирялась у різних інтимних справах. Це була погана прикмета, значить Андрій усунувся з гри, як «старший». А проте й Пшик у даному разі не мав жодних виглядів і надій. Він був як Санчо Панса при Ліді — ходив з нею обідати, носив її торбинку, купляв квитки до кіна.

— Бідний Пшик, — довірливо казала Андрієві Ліда, — я бачу, що він до мене дуже прихильний...

— Ну, то ставайте його дружиною й будете...

— Пані Пшик?

— Ні, будете щаслива.

— Мій друже, я ніколи не збагну доладу, де ви серйозний, а де смієтесь.

На столі стояла чорна кава (ерзац) і велика таріль із тістечками. Відвідувачі були спроможні прибрати все те за одну хвилину, але витримка, витримка — насамперед. І Лідині сяючі зуби кусали повільно, майже із зневагою, наче не хотючи.

— Ви чули, — обіззався Пшик, — червоні готуються до останнього стрибка на Берлін.

Ліда механічно відкинула хвилястий кучерик, що наближався до склянки з кавою, і відповіла:

— У кожному разі ми стрибнемо першими. Але куди?

Тоді Андрій підсумував загальний настрій.

— Чи не однаково? Нам буде скрізь добре і скрізь погано. Добре тому, що не битимуть, бо «ости» скінчатся, і погано, бо відірване листя на якесь інше дерево не потрапить.

— Без песимізму! — боронився Пшик. — Пане, ми мусимо потрапити й на чуже дерево...

Андрія підтримала Ліда:

— Саме! Спекулювати на Александерпляц сигаретами, хлібними талонами й учорашньою ідеєю. Дайте, не минайте...

— А я думав про інше, панно Лідо. Учорашня ідея не постаріється й за двадцять років.

— Зате постарієтесь ви. І найвищою вашою втіхою стане смачний обід і недільний відпочинок.

— Себто, обивательщина?

Короткий носик Пшика смішно нагороївився, а блідо-сірі очі стали схожі на два водяні непорушні кружальця.

— Боїтесь цього слова? — визивно підкреслила Ліда. — А я не боюсь. Ми всі кандидати на обивателів, якщо не вистачає в нас рішучості шість куль пустити в ворога, а сьому в себе.

— Дозвольте, — втрутився Андрій, — коли б усі

отак пускали в себе кулі, ворог би дуже втішився. Ми мусимо жити. Відповідного часу обиватель може стати героєм.

Ліда погрозила Андрієві пальчиком — тоненьким, рожевим, наче з дитячої колиски.

— Ви стаєте на його бік? А хто так блискуче вміє розвінчувати кожну оптимістичну думку?

— Уже й кожну! Не робіть мені компліментів, Лідо.

Вона нічого не відповіла. Андрій бачив тільки, як тріпонувся біля її вуст живчик — сміхотливий, чи гіркий.

★

Якось на світанку, переходячи похапцем Тіргартен (тепер усі ходять похапцем, щоб не захопив у дорозі алярм), Андрій випадково спинився біля однієї статуї. На мармурі було вирізьблено — БІСМАРК.

Це прізвище викликало спогади з історії. Залізний канцлер... Об'єднувач держави... Блискучий дипломат...

Тепер у кріслі Бісмарка сидить недипломатичний жорстокий ефрейтор. Власне, він уже давно покинув те крісло й державні справи вирішує в бетонному бункері, що береже тендітне життя від бомб.

І хочеться уявити собі таке: Бісмарк швидким кроком, навіть бігцем поспішає до спасенного льоху...

Ні, не уявляється. Ця статуя мимохіть викликає пошану. Сьогодні, завтра, або за тиждень, можливо, бомбовий уламок зірве горду голову німецького князя, і вона лежатиме на снігу, а все ж таки лишиться гордою.

Пригадався старий, чи не за часів Бісмарка, епізод. Качка з каченятами переходила вулицю в напрямку Тіргартена. І тоді спинився весь піший і кінний рух, щоб не завдати родині качок шкоди. А тепер... Шалено мчать (тікають) німецькі автомашини, давлячи жінок із дітьми (остівців), які теж тікають від ворогів-комуністів. Нові, сучасні дні, але краще б вони були вже десь у далекій минувшині.

Андрій поспішає до свого земляка, Балія, дуже

симпатичної людини, яка, між іншим, позичила в нього убрання на два дні, і ось уже два місяці не показується на очі. Розрахунок в Андрія простий — захопити земляка в ліжку і вже напевно зустритись.

Андрій коротко постукав. За дверима почулося «герайн», але таке ласкаве, що Андрій подумав: він безсумніву жде жінку...

Андрієва поява, розуміється, не викликала захоплення, хоч Балій вигукнув «а!» і привітно посміхнувся. У роті, вгорі, блиснув один-єдиний зуб. Невідомо, чи інші випали в наслідок природньої зубної хвороби, а чи, може, за причину цього була якась аварія. В кожному разі, цей зуб був такий недоречний, що аж хотілось порадити: та витягни його до лиха!

Андрій сів і сказав:

— Ти чекаєш на якусь жінку, отже я довго не затримаю.

— А тобі звідки це відомо? — здивувався Балій.

— Відомо...

— Ти абсолютно не заважатимеш. Ми разом ходимо на працю.

У берлінському просторі, обмеженому для чужинців кількома національними установами, приватне життя кожного було на виду. Андрій чув про ту даму, чув, як вона милосердно ділить себе між чоловіком, правда, безнадійно хворим, і цим самотнім оптимістом.

— Мені прикро, — сказав Андрій, — що мушу тебе роздягти. Повір, коли б я мав два убрання, лишив би тобі це назавжди, але ж ти бачиш, у чому я ходжу.

— Ні, ні, ти не турбуйся. Вибач, що не заніс раніше, я дещо маю...

Те «дещо» складалося зі штанів неозначеного кольору і старого-престарого піджака. В Андрія стислося серце. Адже він знав ще одну інтимну сторону Балія. Він пив, і то «з розмахом», як кажуть, до нитки...

Було шкода зрештою порядного земляка. Андрій познайомився з ним п'ятнадцять років тому, ще вдома. Він був трохи молодший за Андрія й тоді не брав

до рота й краплі отруйної рідини. Але в міжчасі трагічно загинув найменший, люблений усією родиною брат, і відтоді почалася хвороба.

— Що чувати? — спитав Балій, зодягаючись. — Віриш у німецький «зіг»?

— А ти?

— Хочу вірити, інакше нам труба.

— А з німцями не труба?

— Ну, тепер вони порозумнішали. А якої ти думки про акцію генерала Власова?

— Коли б Власов боровся за національне визволення, привітав би.

— Я дивлюся інакше. Власов не схоче гнобити Україну. Вірю йому.

Авжеж, вірити краще. І прикро, коли нікому й нічому не віриш. Замість відповіді, Андрій почав притишено насвистувати, і в цей час м'яко, наче пес хвостиком, застукотіло в двері.

— Герайн, герайн!

Дама була молоденька, з низьким контральтовим голосом, з граційною ходою. Вона увійшла так, як заходять до добре відомого приміщення, кинула на неприбране ліжко рукавички й посміхнулася.

Балій познайомив Андрія. Поруч з уже підтоптаним приятелем, ця жінка виглядала дуже привабливо. Головне, у неї промовляли очі... За своє життя Андрій знав тільки двох людей (жінок), в очі яких природа вклала чудесну здібність промовляти. Про що завгодно. І про вашу неуважність, і про брак грошей, і навіть про бажання зараз ось напитися води.

— Раюню, — сказав Балій, — ми за п'ять хвилин ідем, я тільки вмийсь.

До речі, Андрій ще ніколи не бачив такої хаотично-неохайної кімнати, як у Балія. Війна — війною, але ж мусить лежати все на своєму місці, і має бути бодай відносна чистота. Андрій мимоволі уявив собі цю граційну даму на брудному лахмітті. Це якимось по-нижувало її в його очах. Адже яких дві години праці, і всі речі набули б іншого вигляду. Взагалі, підґрунтя кохань і захоплень — химерне. Очевидно,

можна не помічати брудного ліжка і ще багатьох мі- нусів. І так мусить бути, бо інакше число кохань різ- ко пішло б на низ...

Вони вийшли з хати й обережно пересувалися між руїнами будинків (Андрій із загорнутим у газету убранням під пахвою) і говорили на дуже далекі від сучасності теми. При тяжкому «сьогодні» треба від нього тікати назад, або вперед. Потім Андрій сів у трамвай і бачив з вікна, як пара щасливих, тісно при- тулившись одне до одного, махала йому на прощання руками. І він не знайшов у собі осуду краденого щастя...

★

Ліда жила в трикутнику кохання. Він ходив за нею по п'ятах, полював, чекав слушної нагоди. Влас- не, активною була одна сторона. Друга тільки сміла надіятись. Третя... Але почнемо від першої. Андрій довідався про неї в містичний час, з 12-ї ночі, коли в його мешканні з вибитими й заладованими диктом шибками панував передалармовий спокій.

Літаки спочатку йшли на Берлін, потім поверну- ли до іншого об'єкту. Це не значило, що ніч буде ціл- ком безтурботна. Сирени пильнували радіозвідомлень і кожної хвилини готові були заголосити. А поки в кімнаті безшелесною ходою тупцювала тиша, і тіні меблів закам'яніли в чудних позах з якоїсь анімізо- ваної казки, з кубістичного візерунку.

Зелений абажур на лампі злагіднював убогість стін, розхитаних і порепаних, відбоєм секунд капала за дверима, в умивальні, вода, а десь далеко пихтіли невтомні автомашини. У такий час не можна було сподіватися гостей, і все ж таки, коли годинник скінчив відзвонювати дванадцять ударів, почувлися ще два ко- роткі удари — у вікно.

В темному коридорі, підносячи масивну залізну штангу, що захищає житло, Андрій почув:

— Бога ради, вибачте мені, друже. До вас було найближче, і тому я приїхала. Не виженете?

Хвилясті соняшні пасма (це вже Андрій розгледів у кімнаті) не були в такому штучно-мальовничому

спокої, як звичайно. Певне, Ліда вже спала, а потім похапцем одяглась, похапцем накинула капелюшок.

— Ну, ось вам покищо крісло, а зараз буде чай, бож ви замерзли.

— Не треба, мій друже, дякую!

— Але ж він готовий, стоїть на плиті, це — жад- на турбота.

Крісло, обтягнене старим зеленим оксамитом, на- че відмолоділо і гордо випнуло широкі груди, коли їх торкнулася темно-вишнева сукня. І елегантними стали всі речі в кімнаті, у самотній кімнаті скептика-непот- реба, крилами зашелестів блакитний птах, той, що відлітає з роками...

— Дякую, друже, напилась і наїлась...

І знову розцвітаюча усмішка.

Як хотілося скептикові поцілувати цю усмішку, та замість того він почав мстити ліжку для гості.

— А ви ж де?

— Не турбуйтеся за мене. В кухні навіть теплі- ше, і я там іноді сплю.

— Я мушу вам розповісти...

— Це не обов'язково.

— Я хочу!

— Тоді я слухаю.

— Друже, як ви дивитесь на шлюб із чужинцем?

— Ніяк.

— Себто?

— Себто, щодо цього для мене слова «чужинець» і «чужинка» не існують. Усе залежить від уподобання.

— А коли чужинець до того ж ладен відмовитись від своєї нації, від свого державного обов'язку, від... усіх вигід, що має, і стати по боці безправних?

— Точніше, безправної?

— Ні, саме безправних, усіх нас.

— Якийсь сучасний лорд Байрон?

— Не смійтесь. Він звичайний офіцер німецької армії. Я жила в будинку його матері, як дочка, й як... його наречена. Я не зазнала там жодної кривди.

— І сьогодні ви...

— Я покинула той будинок, сказала — ні!

По павзі, що тягнулася, може, хвилину, сказано завилла близька сирена, затупотіли по сходах нагорі люди, уривчасті вигуки наказували гасити світло та йти до льоху.

— Може, лишимось тут? — спитала Ліда.

— Як хочете.

Вони лишилися. Вони чули, як над головами неблаганно повзла смерть. Вона дзвеніла символічною косою, вишкіряла зуби. Ось тонкоголосо, як оса, в міцному павутинні, відзвонює: І-ду-у!

Нерви згортаються в пружину й протестують, моляться: — Боже, відведи руку з косою!

Раптом тяженний удар десь поблизу, під боком, розхитаний будинок здригається, рештки скла падають на підвіконня. І знову вгорі: — І-ду-у!

— Вибачте, я звик під час цієї музики трохи випити... Там у мене, під ліжком...

— Не треба! Йдіть сюди...

І Андрій відчув, як дві тендітні руки огортають його шию, і цілунок чудесний, як далека юність, викрещує діамантові іскри в його істоті. І вже йому не боязко, він знає, що будинок стоятиме на місці, що смерть прощумить кудись убік, злякавшись радости, яку вона породила. А Ліда каже:

— Ми прощаємося з вами, друже. Про всяк випадок. Ви ж мене трохи любите?

Ніколи Андрій не сказав їй ані слова про почуття. Це було б смішно, та й справді, здається, він його не мав. Але він благословив ті бомби, що летіли над головами, бож, буває, одною сяйною миттю можна радісно жити впродовж низки безбарвних, нудних років.

Третього з того трикутника Андрій знав раніше. Він був незвичайно гарний. Такі постаті у відповідному вбранні позують для картин із легендарним сюжетом. Проте річ не в цьому. Ліду видерли з двадцятої весни, закарбувавши зморщкою-болем ніжне чоло, і ніщо не нагадувало так покинутої землі, як той, з гарячою чорнотою очей, з наївними мріями.

Недокінчену розмову Ліда завершила згодом досить банально.

— Він (чужинець) настоював, щоб я з ним одружилась, але я, здається, кохаю іншого...

— Для чого ж було крутити голову чужинцеві?

— Поки я не знала ТОГО, мені здавалось...

І все «здається», «здавалось»... Хоч будемо щирі з собою. Чи й нам ціле життя не служила фатаморганна уява? Чи й ми до смерти не створюємо ілюзій? А коли переконаємося, що вимріяне щастя, або, принаймні, задоволення — справжня, непідроблена ілюзія, нам уже ніяково признатися в цьому комусь крім самого себе.

Третій звався Пилип. Дуже прозаїчне ім'я, до того ж наявне в усіх мовах. Колись, у юнацькі роки, Андрій і його ровесники дражнили одного свого приятеля «Пилип до Гапки прилип», і діставали по плечах. Хто до кого прилип у даному випадку — байду-же. Пилип здебільшого був мовчазний, а його сентенції відгнали штучністю. Тоді становище рятував Пшик, милий простий парубок, безнадійно, або, може, з якоюсь там манюсінькою надією закоханий. Він підносив Пилипові цигарку й казав:

— Закурить, пане. Кант багато курив, але дай нам, Боже, бути таким великим філософом, як він...

Чи розумів Пилип, красунь Пилип, як тонко «шпилькував» його простий непоказний хлоп'яга?

Пшикові зауваги викликали сміх. І не тільки сміх. Було в цьому парубчаківі щось примирливе, упевнене, діюче, як холодний душ у спеку. Такі приживляються до чужого дерева, і потроху дерево гомонітиме мовою приймака.

★

Ліда дивилась на Пилипа закоханими очима, і Андрій зробив висновок: пропала. Пропала для всіх інших, а може, й для себе.

— Ну, і що ви скажете, мій друже? (Це наодинці). — Як мій вибір?

— Ваш вибір для вас. Можу тільки побажати щастя.

— Між іншим, Пшик (роздратовано) пропонував

мені також... Але то вже дурниця. Остаточо я... А яка ваша думка?

— Лідочко, їй-бо, ви дитина. Чи я вам батько? Маєте очі? Бачите? Купуйте!

Той вечір відкрив цікаву сторінку. Вони йшли вулицею вчотирьох, хоч Андрій у тій компанії був терпимою, або й зовсім зайвою особою. Не менш зайвою особою видавався Пшик, непоказний чоловічок з кучим носом і наче припухлими устами.

Тонке мальовниче біле мереживо лежало на вітах. Пішохід так само був білий, і шкода було нівечити його рідку незайманість підшвами взуття, бо компанія протоптувала стежку перша.

Пилип цього разу зрадив своїй звичці й багато говорив. Розмови точилися, як завжди, біля сьогоднішнього, тривожного (що в кого болить!), але цілеспрямованія не мали. Адже всі, крім двох, були випадкові приятелі, яких завтра доля розкидає по різних кутах.

Раптом Пилип звернувся до Андрія:

— Як ви дивитесь, пане... Ось, скажімо, ви жонаті, живете з дружиною довгий час. І чи вам не схотілося б піти до іншої жінки?

Що мав Андрій відповісти в приявності Ліди, яка кохала? Одне коротке й не дуже чемне слово вісіло в нього на язиці. Аж раптом Ліда висмикнула руку з руки Пилипа й перейшла на протилежний пішохід. Тоді Андрій (з вибаченням) сказав те слово. Але Пилип образився не на нього, а на Ліду.

— Хай іде. Подумаєш, яка сувора!

І тут Андрій інтуїтивно відчув, що колись глек у них розіб'ється, що в цієї пари бракує основної підстави для щастя — тотожних характерів.

Ліда й Пилип швидко, навіть ще того вечора, помирились. Вона беззастережно визнавала його зверхність, і тому не було трудно переконати її, що він просто хотів по-приятельському покепкувати зі «старшої» людини, себто, з Андрія.

★

І був знову дзвінкий морозний день. Люди не ходили, а бігали, рятуючись від голок у лице й ноги. Пилип завітав до Андрія. Йому дуже пасував шкіряний плащ і пілотський шкіряний шолом. Наче легендарний богатир із старовинної гравюри.

Моніка, та сама Моніка, що за окрему плату прибирала Андрієве напівзруйноване мешкання, повела на нього білявими віями й шепнула в ухо Андрієві:

— Ше-ен!

— Що вона шепче? — поцікавився Пилип, коли Моніка вийшла.

— Каже, що ви дуже гарний...

— А!

І в цьому «А!» Андрій уловив таку самозакоханість, що йому стало смішно.

— Чого ви смієтесь?

— Я подумав, що... Моніка радо би з вами зустрілась.

— Вона заміжня, чи дівчина?

— Солом'яна вдова. Чоловік на фронті.

— Гм... Це цікаво. Хоча вже нема часу, за тиждень їду.

— Куди?

— З Лідою. У шлюбну подорож. Вона все ж таки дівчина непересічна. Як ви думаєте?

Вони довго сиділи. Андрій частував Пилипа розведеним денатуратом, а той снував свої думки.

— Перше, маестро, мусимо зачекати. Плохому та голому, як казав літописець, проти добре озброєної сили не перти. І ми діждемось...

— Власної смерти?

— Ну, для чого так чорно? Діждемось зміни вітру, іншої ситуації, переоцінки цінностей...

— А тим часом що будемо робити?

— Я знаю? Очевидно, блукати світами.

— Це безпредметна лірика, приятелю. Пшик має більшу рацію.

— Себто?

— Він радить прижитись до чужого дерева й зробити його своїм спільником.

— Пропагандивним?

— Покищо. А далі й дієвим.

Пилип трохи подумав.

— І вийде з цього пшик. Ми недостатньо сильні, щоб впливати, і швидко підкоряємось.

В Андрієві від юнацьких років домінував дух заперечення. Хоч і він, відверто кажучи, часто почував себе безсилим, але ж ліз на стіну, щоб довести протилежне. Тим більше, що хотів не здатись перед цим себелюбним хлопчаком.

— Тоді нащо було тікати? Адже підкорились і далі тримали б шию в ярмі. Може, вернемось?

— Ні, — відповів Пилип, — я не вернусь, мости спалено.

— Значить, мусимо щось робити, а не чекати.

— Що саме робити?

— А хоч горшки. Зліпимо горщик і поставимо десь на видному місці. От, — скажуть чужинці, — яка краса, погляньте! А в нас такого нема. Це зробив прибулець...

— Дитинство, пане.

— Не дитинство. Розуміється, про горщик — це спрощення, жарт. А інші поважніші галузі? Уявіть собі: в галузі науки перед у чужому краю ведемо ми. У техніці — також. У мистецтві — так само. Скрізь на провідних становищах наші люди. Скрізь ми кращі, працьовитіші. І що тоді скажуть чужинці?

— Очевидно, піднесуть нам вільну державу на тарелі...

— Не піднесуть, але й не вставлятимуть у колесо дрючок. Навпаки, допоможуть.

Саме в цю хвилину увійшов без стуку, за домашньою ще звичкою, недавній кацетник Снігур. Довга худа постать із трагічними очима, з різкими рухами. Його випустили на волю й залицялись до нього (німці), бо він був майором і лісовим ватажком. Успішно бив советських партизанів, не минав і німців, але останне йому подарували в надії, що він прислужиться перемозі Німеччини...

Снігур без запрошення налив собі півсклянки «ді-

ни» (так пестливо називали збігці денатурат), додав води, випив, погриз шкуруночку.

— Я перешкодив вашій розмові? — спитав він.

— Ні, — відповів Пилип, — наша розмова не ділова, а абстрактна.

— Отож, — розсердився Снігур, — ми завжди милуємося в абстракціях, а діяти буде дядя з Золотоноші...

Снігур зачмихав, як паротяг, підійшов до вікна, хотів відчинити, але стримався.

— Напущу морозу. Ну, друзі, куди киватимете п'ятами?

На це питання відповідати не хотілось. Воно набридло й якимось принижувало у власних очах.

— Пилип жениться, — сказав Андрій.

— Жениться? Напередодні смерті?

— А йди ти до біса, — огризнувся Пилип. — Ні, буду плакати.

— Та женись, друже, женись. Знаєш, я ж беззлобно, може, трохи й заздрю тобі. Ти зберігся, а я... Хто скаже, що мені тридцять п'ять років? Сорок п'ять, не менше. Все в мене відбито, все болить, якась руїна.

— Вичухаєшся, — заспокоїв Пилип, — полтавська надія живуча.

У двері зазирнула Моніка.

— Вам лист, пане...

— Фрау Моніка! (це Пилип), зайдіть на хвилинку!

Вона увійшла, трохи манірна, але приваблива, ставна, з тяжким каштановим волоссям і гарно окресленими устами, питально віднесла брови.

— Сядьте, випийте з нами...

— О, дуже дякую, дуже дякую!

Німецькі жінки вмійють пити. При чому майже не п'яніючи, граючись.

Тютюновий дим серпанком огортав усі речі. Пилип виходив кудись із Монікою й за півгодини повернувся з новою пляшкою. Моніка світила полум'яними рум'янцями.

— Бенкет під час чуми! — зауважив Снігур. — Ех, друзі!

До кімнати вливалися сутінки. Вони повзли через одну-єдину горішню шибу, що чудом уціліла після не-одноразових стрясень будинку. Розмова набрала характеру розгойданого й нелогічного, кожен слухав тільки сам себе.

Моніка й Пилип попрощалися, Снігура Андрій при-містив на трьох кріслах спати. Снігур бубонів:

— Піду до лісу, чорт вас забери, а ви собі одру-жуйтесь, тікайте, робіть, що хочете. Нам з вами не по дорозі!

★

Тепер про лист, що його принесла Моніка. Він дуже вразив Андрія. Написаний українською мовою, але з безліччю помилок, не в міру короткий. Якийсь оберляйтенант Реннер просив зробити йому честь і за-вітати в неділю, о 12-ій годині дня.

Андрій поїхав до незнайомого оберляйтенанта, не боячись. Був короткий період німецько-української дружби, двоє потопельників послужливо простягали один одному соломинку.

Мандрував Андрій на вказану адресу понад го-дину. Трамваем, убаном і есбаном. Дивився на руїни й співчував містові — старовинному, з яскравою істо-рією, європейському в повному розумінні цього слова.

Це було тепер місто-каліка з обрубаними ногами й руками, вкрай спотворене, нещасне. Руїни безфо-ремними купами здіймалися вгору, а побіч чудом збе-режений, чималий, «дрібнобуржуазний», як називали вдома, будиночок. І на порозі стоїть Гретхен. Фавстів-ська, білява, ніжна, чомусь у білосніжному хвартуш-ку (з кухні?), стоїть і мріє.. А завтра, можливо, цю Гретхен, плачучи, покладуть у домовину й закопа-ють на фамілійній дільниці міського кладовища. Бо — війна. Бо життя вимірюється не роками, а днями. Хоч декому щастить. Вони встають неушкоджені серед со-тень трупів, ідуть, хитаючись, як п'яні, вже заздале-гідь оплакані й поховані тими, що лишилися в живих.

Проте місто-каліка не здається. Воно торгує, спі-ває, мріє, навіть будується. Андрій бачив: люди змі-

шують цемент із піском, латають діри в будинках, у склепах, не думаючи про те, що їхню працю, мож-ливо ще сьогодні вночі розвіє бомбовий вітер. І ми-моволі в душі — пошана до людини. Вона міцніша від каменю, впертіша від краплі, що довбе камінь. І то-му вона вічна.

— Вас дуже здивував мій лист?

— Ні, я вже нічому не дивуюсь.

— Випадково я натрапив на вашу адресу серед паперів Ліди. Крім того, вона про вас дуже доброї думки, і я хочу спробувати щастя...

Юнак. Виразно арійський тип. Білявий, з блакит-ними, як небо, очима, в тонких устах, наслідком вій-ни, фатальна суворість.

— Ви щось чули про мене?

— Чув. Ви були нареченим Ліди.

— Скажіть (гаряче) чому вона від мене пішла? Кохає іншого? Не вірю! Вона кохає свою країну, а через неї — його. Але я став би також сином тієї країни, вашої країни, я б її боронив до кінця життя, мої діти не мали б нічого спільного з німецькою на-цією...

Вони сиділи при столі, добре, як на той час. опо-рядженому, із шнапсом, шинкою і навіть із кремом на закуску. Фрау Реннер, ще зовсім не стара, врод-лива жінка в окулярах, запрошувала їсти й пити. Йї так приємно, що Карл, її єдиний Карл (він тепер у відпустці) має освіченого гостя, бо, знаєте, наші офі-цери — то все примітив, страшний примітив. Вони швидко впиваються і починають верзти різні дурни-ці про Гітлера, який начебто має безпосередній зв'я-зок із Провидінням, про завойовницьку правду...

Фрау Реннер розумна й знає, що таке означен-ня -- вигадка.

— Прийдіть до нас ви зі своїми слов'янськими традиціями і скажіть, що ви принесли нам бажаний закон. Що з того вийде? — Злоба. Тільки злоба.

Після трьох чарок Карл заговорив підвищеним тоном.

— Пане, допоможіть мені! Я кохаю Ліду більше,

До кімнати вливалися сутінки. Вони повзли через одну-єдину горішню шибу, що чудом уціліла після неодноразових стрясень будинку. Розмова набрала характеру розгойданого й нелогічного, кожен слухав тільки сам себе.

Моніка й Пилип попрощалися, Снігура Андрій примістив на трьох кріслах спати. Снігур бубонів:

— Піду до лісу, чорт вас забери, а ви собі одружуйтесь, тікайте, робіть, що хочете. Нам з вами не по дорозі!

★

Тепер про лист, що його принесла Моніка. Він дуже вразив Андрія. Написаний українською мовою, але з безліччю помилок, не в міру короткий. Якийсь оберляйтенант Реннер просив зробити йому честь і завітати в неділю, о 12-ій годині дня.

Андрій поїхав до незнайомого оберляйтенанта, не боячись. Був короткий період німецько-української дружби, двоє потопельників послужливо простягали один одному соломинку.

Мандрував Андрій на вказану адресу понад годину. Трамваем, убаном і есбаном. Дивився на руїни й співчував містові — старовинному, з яскравою історією, європейському в повному розумінні цього слова.

Це було тепер місто-каліка з обрубаними ногами й руками, вкрай спотворене, нещасне. Руїни безформними купами здіймалися вгору, а побіч чудом збережений, чималий, «дрібнобуржуазний», як називали вдома, будиночок. І на порозі стоїть Гретхен. Фавстівська, білява, ніжна, чомусь у білосніжному хвартушку (з кухні?), стоїть і мріє.. А завтра, можливо, цю Гретхен, плачучи, покладуть у домовину й закопають на фамілійній ділянці міського кладовища. Бо — війна. Бо життя вимірюється не роками, а днями. Хоч декому щастить. Вони встають неушкоджені серед сотень трупів, ідуть, хитаючись, як п'яні, вже заздалегідь оплакані й поховані тими, що лишилися в живих.

Проте місто-каліка не здається. Воно торгує, співає, мріє, навіть будується. Андрій бачив: люди змі-

шують цемент із піском, латають діри в будинках, у склепах, не думаючи про те, що їхню працю, можливо ще сьогодні вночі розвіє бомбовий вітер. І мимоволі в душі — пошана до людини. Вона міцніша від каменю, впертіша від краплі, що довбе камінь. І то-му вона вічна.

— Вас дуже здивував мій лист?

— Ні, я вже нічому не дивуюсь.

— Випадково я натрапив на вашу адресу серед паперів Ліди. Крім того, вона про вас дуже доброї думки, і я хочу спробувати щастя..

Юнак. Виразно арійський тип. Білявий, з блакитними, як небо, очима, в тонких устах, наслідком війни, фатальна суворість.

— Ви щось чули про мене?

— Чув. Ви були нареченим Ліди.

— Скажіть (гаряче) чому вона від мене пішла? Кохає іншого? Не вірю! Вона кохає свою країну, а через неї — його. Але я став би також сином тієї країни, вашої країни, я б її боронив до кінця життя, мої діти не мали б нічого спільного з німецькою нацією..

Вони сиділи при столі, добре, як на той час. опрядженому, із шнапсом, шинкою і навіть із кременом на закуску. Фрау Реннер, ще зовсім не стара, вродлива жінка в окулярах, запрошувала їсти й пити. Їй так приємно, що Карл, її єдиний Карл (він тепер у відпустці) має освіченого гостя, бо, знаєте, наші офіцери — то все примітив, страшний примітив. Вони швидко впиваються і починають верзти різні дурниці про Гітлера, який начебто має безпосередній зв'язок із Провидінням, про завойовницьку правду..

Фрау Реннер розумна й знає, що таке означення -- вигадка.

— Прийдіть до нас ви зі своїми слов'янськими традиціями і скажіть, що ви принесли нам бажаний закон. Що з того вийде? — Злоба. Тільки злоба.

Після трьох чарок Карл заговорив підвищеним тоном.

— Пане, допоможіть мені! Я кохаю Ліду більше,

від життя. Не буде її зі мною, то не буде й мене. Розумієте?

— Ах, юначе, юначе! Мені дивно. Вибачте, на чорта вам чужинка, якщо ви маєте десятки, сотні своїх, не гірших, а ще, можливо, кращих, таких же молодих, білявих, блакитнооких...

Реннер спалахнув.

— Ви матеріяліст, пане, ви скептик. А я вирішив так: Ліда, або жодна інша.

— Чому?

— Бо я хочу бути мужчиною, а не тим песиком, що задовольняється першим-ліпшим куском, що мириться з фактом украденого, чи загубленого щастя і негайно шукає собі іншого.

Андрій бачив, що це «одержимий» і тому сказав:

— Добре. Весь мій хист красномовства, всі здібності впливу — до ваших послуг.

★

У Берліні було кілька українських видавництв. Загалом їх називали «МП» (Маріонеткова преса). Проте існували редактори й відповідальні секретарі, години прийому й навіть сякі-такі гонорари. Бажана була, і в основному переважала військова тематика з німецьким «Зігом» у центрі, хоч більша частина авторів давно й щиро махнула рукою на той «Зіг»* і ховалася за різні ліричні ширми.

Видавництва водночас були центрами останніх міжнародних та місцевих (льокальних) новин. Наприклад, розповідали про те, як недавно Балій у майже непристому, під впливом алкоголю, стані, дочкавав до бомбосховища й ліг біля дверей. З хвилини на хвилину мали впасти бомби. І тоді німецькі жінки підхопили нерухоме тіло й занесли його до бункеру. Чоловіки зневажливо відкопилювали губи. Мовляв, на чорта возитися з п'яним барахлом та ще й з авслендером... Але добросердні жінки огризнулись:

* »Зіг«(нім.) — досл. перемога; часто вживане »Зіг гайль« — хай живе перемога!

— То вже, по-вашому, людина не має права випити? І хай її ось тут, на ваших очах, розірве бомба? Чорти ви, а не християни!

Слава німецьким жінкам! Вони, очевидно, передбачали кінець війни, і те, що дуже залежатимуть від авслендерів.*

Постійним відвідувачем видавництв був поет і прозаїк П'ясецький. Він мріяв про створення якогось усвітнього журналу (українською мовою), мріяв фанатично, без тіні сумніву, і тому все його рухоме майно складалося з торби, наповненої своїми й чужими рукописами.

П'ясецький мав неозначену національність. Він називав себе українцем персько-турецького походження, хоч ані перської, ані турецької мови не знав. Ще молодий, чомусь віддавав перевагу старшим жінкам. Мав наречену-дівчину, а врешті одружився з її мамою-вдовою. Та мама-дружина одна в цілому світі мала право зазирати в торбу П'ясецького, і на цій підставі до рукописів було додано пару білизни й теплу куртку на випадок холоду. П'ясецький винаходив, власне, створював слова, яких не було в жодному українському словнику, як от ГЕМБД.

— Що це таке? — питали в поета.

— Абревіатура. Адже наша епоха — це епоха абревіатур. Запам'ятайте — ГЕМБД — значить: герой може бути дурнем..

Гуморист Юзик Кринський, смокчучи погаслу люльку, зауважив:

— Це нагадує мені стару анекдоту. Заходить советський обиватель до свого приятеля й питає:

— ЧМОК? (Чи можу курити?)

А приятель відповідає:

— ПУК! (Прошу увічливо, куріть!)

Проте П'ясецький не здавався.

— Пане, — казав він. — абревіатури, себто, скорочені слова — це закономірний вияв модерного мистецтва. Хай люди здогадуються, що я хочу сказати,

* Авслендер (нім.) — чужинець.

хай думають. Інакше буде застій у мисленні й крапка над розвитком інтелекту...

В одній із таких провізоричних українських редакцій Андрій, який там працював, зауважив знайому особу. Власне, знайому з обличчя, бо зовнішній вигляд її аж ніяк не нагадував колишнє. Елегантний шкіряний плащ, срібні погони й інші відзнаки штабного офіцера німецької армії.

— Це ти, Миколо? — спитав Андрій.

— Я...

Ну, що ти скажеш? Ось уже, справді, «доля грається людиною». Микола Ганюк був членом партії, відповідальним секретарем однієї столичної газети, не раз давав Андрієві різні доручення щодо кореспондентської праці, випишував грошеві аванси за замовлений матеріал.

— Де ж ти, Миколо, тепер урядуюєш?

— Я — ад'ютант генерала Жіленкова, начальника Відділу Пропаганди РОА.

— РОА? Себто, російської визвольної армії?

— Так. А ти, Андрію, краще заїдь до мене й ми поговоримо більш докладно, бо тут не дуже зручно...

За пару днів Андрій поїхав до Ганюка. Він мешкав у приватній, гарно впорядкованій квартирі, разом із «похідною дружиною», рижоволосою красунею Машею. На самоті Микола признався:

— Я був у полоні й щоб вирватися звідти, зголосився до РОА...

— Ну, й що ж далі?

— Далі? Найбільш неприємна перспектива — бути повішеним на осіці...

Жодної ідейності в ад'ютанта генерала Жіленкова Андрій не зауважив. Пізніше ж дійшла до нього чутка, що весь штаб РОА, на чолі з генералом Власовим, потрапив до рук советського СМЕРШ-у (Смерть шпіонам!) і до цього спричинився... Микола Ганюк.

★

Нарешті бомба впала біля будинку, де жив Андрій. Не вистачало до нього якогось півметра, а може, й менше. У льоху погасло світло, бо порвалися проводи. Жінки почали плакати й кричати. Все це, як кажуть, у порожній слід, бож бомба не вибухла, помилилась, чи не схотіла нищити людей.

З'явились урядові німці, сказали спочатку «раус!», а потім передумали, запросили бомбового фахівця, і той виніс резолюцію: бомба, яка лежить за сорок сантиметрів від стіни будинку, не розірветься.

Усі радувались, як діти, бож «раус» означало бездом'я, а люди жили в чужій і не дуже прихильній до них країні.

Саме тоді з'явилися Пилип і Ліда.

— Звідки вас Бог приніс?

— З Катовиць. Там була наша шлюбна резиденція...

Ліда сміялась.

— Дуже недалеко. Ми хотіли б зробити шлюбну подорож на Місяць, але ж — війна.

Андрій згадав про дану Реннерові обіцянку й відчув себе... сучим сином. Обіцяти вплинути на дівчину, яка вже вийшла заміж... Проте якось воно розв'яжеться. Андрій дав слово Реннерові бути в нього за два тижні, і — буде.

— Ну, як Лідо ваші справи?

— Добре. Пилип каже, наче він удруге на світ народився, ну, а я вперше...

— Подобається?

— Що подобається?

— Подружнє життя.

Ліда чмихнула носиком. Уста в неї розхилилися, як дві квітки, в очах сяйнуло проміння.

— Мій друже, ви питаєте про це так, наче ніколи самі не знали.

Пилип зареготав.

★

Що Андрій скаже Реннерові? Що він скаже? Перед очима стояла трагічна постать «одержимого», нервово пульсуюча на його скроні жилка...

І Андрій вирішив збрехати. Сказати, наприклад, що досі не бачив Ліди, що вона кудись виїхала...

З цими думками Андрій наближався до квартири Реннерів. І зразу ж усе перевернулося догори дном... Фрау Реннер, мила, культурна фрау ще на порозі будинку попередила, що Карла нема. «Отак, пане, вночі прийшли з його військової інституції, сказали «збирайся!», і мій Карл поїхав знову на фронт».

Від того часу Андрій уже ніколи не відвідував квартири Реннерів. Для чого? Очевидно, Карл з фронту не повернувся, і обіцянка йому загубила свій сенс.

★

Андрієві і всім авслендерам треба було якомога швидше тікати з Берліну, але не дозволяли дурні порядки. Жандармерія, та, що перевіряє документи на бангофах, конче вимагала якогось службового відрядження, а інакше — раує!

Андрій пішов до Українського Комітету, до відділу пропаганди, і побачив начальника цього відділу — Снігура.

— Ага! — сказав він. — По відрядження?

— Так.

— Ну, сідайте, пане-товарищу. Зараз зробимо. Куди ж ви, якщо не секрет?

— У Божий світ, — відповів Андрій. — Без пересідки. Тільки якнайдалше від сходу.

— Думаєте, що вдасться втекти?

— Не тільки думаю, а й сподіваюсь. Мене вже ловили не раз і не спіймали.

— Ну, дай вам Боже щастя. Раю, випишіть відрядження ось цьому панові.

Андрія охопило м'яке світло чорних очей.

— Здається, ми з вами знайомі...

— Так. А де Юрко?

— Юрко зі мною. Чоловік помер. Тепер я дружина Юрка.

Раптом хтось викликав Андрія в коридор. Земляк Новомлинський просив приписати його до Андрієвого

відрядження, бо ж він нікого не знає в Українському Комітеті, а ти, мовляв, розумієш, що не сьогодні — завтра в Берлін увійдуть червоні, і тоді мені «амба».

Андрій сказав Снігурові:

— Вибачте, друже, тут у мене є двоюрідний брат. Прилучіть і його до мого відрядження.

Снігур схвально похитав головою.

— А може, є ще й двоюрідна сестра? Давай, не соромся. Тепер таке наше гасло: «липа» для всіх українців, хай рятуються.

— А ви ж як?

— Не знаю. Мабуть, загину на берлінських барикадах. Якщо помирати, то з димом...

— А вам потрібний той «дим»?

— Ну, не дуже то й потрібний, але... куди я поїду з таким здоров'ям? Жодна країна мене не прийме. Лікуватись? Нема за що, нема де, і нема часу. Отже, гукну на прощання «Слава Україні!» та й занімю.

— Слухайте, Снігуре, не валяйте дурня, тікайте!

— З вами разом? А ви що? Багатий вуйко?

— Не багатий, але впертий. Тікаймо. Ви ж знаєте, що надія вмирає пізніше за людину. На це й орієнтуймося.

Ні, Снігур не погодився. Міцно потис Андрієві руку, підписав відрядження на двох осіб і лишився в Берліні.

ВСЛІД ЗА ОЧИМА

А вони... Вони їхали два тижні. За ці два тижні їх бомбардували американські літаки шіснадцять разів. Вони молилися й прощалися з життям. Уставали серед десятків трупів, іноді повзли поміж них, закаляючись у кров і бруд, спали на цементових підлогах станцій, жорстоко голодували.

І доїхали. Вгорі були австрійські Альпи. Внизу — бездомів'я. Навкруги — чуже і ще вороже оточення. Війна не скінчилась. Війна конвульсивно кидалась на

всі боки. А вони, як ті зайці, шукали будь-якої нори, бо хотіли жити.

★

Невеличке австрійське місто Шанц розташувалося майже біля підніжжя гір. Серединою міста, розділяючи його на дві частини, протікала спокійна річка Інн. Каштанова алея на березі Інна, з вигідними лавками для відпочинку, манила до себе перехожих. Тут зібрались українські й інші «недобитки». Були поляки, росіяни, чехи, литовці. Окремою групкою трималися кавказці на чолі зі славним колись «білим» генералом, православним осетином Лазарем Бічераховим. Усі були розгублені, не знали, що з собою робити. Нарешті жвавий, меткий доктор-дентист Сагір'ян, вірмен з походження, але зовсім не обізнаний з вірменською мовою (бо народився в Москві), порадив:

— Панове! Таж ми люди, а не собаки. Ходімо до бургомістра й попросимо його десь нас примістити. Хто зі мною?

Знайшлось кілька добровольців. Делегація від утікачів розшукала канцелярію бургомістра і, проти сподівань, дуже швидко домовилася про тимчасовий притулок. Утікачам надали приміщення, то-пак гуртожиток школи з ліжками, матрацами й подушками. Це був добрий вихід при непевному становищі, але генерал Бічерахов, пошептавшись із своїми «націоналами», сказав:

— Панове, не знаю, як у вас, а на мене в ССРП чекають десять шибениць. Ми будемо добиратись до Зальцбурга, бо там уже американці, а тут ще невідомо, хто буде, може й червоні. Хто хоче, приставайте до нас.

Охочих знайшлось небагато. Всі були так утомлені й виснажені, що радувались будь-якому відпочинкові. Проте Андрій міркував інакше.

«Збірне приміщення ненадійне. Отут можуть захопити й переловити втікачів, як мишей. Треба шукати щось інше».

Він пішов до міста, спинився біля одного кам'яного будинку й спитав господаря:

— Майн герр, чи не були б ви такі ласкаві дозволити мені спинитись у вас на кілька днів? Я два тижні не вилазив із поїзда й дуже втопився. Я вам заплачу...

На щастя, в тому будинку знайшлась вільна кімната. Господар пояснив:

— Ми мали квартиранта, але він поїхав до своєї родини. Якщо повернеться, я не маю права йому відмовити, а ні — можете жити в мене довший час, аж поки буде в тому потреба. В мене теж два сини на фронті, і я розумію людей...

Усе складалось добре. Андрій залишив у гостинних господарів свою похідну торбу й пішов до шкільного гуртожитку. Там був і вивезений Андрієм з Берліна Новомлинський.

— Ну, і як же, Андрію, — спитав Новомлинський, — що будемо робити?

— Жити! — відповів Андрій.

— Жити? Як? З чого?

— З будь чого. Була б шия, а хомут знайдеться.

— Може, чистити убиральні в американців?

— І то непогано. Одягти шкіряний хвартух, шкіряні рукавиці, можна й протигазову маску, щоб не смерділо, і — пішов!

— Ти смієшся?

— Аніскільки!

— Слухай, Андрію, — сказав Новомлинський, — не фокусничай, а збирайся додому. Я чув, що вже працює наша советська репатріяційна місія. Отож, зголосимось першими, добровільно, і це теж буде плюс для нас.

— Я не збираюся зголошуватись і тобі не раджу. Адже ти був у полоні? Був. Співпрацював із німцями? Співпрацював. І ти ще сподіваєшся на якусь милість?

— Не тільки сподіваюсь, а глибоко в це вірю. Сталін проголосив загальну амністію, про минувшину не згадають.

— Ну, то їдь, а потім напишеш мені про амністію...

— Ти серйозно відмовляєшся повертатись?

— Серйозно. Навіть не говори мені про це.

— Пошкодуеш.

— А я думаю, що ти пошкодуєш.

Новомлинський незабаром поїхав. Андрій бачив здаля той репатріаційний ешелюон, удекорований ялиновим віттям, червоними стьожками й портретами «батька народів». Кілька гармошок у вагоні шпарили «Катюшу», «Страну мою родную» й інші популярні советські пісні. Гармошкам підспівували репатрійовані, було наче весело, та Андрій не заздри́в тим веселощам, бо ж знав, що після веселощів будуть сльози й каяття.

І справді, вже за кілька днів з'явився в Шанці втікач із ешелюону поворотців і розповів, як ще не доїхавши до свого кордону, змінився настрій у «супроводжуваних», як вони відділили чоловіків від жінок і дітей, а потім тих чоловіків викликали по-одному в спеціальний вагон-бюро, детально розпитували їх про працю в Німеччині й казали:

— Нічого, хоч ти й винний, але спокутуєш свою провину. Більше, як десять років тобі не дадуть, ще наживешся...

— Я зрозумів, — розповідав далі втікач, — чим це пахне, пішов начебто до вбиральні та й давай, Боже, ноги! Хіба ж можна вірити чортам? У них нема слова й нема совісті, вони пообіцяють золоті гори й не дадуть навіть мідної копійки. Ні, вже краще чужина, ніж мачуха-«родина».

ТАБОРОВА РЕСПУБЛІКА

Біля підніжжя Альп притулилися довгі коробки військових касарень, популярно звані «бараками». Між тими бараками був просторий майдан, де ще не так давно вправлялися гітлерівські вояки перед горезвісним «Дранг нах Остен». Тепер тут не лишилося жодного вояка, натомість бараки окупували українські збігці, яким стояв поперек горла німецький «Зіг», і так само поперек горла стояла советська «Победа». Цю місцевість спочатку зайняли американці, а потім передали французам. Збігцям не було з чого вибирати. Єдине, що вони хотіли, це — зберегти життя, не

потрапити в сталінську пашеку, що ласкаво всміхалась, обіцяючи прощення й любов...

Андрій, за порадою якогось випадкового знайомого, не лишаючи квартири в Шанці, поїхав на розвідку в ту новітню Запорізьку Січ...

Зустріли його приблизно так, як і в колишній Січі.

— По-нашому говориш, значить свій. Хочеш тут улаштуватись? Добре, влаштувайся. Що вмєш робити? Вчителював? Якраз тут організується українська гімназія, бо дітям без освіти не можна. Тож і вчителюватимеш. Їсти дають у такій мірі, що померти не можна, але й не погрубшаєш. Іди, зареєструйся в таборовому бюро.

Багато збігців, реєструючись, змінювало свої прізвища й імена, та Андрій принципово не хотів «міняти шкіри».

— Як ви називаетесь?

— Королук.

— Ім'я?

— Андрій.

— Де народились?

— В Україні, на Чернігівщині.

Реєстратор озирнувся навколо й покликав Андрія до окремої кімнати. А там сказав:

— Ви що? Хочете потрапити в репатріаційний табір? Негайно народжуйтесь десь в іншому місці, скажімо, в Польщі. Треба, щоб до 1939-го року ви не були советським громадянином, інакше вас видадуть на розправу «визволителям».

Отож, Андрій подякував реєстраторові, народився там, де він порадив, і повернувся покищо назад, до своїх чуйливих господарів-австрійців.

Бувають різні люди на світі. Андрій не раз замислювався: чому його, раніше незнаного й небаченого, прийняли в чужу родину? Чому категорично відмовились від плати за приміщення? Чому турбувалися долею якогось заброди? І згадувались євангельські слова: «Нема елліна, ні юдея, але кожний і повсюди з Христом». Отож, ті справжні християни радили: як-

що хочете, живіть у таборі неповоротців, але в разі якоїсь небезпеки, ваша кімната завжди для вас, удень, чи вночі. Ви маєте свій ключ і розпоряджайтесь приміщенням.

Тим часом людність табору нагадувала зграю похлих птахів, готових щохвилини змахнути крилами й полетіти... до чорта в зуби, тільки не на «родіну», яка начебто простила всі гріхи...

Доходили вістки про жахливі видачі російським союзникам — у Плятлінгу, в Кемптені, в Ліенці. Доходили вістки про масові самогубства тих, що їх видавали. Значить, американці видають, англійці видають, а французи? Дуже прикрий отой невизначений стан!

Найдіяльніша в таборі українська група почала випускати циклостилевий журнальчик, запросила до співпраці й Андрія, і він «устругнув» там одну гумореску... Йшлося про репатріацію, тож гумореска висвітлювала справу так:

— Куди мені повертатись? Батька й матір заслали, хату віддали в колгосп. А скажіть, чи одразу там «шльопають», чи спочатку судять?

Репатріанти переключили гумореску на французьку мову й звернулися до військового керівництва «зони», мовляв, дивіться, як нас страшно ображають...

Французи щиро сміялися, казали, що в них, у Франції, про таке можна писати скільки завгодно, але ж тут не випадає, і попросили редактора не дратувати союзників...

За якийсь час до Андрієвого табору прибула советська репатріаційна місія — намовляти людей до повороту. Збори таборян відбувалися в просторій залі, переробленій зі стайні, з'явилося майже все таборове населення. Але з перших слів пана-товариша майора залунали голоси:

— Пане, а чому ж це ви, їхавши до українського табору, не подбали про те, щоб звернутись до нас нашою мовою? Ми російської мови не розуміємо, бо народилися в Галичині.

— Не панімаєте русского языка? Неужелі? Нани

язык понимают даже китайцы, так как он почти международный. У кого есть вопросы?

— А скажіть, майоре, як це ви примудрилися захвати під землю десять тисяч українців у Вінниці, і ніхто про те раніше не знав.

— У Вінниці? Я такого не слухав. Ето провокація.

— Ні, не провокація, а правда. Десять тисяч людей з кулями в потилицях відкопані, досліджені, і встановлено безсумніву, що це зробило ваше НКВД. Поясніть же нам, чому це було зроблено?

Советський майор з ловця обернувся в ловленого. Він блід і червонів, виправдувався незнанням, навіть божився, що йому нічого не відомо.

— То, може, — підніс руку якийсь одчайдух, — поінформуєте нас про Катинь? Де поділися дванадцять тисяч польських офіцерів, забраних вами в полон?

— Я об етом не слухав.

— А ми чули. Трупі тих офіцерів знайдено закопаними в Катинському лісі, а операцію знищення їх було проведено під керівництвом маршала Ворошилова.

— Видумка! — скипів майор. — Безсовестная ложь! Ето враги народа распространяют такие слухи.

— Ах, вороги народу? Значить, і ми вороги? Чому ж тоді ви з нами розмовляєте, чому запрошуєте на «родіну»? Шукайте своїх друзів...

Присутні в залі, як одна людина, підвелися зі своїх місць і вийшли. Майор розводив руками і через перекладача щось говорив французькому полковникові. Пізніше таборяни довідалися, що майор радив викликати військо, оточити табір і персонально перевірити кожну особу, чи вона не советський громадянин. Та цю пропозицію не було прийнято. Полковник відповів:

— Ми визнаємо добровільну, а не примусову репатріацію. Люди не хочуть з вами балакати, і ми нічим не можемо вам допомогти.

Отже, французи виказали себе більш благородними й принциповими, ніж їхні американські та англійські партнери. Випадків насильної видачі у французькій зоні не було, хоч репатріанти ще не раз по-

являлися в таборі, намагаючись установити «дружній» контакт з неповоротцями.

Час минав. Життя «таборової республіки» набрало нормального характеру. Частина таборян взялася спекулювати, власне, провадити товарообмін. Торгували сахариною, американськими сигаретами, горілкою. Були спекулянти «кити», що провадили свої операції на високу скалгу, складаючи до кишені цінні доляри, або куплене за них золото.

Андрій торгувати не вмів. Він навчав дітей у таборовій гімназії, близько зійшовся з колегами-учителями й іншими представниками розумової праці. Там були безсумніву цікаві люди. Славний актор Йосип Гірняк організував свою студію, вишколював здібну молодь, готував її до служіння Мельпомені. Ставили невмирущу «Наталку-полтавку», «Козака Мамая», п'єси Гольдоні. Інсценізували М. Хвильового за його творами «Мати» і «Я». Остання вистава, близька всім, хто перебував недавно на батьківщині, справила надзвичайне враження. Гра Гірняка та його дружини Добровольської нагадала славний Курбасівський театр, де глядачі сиділи, як заворожені, не сміючи зітхнути, глибоко переживаючи сценічне дійство. Кожна вистава була справжнім святом для таборян.

Іноді приїздили до табору письменники Леонід Мосендз і Юрій Клен. Останній любив виступати з читанням свого твору «Попіл імперій». Ця епохальна річ мала в основі Дантове пекло на сучасному тлі, розкривала в той час ще недостатньо розкриту суть «великої жовтневої революції» й її наслідки. Одна знайома після виступу Клена казала Андрієві:

— Коли я його слухаю, в моєму мізкові наче перебиваються океанські хвилі, а я почуваю себе отаким маленьким камінчиком...

І показала розмір того камінчика на пальці.

Після чергового виступу, Андрій запросив до себе Клена, проф. Б. Р., доцента І. К., літературознавця Ю. Л. і запропонував:

— Шановні друзі, я, розуміється, не можу дорівня-

тись до вас, але дозвольте прочитати вам враження пересічного слухача.

Я борсаюсь у попелі імперій,
Вже тяжко дихати, і чхаю раз-у-раз,
Та муза кличе: — Юрію, пора!
І підкладає чистого паперу.

Я утоплю, як мишу у окропі,
Усіх тиранів мертвих і живих,
Писатиму, аж лишиться від них
Легкий, як пух, як мої рими, попіл...

Юрій Клен розсміявся.

— Тонко і в'їдливо. Дайте мені цю річ, я вміщу її в «Літаврах».

— Але ж це ще не все, — сказав Андрій, — дозвольте!

Тут іменник, там сполучник,
Трах-тарах, і є підручник.
Хай поети пишуть вірші,
Не боюсь, мій крам не гірший,
Бо з поезії кепкують,
А підручники купують

Усі подивилися на професора Б. Р.

— Ще одне, останнє.

Сховавшись в келії від пліток і дощу,
І накуривши так, що не впаде сокира,
Який завгодно твір пересвищу,
Чи в Хвильового, чи в Шекспіра.
Пишу роман під назвою «Вода»,
Орієнтовно розділів на двісті.
Усе на світі прах і ерунда,
Було б лише, що лаяти та їсти...

Всі подивилися на доцента І. К., який на матеріялі творів Хвильового «Мати» і «Я» написав інсценізацію для студії Йосипа Гірняка.

Клен плескав у долоні, казав:

— Пане-товаришу, та ми з вами створимо новітній «Сатирикон». Може, маєте ще щось?

— Маю, — відповів Андрій, — тільки боюсь вам надокучити.

— Ні, читайте, читайте!

Господи, помилуй
Бідну мою душу,
Хоч не маю сили,
А писати мушу.
Без моїх рецензій
Годі зрозуміти
У якому сенсі
З Хвильового критик,
Скільки барахольська
Роля Тагабата,
Як у Добровольській
Упізнати матір.
Без мого впливу
Не оцінять люди
Горду і сміливу,
Кращу серед студій.
Хай же понад силу
Запряжу я музу,
Господи, помилуй
І мене, і Юзу.*

Всі подивились на літературознавця Ю. Л. — рецензента і глорифікатора студії Йосипа Гірняка.

Цей вечір перетворився в справжній літературний, бо крім Андрія, по черзі, виступали всі зібрані. Клен зрадив свій секрет. «Діяболічні параболі» Порфірія Горотака — це колективна творчість його й Леоніда Мосендза. А Горотака взагалі не існує.

Незабаром у таборі зорганізувався журнал «Проти шерсти». Редактор і видавець, а до того ще й першорядний карикатурист, Лев Васильович Сенишин, «брав на мушку» таборове життя і, скільки було можна, міжнародні події. Андрієві й іншим аматорам пера відкрилось широке поле діяльності.

Десь усередині літа на таборовому обрії з'явилася знайома постать.

— Пане Пшик, якими вітрами?

* Йосип Гірняк.

— Випадковими, пане-товаришу, випадковими. Оце почув, що у вашому таборі можна дешево купити фруктову горілку. Тож я і взяв із собою канистру, наче для бензини, а насправді... Як живете?

— Нічого. Дихаємо. А як ви? Здається, ви ж в одному таборі з Лідою й Пилипом. Розкажіть, як вони себе почувають.

— Погано, пане-товаришу, таки, справді, погано. Прожили два роки, а на третій заварилася в них така катавасія, що гуде на весь табір... Пилип, як виявилось, не створений для подружнього життя. В них народилась дочка, здається, що ще треба для повноти щастя? А Ліда заставляла, і то не раз, Пилипа з невідомою дівчиною, по-просту кажучи, з повією. Ліда працює, Пилип — ні, ну, й коли вона повертається, бачить таку картину: дитинка спить у своєму ліжечку, а тато розважається... На столі пляшка з відповідною закускою, на колінах дівчина... Хто б то міг знести? Зрештою Ліда не витримала. Закохалася, чи не закохалася в одного хлопця, взяла розлуку з Пилипом і післала йому запрошення на її нове весілля...

— Післала запрошення?

— Авжеж. Це було дуже жорстоко, але ж у стилі жіночої помсти. О, жінки мстиві, пане-товаришу, вони таке втнуть, що й чорт би до цього не додумався.

— А Балії теж у вас?

— У нас. Але там справа інша. Рая взяла Юрка «в шори», пляшок у хаті нема, поза хатою не розженешся, бо самого Юрка Рая нікуди не пускає, в нас кажуть: водить, як песика на ремінці.

— Ну, а ви як?

— Дякую, добре. Одружився з німецькою дівчиною. Вона вже говорить по-нашому.

— І живете в таборі?

— Покищо в таборі. Дружина моя — дочка багатих батьків, і вони страшенно не хотіли, щоб вона одружувалася з чужинцем, у якого все майно — валіза. Ще й досі сердяться, хоч дружина вже вагітна.

— А куди ж ви плануєте податись?

— До Америки. Тільки до Америки. Вже знай-

шли там спонзора і чекаємо на афідавіт. За рік, напевно, виїдемо.

Андрій подумав: «От тобі й Пшик. Ні, він не пшиком буде, а завоює своє місце під сонцем, ще й добре місце».

Наближалась генеральна перевірка неповоротців. Андрій вивчав польську мову, бо йому порадили називатись не українцем, а поляком.

За столом сидів представник УНРРА — молодий поляк, бож табір офіційно мав назву «Табір неповоротців, колишніх підданих польської держави».

— Пан ест українцем?

— Не, прошем пана, естем поляком.

— Поляком?

— Так. З дзядя-прадзядя.

— А чего пан ма українське назвіско?

— Муї дзяд, проше пана, називал сен Круль, а кеди пшенюсл сен на Україне, там его назвали Корюлюк.

— Добже. Нех пан пове, кто бил первшим президентем Паньства Польского од того часу, кеди Польска достала 1920 року неподлеглосьць?

— Президент Нарутовіч.

— Слушне. А якіх пан зна польскіх пісажи?

— Генрика Сенкевіча.

— Цо пан читал Сенкевіча?

— «Кво вадіс?», «Огнем і мечем».

— А кто ест славни польскі композитор?

— Шопен, проше пана.

— Бардзо добже. Як назвіско польского премера, ктури стої на челе жонду в екзилю в Льондоне?

— Міколайчик.

— А еслі би екзильни жонд повруціл до Жечи Посполітей, чи пан бил би згодні там поехаць?

— О, так, пане!

— Єще едно питане. Гдзе пан мешкал пшед войнов? Яке място? Яка уліца? Нумер дому?

Андрій спочатку помовчав, бо не підготувався до такого запитання, а потім випалив:

— Львуф. Уліца Яна Собеского, 123.

— А для чего пан поведзяд, же панські дзяд пшиехал на Україне? Чи он повруціл сповротем?

— Так, так, повруціл 1922 року. Уцекл од большевікуф.

Поляк добродушно посміхнувся й сказав:

— Пан умі оповядаць байкі, але зе мнов то неспотжебне. Ми не хцеми нікого утопіць. Нех пан спокойне мешка в тим обозе. До відзень!

Після тієї розмови, або «скрінінгу», Андрій відчув полегшу. Не треба вже йому викручуватись, брехати. Тільки одного разу запросили його до канцелярії УНРРА, щоб він поговорив з представником советської репатріаційної місії, але Андрій відповів:

— Мені нема про що з ним говорити.

— Як нема? Ви ж...

— Я не той, кого вони хочуть спіймати. Розумієте?

Про всяк випадок, Андрій сів на поїзд та й поїхав до Шанцу, а коли повернувся, репатріанти вже кудись повіялись.

«Котіться до всіх чортів!» — подумав Андрій.

★

Почалась літня пора й Андрій віддав усю свою увагу відпочинкові. Яка ж то розкіш — австрійські Альпи. Нема там ані злодія, ані хижого звіра. Заберешся на стрімке узвиштя і дихаєш первозданним, свіжим-пресвіжим повітрям, збираєш малину, чудові «геррен-пільц» — гриби. І нікого тобі не потрібно, крім оцієї мальовничої природи. Небо над головою, під ногами зелений схил, і десь далеко-далеко воєнні поневіряння, післявоєнні тривоги. Неозначене майбутнє? Ну, і що з того? Головне здорові руки й здорова голова, з цими скарбами не пропадеш.

Андрій питав своїх господарів-австрійців: чи не хотіли б вони перекочувати в Новий світ?

— У Новий світ? Себто, до Америки? А чего нам бракує вдома?

Так, їм нічого не бракує, а ось утікачам... Наївні люди типу Новомлинського повірили в те, що Сталін

з вовка обернувся в ягня, що він не каратиме, так званих, «воєнних злочинців». Ще й як каратиме!

Андрій писав у всі Українські комітети південно-американських країн, просив дати притулок. Відповіді не були відмовні, але й не відзначались конкретністю. Мовляв, треба чекати, ми стараємось...

Нарешті прийшла віза з Аргентини. Можете приїздити!

Аргентина, то й Аргентина, байдуже. Уже ж половина 1948-го року, треба лишати гостинну Австрію, що дає тимчасовий притулок, але все ж таки трохи коситься на чужинців, бо, мовляв, і в самих мало хліба...

Якраз півроку тому помер Юрій Клен. Помер безглуздо, маючи 46 літ віку, простудившись (промокши) в дорозі. Андрій чув про той випадок. Славний український поет мандрував від табору до табору, бож йому допомагали там харчами, і не догадалися дати суху білизну, обігріти, вирятувати. Що це? Нечуйливе ставлення? Байдужість до ближнього? Очевидно, це останнє. Люди збайдужніли до краю, думали тільки про свою сорочку. Хіба могли вони усвідомити, що на їхніх очах конає їхня совість, їхній амбасадор у вільному світі?

Приблизно того самого часу помер і Леонід Мосендз. Але в Мосендза були задавлені сухоти, йому люди допомогти не могли.

Світ звузився для Андрія. Не стало душевних друзів, і чи не однаково, де він тепер опиниться?

ПРОЩАЙ, ЕВРОПО!

Раннім вечером відходив поїзд до Італії. Відходив похапцем, без особливий перевірки подорожніх. Здавалося, що могли їхати всі, аби тільки бажання. На кордоні Італії теж нікого не перевіряли, мовляв, приїхали, то будьте задоволені, десь вас улаштують на нічліг, дадуть поїсти...

Андрій бачив Італію мимохідь, а можна сказати,

що й зовсім її не бачив. Переночував три ночі в Торіно, потім запропонували переїхати до Генуї та сідати на пароплав, що мав маршрут Генуя-Аргентина.

Великий океанський пароплав стояв під парами й чекав на свою, за розкладом, годину. Серед пасажирів був католицький священик, і він запропонував: хто хоче помолитись перед дорогою, хай іде на носову частину корабля. Богослужба відбудеться якраз у момент відпливу.

Андрій не належав до католиків, але він християнин, і яке його діло, що кілька століть тому розбилися на два табори католики й православні? Хіба не один Бог? Хіба писаний закон сильніший за внутрішню віру? Гаряче й щиро молився Андрій того вечора.

«Боже, Ти врятував нас від бомб, дозволив пожити ще на цьому гарному світі. Не позбавляй же нас Своєї ласки й надалі. Не про легке життя прошу Тебе, милосердний, не про якусь розкіш. Дай тільки змогу власними руками добувати шматок хліба на прожиття, і щоб ніхто не наступав на душу, не примушував осоружне приймати за гарне»...

Спали на підвішених ліжках у трюмі, але спали міцно й спокійно, бож війна кінчилась, тепер не почувеш алярму, не треба кудись бігти, ховатись.

Другого дня був розподіл обов'язків між пасажирами. Частина потрапила до пароплавної поліції — МП, частина до кухні, дехто з фахівців — до механічної обслуги. Андрій став кельнером і ретельно подавав сніданки, обіди та вечері пасажирам. А харч був знаменитий, американський. Скільки того м'яса, овочів, солодоців! Здавалося, що це не переселення бездержавних людей, а якийсь баль, де всі рівні, всі мають однакові права, нікого не занесено до другої, чи й третьої категорії. Соціалізм? Ось де справжній соціалізм з ласки... капіталістичної держави, що не експлуатує людей, не наживається на їхній праці, діє в ім'я гуманності. Не приходила в голову якась заштанкована бізнесова політика. Хай собі. Головне, що людей, виштовхнутих із колії життя, везли задарма, дбали про них, не питаючи, яких вони переконань,

у що вірують, а в що не вірують, як поводитимуться вони далі.

Андрій згадав залишених в Україні маму й сестру, і серце йому зацеміло болем. Але що міг він зробити? Забрати з собою? Таж вони категорично відмовились. Мама казала: «Ідь, сину, може, нас, жінок не чіпнуть, а тобі пощади не буде. Хай береже тебе милостивий Бог!»

Океан був лагідний, не сердився, наче й він співчував людям, які загубили батьківщину, рідну хату, своїх близьких. Сонце зливалося з водою й створювало гігантську веселку, що їй не було кінця. В цій веселці, недалеко від бортів корабля, нагадуючи блискучі колеса, бавилися дельфіни — таємничі друзі людей. Це ж, справді, загадка і Боже чудо. Чому дельфін любить людину? Чим пояснити численні випадки, коли зграя дельфінів відганяла від людини в воді кровожерних акул, або ж, під час шторму й небезпеки, плівла спереду корабля, показуючи йому дорогу між підводними скелями?

«Ноїв ковчег», як охрестив у думці Андрій цей корабель, віз представників чи не понад десятка національностей. Тут були українці, росіяни, поляки, білоруси, литовці, німці, італійці, французи, кавказці. І всі вони переселювались, шукали чогось кращого, бож від добра не тікають, мріяли про твердий ґрунт під ногами й про дах над головою. Середина двадцятого століття позначилась масовою втечею. Так склалися життєві обставини, що людині не стало місця в її країні, що їй конче треба тікати.

Пароплавні знайомства нав'язувались швидко, абитільки можна було мовно порозумітись. Одного разу до Андрія підсів гарний чорнявий юнак і ламаною російською мовою запитав:

— Ти, таварищ, аттуд?

— Откуда?

— Ну, с етаго самага Єсесера.

— Так.

— Плохой Єсесера, проклятий. Я с ним білся, в немецкой армії білся. Что они с нами делалі на Кав-

казе! Аули наші бомбами разорялі, девушек наших насильнічачі, детей расстреливалі. Я большевиков ре-зав і буду резать, еслі где нібудь поймаю.

— Ти один ідеш?

— А дін. Атца большевики убілі, мать убілі, брата увезлі, а я убежал. Тепер за океан еду, пасматрю, что там будет...

Горе. Горе в кожного. І все це наробила, так звана, «велика жовтнева», з Леніним на чолі. Безмірний злочин того «учителя людства», бож мільйони смертей — на його совісті.

Була на кораблі й безжурна молодь, що потрапила в табори переселенців випадково, ні від кого не втікаючи, а далі вже, за інерцією, дістала візу до Південної Америки й мандрує, не застановляючись над тим, що й як там буде. Молодь веселиться, вечорами влаштує танці, фліртує з матросами. Справжнє свято організували тоді, як переїздили рівник. Повдягалися в убрання мітичних морських богів, водяників, русалок. Плавали наперегони у внутрікорабельному басейні, танцювали й дуріли до глибокої ночі, мимоволі захоплюючи своїми веселощами й старших людей.

Зрештою хіба можна весь час сумувати й плакати? Це не в натурі людини, а зокрема української. Недарма кажуть: наші предки весело жили й весело вмирали. Не вигадка Гоголя смерть Тараса Бульби, коли він, уже задихуючись від диму з підпаленого дерева, до якого був прив'язаний, на всю потугу свого грімкого голосу, кричав-заповідав козакам:

— Хлопці, приїздіть сюди наступної весни та добре погуляете!

Отож, не здаватись ні за яких обставин, не вішати носа, пробувати боротись. Змагун з вітряками Дон-Кіхот сам по собі смішний, але, як символ, стає за взірєць для багатьох слабодухих, боязких, пасивних. Шаблю з піхов і — на вітряк! Хай ти повіснеш на його крилі, хай тебе те крило відкине. і ти гепнешся на землю, але все ж таки ти боровся, мав надію перемогти. Шануймо ж усяку боротьбу

з ворогом і осуджуймо непротивлення йому, похилену перед ним спину, плазування перед чоботом, який ступає по людських душах.

МЕРТВІ ВОСКРЕСАЮТЬ

Андрій стояв на палубі, зіпершись на поруччя, і думав про своє. Раптом біля нього, за один крок, схилилася жінка в рожевому платтячку, в сандаліях, так званих, босоніжках, озирнувшись навколо і, нічого цікавого не зауваживши, почала дивитись на воду. Андрій глянув і остовпів. Ліза! Хіба ж міг він помилитись? Це вона, його ангел-охоронитель, його маленька докторка, що так мужньо завойовувала своє людське щастя й не завоювала його.

Піддавшись раптовому настроєві, спогадам, почуттям, Андрій вигукнув:

— Лізо!

Жінка подивилася скося, якось іронічно посмінулася і запитала:

— А звідки ви знаєте моє ім'я?

— Таж ви... таж ти... Мене не впізнаєш?

— Ні, я вас ніколи не бачила й не знала. А що ви, власне, хочете?

Жінка мала приблизно 34-35 років. У неї були природні чорні кучері, сірі очі і... ямочки на щоках, як у тієї Лізи.

— Що я хочу? Нічого. Я помилився. Ви точна копія моєї знайомої в краю... Проте, якщо не перечите, давайте запізнаємось.

Нова Ліза походила з Галичини, була дочкою священика і дружиною одного з командирів УПА. Чоловіка забили червоні. Дітей не було. Тато й мама померли напередодні закінчення війни.

— Куди ж ви їдете, пані Лізо?

— В Божий світ, так, як і ви. Бож жити треба. Треба пройти призначений тобі шлях, не нарікаючи, що він тяжкий. А де ваша родина?

— Родина? За синім океаном. Ось тут я весь, як бачите...

З того часу Андрій кожного дня почав шукати зустрічі з Лізою, та й вона завжди радо віталася, питала про настрої, про те, які Андрієві снилися сни...

— Пані Лізо, сон — це химера. Хоч би й найкраще приснилося, але від сновидінь людині не легшає. Чи ви вірите в сни?

— Ні. Я взагалі не вірю в щось надприродне. Мені казала колись ворожка: — Перша половина твого життя буде тяжка. Ти загубиш усе, що маєш, вирвешся, в чому стоїш. Але далі зазнаєш доброго людського щастя, забудеш про минувшину... І дурне, — додала Ліза. — Забути минувшину? Безжурне дитинство, люблячих батьків, розумного, чуйливого чоловіка... Ворожка — істота примітивна. Йй аби був повний шлунок, кілька нових убрань, і ось уже щастя. Ви не так думаете, пане Андрію?

— Хто його зна... Колись і я був ідеалістом, мріяв про... завоювання фортець. Але життя дуже мене било, як ганчіркою, витирало підлогу, і тепер я думаю: а й справді, чи не краще сидіти в своєму тихому куточку, читати книжки, нічим не перейматись...

— Себто, скласти руки на животику й обернутися в обивателя?

— До деякої міри. А що ми можемо зробити, пані Лізо, в теперішній ситуації? Новітніх Саванарол із нас не вийде, політичних провідників — також. Ось бачите, ми щасливі, що нас узяли на цей корабель і везуть у незнане. Бож те, що ми лишили, не задовольнить і примітивну людину.

Пароплав, розрізаючи океанські хвилі, плыв уже два тижні. У жодний порт він не заходив, очевидно маючи призначення доставити пасажирів і повернутись назад.

Одного разу Ліза сказала:

— Скоро ми з вами розлучимося, пане. Чи ви маєте там когось із близьких?

— Нікого. А ви?

— Був брат в аргентинській провінції Мендоза але який він — не знаю. Виїхав, коли я мала вісім років. Уявляєте? То що може бути між нами спільне?

Андрій дивився на відірване від свого ґрунту гарне сірооке створіння, помічав тугу в тих очах, і його все більше тягнуло до випадкової супутниці, такої ж самітної, як він.

— Пані Лізо, якої ви думки про родину?

— Про родину? Себто?

— Ну, про створення її в прямому розумінні...

— З дітьми?

— А як же?

— Ніколи, пане. Ніколи в світі. Я й чоловікові своєму казала: дітей у нас не буде. Для чого? Віддати їм усе життя, відмовитись від себе, а потім, коли виростуть, почути, що батьки їм непотрібні, що вони можуть собі влаштовуватись, як хочуть, або й зовсім померти...

— Пані Лізо, звідки у вас такі переконання?

— З практики. Я, мавши двадцять років, спостережала, як діти знущалися над батьками, не зважаючи на їхню любов, як вони довели матір до психічної хвороби. Потрібно це мені?

— Але ж усе залежить від того, як виховаєш свою дитину, які зерна закладеш в ній. Можна мати бандита, і можна мати ангела...

— Наївний ви, мій пане, хоч і старший від мене. Якщо вже в нашій бідній країні молодь дуріла, то що вона може робити в багатій? Недарма кажуть — з жиру люди бісяться. Ось побачите...

Ліза розповіла ще про одну знайому їй родину, де була вісімнадцятирічна дівчина-одиначка, і та дівчина буквально тероризувала батьків. Усе мусіло бути так, як вона хотіла. Мама виконувала обов'язки мовчазної хатньої робітниці, батько ніколи не удостоювався імені «тато!», був тільки «ти», і взагалі, не мав права голосу в доччиних плянах. Просто боляче було все те спостережати.

— То ви хочете, — нервувалась Ліза, — щоб я на свою голову виплодила ось таку цяцю? Хай їй грець! Та мені вже і пізно про це думати. Богові дякувати, обійшлася й зовсім не шкодую за тим.

Ці погляди були нові для Андрія, він над ними ні-

коли не застановлявся й його дивувало — звідки така тверезість?

— Пані Лізо, вибачте за нескромне питання. Ви ж повноцінна жінка з усіма властивими їй функціями. Як же ви... відкидали ті функції?

— Береглась. А коли не вдавалось, ішла до лікаря по допомогу. Тільки й усього. Моє вирішення незламне.

Сірі очі все більше притягали. Андрій питав:

— Ви спинитесь у столиці, чи зразу поїдете на провінцію?

— А чого мені туди їхати? Я маю адресу брата, напишу йому. Схоче побачитись, хай розшукає мене в місті, не схоче — справа його. А що?

— Я хотів би не розлучатися з вами назавжди. Адже в мене нікого нема в тому незнайомому краю, ви перша людина, близька мені хоч би національно. Чи можу я вас просити, щоб написали мені, коли влаштуєтесь, до вимоги, на адресу головного поштамту? Обіцяєте?

— Обіцяю, пане Андрію. Це я вам обіцяю напевно.

ДРУГА БАТЬКІВЩИНА

Це взагалі чудне і невдале окреслення. Батьківщина, як і матір, може бути тільки одна. Інша річ, коли в непошані, в зневазі до режиму, який існує на тій єдиній у світі батьківщині, люди відмовляються від неї і вважають чужу країну за свою, віддають їй силу, здібності, навіть життя. Тож не треба приймати еміграційного витвору «друга батьківщина» дослівно.

Покинувши пароплав, Андрій опинився в митниці. Там поверхово, як кажуть, «про людське око» перевірили рухоме майне мандрівників і випустили на широке подвір'я, де розташувались будинки для приїжджих емігрантів. Ще одне рентгенівське просвітлення, щоб не затесався серед прибулих якийсь сухотник, і численну мандрівну ватагу розподілили між двома

бльоками — жінок в один, чоловіків — у другий. Не було вийнятків і для родин. Дітей лишали з матерями, а мужчини, в тому числі й новоженці, мусіли відокремитись. З тих останніх добродушно кепкували: оце тобі, щоб не женився напередодні еміграції... Може, тут взагалі такі закони, що чоловік мусить жити окремо від жінки. Ну, і куди тепер подінешся?

В еміграційних будинках дозволялося жити не більше, як два тижні. За цей час кожен мусів знайти собі приміщення й працю, стати на власні ноги. Знайти приміщення... Але коли ж би це було легко. Аргентинці, в масі своїй, народ добрий, принципово не хотіли ділитися з кимсь приміщенням, винаймати навіть зайву для них кімнату, бо ж там був закон: якщо квартирант справно платить, виселити його не можна ні за яких обставин. Бували численні випадки, що будинок продавався разом із квартирантами, себто, новий домовласник діставав на додаток людей, які платили мешканцеві й не хотіли слухати про виселення. Сам, мовляв, виселюйся, якщо тобі не подобається наше сусідство.

Андрій мотався туди й сюди, заводив знайомства з місцевими земляками, просив допомоги, і нічого не виходило.

Була категорія земляків, які спеціально приїздили до еміграційної резиденції, щоб... дражнити прибулих. Це — комуністи, або прокомуністи. З добре вгодованими пиками, вдягнені в елегантне убрання, вони звисока дивились на обшарпану, в укрівських «лахах» публіку й потішали:

— Нічого. Якось воно буде. Ми, приїхавши сюди, ночували під мостами, або в кукурудзі, тож і ви цього не минете. А чому, власне, ви приїхали? Не подобається вам комуністична влада? Значить, ви фашисти? Допомогали Гітлерові й Муссоліні?

Серед емігрантів були досить нервові й вони огризалася:

— Цить! Бо дістанеш...

— Дістану? А-ну ж, чіпни тільки...

Молодий Юрко Прокіп, сусід Андрія в спальній

кімнаті, що в нього советська влада знищила всю родину, то червонів, то блід, а «земляки» ще й додавали до вогню сухого паліччя.

— Гей, ти, неповнолітній йолопе, за чим сюди припхався? Думаєш, тут тобі буде мак із медом? У капіталістів меду не поїси, вони з тебе останні соки вичавлять, а потім дадуть копняка в...

У того, хто це казав, було широке, якесь бульдоже обличчя й густий чуб. Він зловтішно посміхався й сверлив Юрка свинячими вузькими очима.

— Мовчиш? Нема чого тобі відповісти? А признайся, скільки ти наших борців за соціалізм звів із світу? Тому й утік?

Юрко не витримав, прискочив до бульдогоподібного співрозмовника, ухопив його за чуба й гепнув об землю.

— Проби! Поліція! — загорлав той.

З'явилась поліція, забрала обох із собою, але за годину Юрко повернувся до еміграційного дворища.

— Ну, що? — спитав Андрій.

— А нічого. Я сказав: він комуніст, я — но. Посміялись, ще й пачку цигарок дали на прощання.

Емігранти отримали місцеві документи (седули) й потроху розповзались. А Андрієві не щастило й далі, притулку нема, хоч лусни. Врешті запропонували йому коридор у домівці «Просвіти», позичивши матрац для снання.

Андрій по-філософському міркував: це все ж таки краще, ніж міст, або кукурудза, не буде капати на голову... Тепер праця. Ох, як це тяжко, не знавши мови, влаштуватись! Хоч і вчиш ту мову, знаєш уже до півсотні слів, але ж хіба це виручить? Скільки було тих курйозів... Заходить, наприклад, Андрій до перукарні ввечері й замість «буенос тардес» (добрий вечір) каже: Буенос Айрес! Шукає кінотеатр, розпитує: «донде еста кіно?». А йому показують на кути вулиці — ось там, мовляв, і ось там... А кіна нема. І хто ж підкаже, що треба шукати «сіне», а «ескіна» — це ріг, кут.

Уже вичерпувався аж надто тонкий грошевий

фонд Андрія і раптом йому пощастило. Проходячи повз якусь будову, зауважив він середніх років чоловіка з слов'янськими рисами обличчя, що когось виглядає. «А-ну ж, спробую, — подумав Андрій, — не вкусить же він мене»...

— Добридень! — несміливо привітався Андрій.

— Добридень, земляче! Ви когось шукаєте?

— Шукаю... Біля моря погоди. Роботи шукаю.

— А ви столярку знаєте?

— Трохи знаю.

— Ну, то йдіть до нас. Я тут малий начальник, себто, можу вас прийняти. Давно прибули?

— Вже три тижні.

— Мабуть, потребуєте грошей?

— Та...

— І грошей дам на розживу. Купіть собі сокирку й ручну пилу, а завтра приходьте. Спитаєте сеньйора Глуценка.

Андрій мало не пустив сльози від зворушення. Є ще добрі люди на світі, є й порядні земляки, що не сміються, а співчують.

І пішло, як по маслу. Андрій гаки, справді, знав столярку, навчився колись хлопцем від батька. Він тільки не був обізнаний із тим, що аргентинське будівництво не визнає ударних темпів, ігнорує їх, і першого ж дня мав зауваження від колеги-білоруса:

— Чого хапаєшся? Ніхто тебе в шию не жене. Тут не люблять поспішності. Працой потихеньку, аби ворушився, оце і все, що від тебе треба.

Минуло два тижні. Все було б добре, коли б, бодай, маленька кімнатка, розміром собачої буди, але власна, де можна й відпочити, й почитати, й написати листа. У великому місті трудно зустрітися з кимсь, давніше знайомим. Нікого з пароплавних супутників Андрій не бачив, розпливлися, як хвилі в морі. Забув він і про Лізу, бо не романтика була йому в голові. А ось тепер згадав та й рушив після праці на головний поштамт. Написала, чи не написала? Так, написала, і вже давно. Андрій похапцем розпечатав кон-

верт і занурився в рівненські рядки, такі ж охайні, як і сама кореспондентка.

«Пане Андрію! Виконую свою обіцянку й пишу вам. Мені пощастило. Брат приїхав негайно, після моєї телеграми, і влаштував мене в своїх знайомих, а також допоміг знайти працю. Вона не дуже розкішна, бо не знаю мови, це — пакування готової текстильної продукції. Зате кімната в мене чудова, з окремим виходом, так що ані мені не заваджають, ані я не турбую когось. Господарі — українці, дуже милі старші люди без дітей. Прошу мене відвідати в суботу, або в неділю. Я завжди вдома. Ліза».

Першої ж суботи Андрій розшукав Лізу. Вона наче ще більш набрала краси, виглядала багато молодшою, ніж на пароплаві. Андрія зустріла тепло, по-сестринському.

— Чому ж так довго не обзивались? Я вже думала, що вас нема в місті. Працюєте?

— Працюю. Будую Аргентину, бо не пощастило збудувати Україну.

— Колись пощастить. Я вірю в змінність. Нічого вічного під небом нема. Большевики — переходова стадія...

Андрій посміхнувся, спитав дозволу закурити в хаті й відповів:

— Ви, пані Лізо, знали большевиків неповні два роки, а я їх знаю від дня створення советської влади. Ви оптимістка із своєю змінною теорією. Це не маніякальний тисячолітній гітлерівський райх, а плянове підкорення світу. Ви дивіться, як вони обрубали Європу. Польща, Мадярщина, Румунія, Болгарія, Чехословацщина, східна Німеччина. Де тепер їхня демократія? У московському кулаці? І той кулак буде стискатись усе більше, аж поки скрізь запанує червоний колір...

— Ну, для чого так песимістично, пане Андрію? Таж ми мусимо вірити в краще, інакше зовсім розумимось сміятись. Ви дивіться, під Советами людям життя не було. За небагатьма винятками, всі терпі-

ли голод, холод, неймовірні знуцання, тиск на душу. однак, не опускали голови. Росли, вчилися, кохались, одружувались, старалися, що тільки можна, вхопити для себе, а не для партії з її претенсіями на абсолютну зверхність в усіх галузях державного й особистого світосприймання людини. Якийсь філософ сказав, що і з пекла є вихід, якщо добре його пошукати...

Ліза в новому платті, очевидно, вже тут купленому, і хоч не встигла причепуритись, бож Андрій не попередив, що приїде, проте вроджена елегантність компенсувала підготову. Ліза непомітно оглянула теж нове Андрієве убрання, лишилася задоволена з тих оглядин і продовжувала:

— Я живу теперішнім, але завжди думаю про майбутнє. Не в межах призначеного нам віку, бо він дуже короткий, а далі, скажемо, років за п'ятдесят наперед. І невже ви припускаєте, що люди терпітимуть ще пів віку знуцання над ними? Невже не знайдеться новітнього... Наполеона, щоб розгромив мерзенну, хай і чисельну банду головорізів?

— І встановив іншу тотальну владу?

— Чому обов'язково «тотальну», а не християнську?

— Бо ми дуже далеко відійшли від Христа. Лишилась тільки обрядовість, офіційна назва. Християнство — це сьогодні мрія, така сама, як досягнення інших планет і переселення на них...

Ліза похитала гарною голівкою.

— Мій шановний скептику, лишимо про це. Ви розкажіть, як ви влаштувались. Може, запросите мене на входи?

Андрій розсміявся.

— Я запросив би вас хоч і сьогодні, але ж... нема куди запрошувати, бо коридор «Просвіти» не для гостей...

— Що? Ви мешкаєте в коридорі?

— Так. Правда, коридор не прохідний, а бічний, він веде до комірки з різним господарчим приладдям.

Там я вдень тримаю свій матрацик, а вночі стелю на підлозі й сплю... сном праведних.

Ліза аж порожевіла від здивування й жалощів.

— А ви пробували шукати помешкання?

— Ще й як пробував, та й тепер у вільний час ганяю по всіх околицях, але не щастить.

— Зачекайте хвилинку!

Ліза вибігла з кімнати і швидко повернулась.

— Пане Андрію, у моїх господарів є невеличка кімнатка. Вона без вікна, але має скляні двері й електричне освітлення. Якщо б ви хотіли...

Розуміється, Андрій хотів. Він просто розцвів від задоволення. Швидко, в присутності Лізи, домовився про ціну, дав завдаток, сказав, що завтра перевезе своє майно.

— А багато у вас майна? — запитав господар.

— Одна-єдина валіза.

— То, може, вам потрібне ліжко, столик, стільці? Все це я маю.

— О, будь ласка, будь ласка, я відкуплю у вас ті меблі.

— Відкупите? Для чого? Кімнатка без вигід, я не думаю, щоб ви там довго жили. А запасні меблі стоять у мене в коморі, вони для мене зайві, от і послужать вам покищо.

Андрій, як то кажуть, був на сьомому небі.

— Ви вирятували мене, пані Лізо, я ваш боржник... (Хотів сказати «до кінця життя», та похопився й закінчив інакше). І я постараюсь віддячити вам, скільки буде сили.

— Нема за що дякувати, пане Андрію. Це ніяка послуга, і кожний на моєму місці зробив би те саме.

Тепер настав спокій. Якось легше працювалося, зникло почуття безпритульності й опущеності. Андрій обідав у недорогому ресторані, але не раз знаходив на столі своєї кімнати, яка ніколи не замикалася, щось смачне: піріжки з м'ясом, ватрушки з сиром, хрусти.

— Пані Лізо, це ви? — питав Андрій.

— Що я?

— Кладете мені на стіл...

— Чого ж би я клала? Це, мабуть, господиня...

Андрій дякував господині, а та з таємничим виглядом відповідала по-старокрайовому: Богові дякуйте!

★

Незабаром Андрій поринув у громадську роботу. Майже кожного дня поспішав до «Просвіти», читав там на самоосвітніх курсах лекції з історії літератури, допомагав готувати матеріал для часопису. Іноді з ним їздила й Ліза, але охотніше лишалася вдома, посилаячись на якісь свої жіночі справи. Знайшлися і добрі приятелі для Андрія, здебільшого з минулої, як казали, «старої» еміграції. Спочатку трохи косились, мовляв, східняк, підсоветський українець, та з бігом часу стриманість і недовір'я розсіялись. Один просвітянин не то жартома, не то серйозно казав: Галичани мають національну свідомість, а поза тим не мають нічого. Людям з великої України бракує національної свідомости, зате вони мають все інше.

У цьому була якась правда. Адже цілком відмінне виховання, відмінну ментальність діставали від народження дві вітки українського народу. «Галицький Ремонт» — це не насмішка, а історичний факт. У Галичині зберігалось й зберіглось чисте українство, тоді як над Дніпром московські займанці привчили людність до «всьоравновщини», до абсолютної переваги російської культури і... мови. Советський лад, пообіцявши самовизначення, не тільки його не дав, а ще більше, за жаргонним висловом, «прикрутив гайку», проповідував нівелювання, мовляв, які там нації, для чого вони? Нації, за марксо-ленінською «наукою», мусять відмерти, і що швидше, то краще. Відверто кажучи, Андрій тільки на еміграції відчув, що він українець, син того народу, якого вже близько трьох віків поневолюють.

Щождо тріпаного й битого «східняцтва», яке за поданим висловом «має все», то й тут є рація. Згадаймо цілу плеяду визначних наших земляків. У літературі — Гоголь, Короленко, Аверченко, Зоценко. У малярстві — славний на весь світ Ілля Рєпін, Ми-

кола Ге, Куїнджі, Айвазовський. У галузі експериментальної медицини — Богомолець, Богораз, Філатов. У юриспруденції — Плевако, Коробчевський. У музичному мистецтві — Глінка, Чайковський, Лисенко. В політиці — Розумовський, Безбородько, Родзянко. В економіці — цукрові магнати Харитоненко і Терещенко.

Це далеко не повний, або тільки початок списку визначних українців, що були на службі російської імперії. Шкода, розуміється, що вони уникали своєї мови, вживаючи мову окупанта, але зміст їхньої праці все ж таки був національний. Гоголь, наприклад, відверто глузував з тих своїх земляків, які до прізвища на «ко» додавали російське закінчення «в». Коли береш сьогодні до рук товстелезний словник чужоземних слів Ф. Павленкова, мимоволі думаєш: та який же ти, в біса, Павленков? Для чого тобі те «в» на кінці?

У світі існувало, існує й буде існувати «право сильного». Була б сильніша за Росію Україна, як би любенько забалакали по-нашому всі москалі, що живуть «на юге Росії». А так — «скачи, враже, як пан каже», дакай, чтокай, воткай, якщо хочеш дістатись на гору.

Те саме було і в підпольській Галичині. І не маємо ми морального права для осуду одних і других, так складалися історичні обставини.

Зрештою тепер уже не до аналізу російсько-українських, чи польсько-українських взаємин. Людей прибило до чужого берега й нема чого міркувати колишніми категоріями, найкраще буде — подати одне одному руку, триматись купи, а не розпорошення, створити міцну етнічну групу, що не розмінюється на дрібниці, а дбає про незаплямовану честь українського імени.

★

Звиклому до поміркованого клімату Андрієві, аргентинське палюче сонце не дуже подобалось. Працювати доводилось і вниз, і на дахах, а це значить, що

кожні п'ятнадцять хвилин треба спускатись униз та намочувати холодною водою капелюх, інакше й голова трісне. Добре, що на ці маленькі «простої» ніхто не звертав уваги, а під Советами вже не раз би «проробляли» на зборах за марнування робочого часу, а то й зовсім викинули б з роботи.

Андрій згадував революційне (не советське) гасло: «Труд мусить бути радістю, а не прокляттям». І справді, як пригнічує отой поганяйлівський нагляд, вимоги працювати понад плян, змагатись за темпи... Тому й не бачив Андрій усмішок на обличчях советських робітників. Тут же справа інша. Вище начальство взагалі ніколи не показується на очі, а безпосередне — доглядач робіт Глущенко — прийде, подивиться, пожартує з робітниками, ніколи не зробить зауваження. І кожний працює з охотою, не напружуючи сил, не боячись кари, навіть якщо десь і помилиться.

Ні, експеримент з «соціалізмом» не витримує критики. По-просту кажучи, він відібрав усмішку в людей, замкнув їм уста, повернув на перейдену кріпацьку дорогу, і ніякі пишнословні гасла не переконують отого підсоціалістичного робітника, що «давніше було гірше».

НЕОЧІКУВАНИЙ СЮРПРИЗ

Так якось повелось, що Андрій і Ліза взаємно одне одного повідомляли, куди вони йдуть. Крім теплих, братньо-сестринських взаємин, між ними нічого не було. Андрій усвідомлював своє «старшинство», оту різницю в одинадцять років, і як кажуть, боявся нав'язуватись. А Ліза... Хто зна, про що вона мріяла, які мала пляни на майбутнє, чи був у неї «герой», що користався з її жіночої симпатії. У хвилину відвертості вона говорила Андрієві:

— Я пересічна жінка, належу до тих, про кого писав поет:

«Ні казки про них не розкажуть,
Ні пісні про них не складуть».

— А для чого та пісня? — відповідав Андрій. — Пісні бувають різні. Ось у нас, наприклад, співали такої: Товариш Ворошилов, війна вже на носу, А конная Будьонного пішла на ковбасу...

Ліза сміялась.

— Я не про те, пане Андрію. Славу заслуговують одиниці й не дарма, а за свої, справді, вийняткові вчинки. Я ж отака, як бачите.

— І я такий...

— Ні, ви інший. Я вже про вас дещо чула. У вас Божий дар, талант, вам не можна нарікати на свою долю, хоч вона й не з легких.

Подібні розмови Андрій завжди збував жартом, пропонуючи помінятись ролями, або ж... піти до ресторану й повечеряти під музику.

Того дня, в суботу, після праці до полудня, Андрія несподівано запросив до себе доглядач будівництва, той самий Глущенко, що прийняв його на працю. Він сказав:

— Сьогодні день моїх іменин. Жінка наварила й напекла стільки, що пів хати займе. Будуть у мене і свої, земляки, й аргентинці. Погуляємо, повеселимось. Не пошкодуєш!

— Але ж мені треба поїхати додому, перевдягтись...

— Перевдягтись? Таж у тебе тут цілком пристойне убрання, а попереджувати нема кого, бо ж друзини не масш. Та й далеко тобі додому. Поїхали!

★

Іменини Андрієвого начальника були, справді, бучні. Аргентинці вміють веселитись. Не зазнавши горя, будучи вільними в своїх людських бажаннях, вони подитячому безжурні, довірливі й щирі. Їли, пили, танцювали жагучих еспанських танців, а земляки співали українських пісень. Андрій не зчувся, як надійшла друга година ночі, подякував господарям і рушив у своє пристановище. Їхав довго, понад годину, бо аж на другий кінець міста. А приїхавши, зауважив у вікні

Лізи світло. Чому ж це? В таку пізню пору? Андрій зазирнув у вікно й побачив схилену над столом голівку.

— Пані Лізо!

Голівка здригнулася, підвелась, і Андрій із здивуванням помітив на щоках сліди сліз.

— Зайдіть до мене, — прочинивши вікно, сказала Ліза. — Де ви були?

— На іменинах у свого начальника.

— А чому нічого не сказали?

— Бо й сам не знав, що туди потраплю. Запрошення було несподіване, я не встиг попередити.

Ліза раптом вибухла плачем.

— Коли б ви знали, як я переживала, як мучилась. Що з ним, думаю. Може, десь трапив під авто, може, лежить із розкряною головою?

— Лізочко, чи я вам...

— Отож і є, що ви для мене не тільки знайомий, не тільки близький сусід. Який же ви сліпий!

Андрій був щасливий, і з подякою згадав іменини земляка Глуценка, бо без них не було б того, про що не смів і мріяти.

— Андрійку, — казала ранком Ліза, — ми твою кімнату затримаємо за собою. Це буде твій затишний куточок для праці.

— Добре, моя люба, моя господинька. Тепер я в твоєму повному розпорядженні.

— Не будеш несподівано зезати?

— Ніколи!

Андрій і Ліза незабаром оформили свій цивільний шлюб, повінчались, а від весільного святкування втримались.

— Не люблю цього, — признавалась Ліза, — будуть поздоровляти, кликати нас «молодыятами», а які ж ми молодята? Ми — два уламки, що вціліли серед бурхливих океанських хвиль, прибились до берега, хочемо душевного спокою.

— Лізочко, я теж такої думки. Вся ота весільна «показуха» в старшому віці, у моєму віці, бо ти ще молода, якось не справляє враження... Будемо запро-

шувати до себе наших приятелів, бо ж без людей не можна, будемо жити між людьми, але всяку реклямку відкинемо.

Тепер Андрій по-справжньому відчув задоволення. «Сірооке створіннячко», як називав він дружину, дбало про родинний затишок, про те, щоб не потрапила туди жодна хмаринка.

— А скажи, Андрійчику, — питала Ліза, — чи ти любиш у мені тільки свою минувшину, оту перцю Лізу, про яку розповідав, чи, як окрему індивідуальність? Адже по суті між нами, двома жінками, нема нічого схожого...

— Схожість є, Лізо. Схожість не тільки фізична, бо це — випадковість, або й чудо природи. Схожість у внутрішньому естві, у тому, що ти така ж добра, жертвенна, чутлива. Я люблю в тобі не минувшину, а теперішність, і я певний, що ти також не матимеш підстави до розчарувань

— Мій дорогий! Ти не уявляєш, як я тебе шаную й як люблю ще від часів пароплава. Ну, що ж, у мене був чоловік, а в тебе жінка, може, й не одна, але тепер ми належимо одне одному, тепер нам судилася доля пройти разом життєвий шлях до кінця.

ПРЕЗИДЕНТСЬКЕ БУДІВНИЦТВО

Андрій працював на президентському будівництві. Це значило, що президент республіки Хуан Домінго Перон, а точніше, його популярна серед широкої людності дружина, красуня Евіта, будують собі пам'ятники — рукотворні, але вічні, принаймні, довготривалі, задумані не для одного покоління.

Аргентина, в основному, відстала економічно країна, являла собою дивний контрастний конгломерат розкоші й убогости, краси й потворства... Справді, як можна охарактеризувати інакше оту кричущу різницю між багатим і бідним, що мешкає в халупці, збудованій із фанери, автомобільних стінок і деревного галуззя? Як можна охарактеризувати дітей-ляльок

під доглядом поважних сеньйор, і майже безпритульну голопузу дівчурку?

Перон заклав «партідо хустіціяліста» (партію справедливості), а Евіта почала здійснювати її принципи на практиці. Для всіх отих «побрес пубельос» (бідних людей) на міських широких пустирищах будувалися стандартні катеджі, себто, три кімнати, кухня і лазничка. Коштували вони для винайму дуже дешево, менше від тижневої заробітної платні, але мали всі вигоди цивілізованого суспільства. Це, власне, були робітничі міста, озеленені, з правильно розпланованими вулицями, вночі освітлені численними неоновими світлами.

І уявіть собі: вчорашній нужденний старець потрапляє в таке житло. А серед тих приватних жителів є й школа, і дитячі ясла, і клініка для обслуговування хворих. Серед тих жителів є клуб, бібліотека, кіно. Чого ж ще треба людям, які ніколи розкоші не знали? Чи не благословлять вони від усієї душі будівничу руку президента та його дружини, які не тільки вміють красно говорити на мітингах, але й дають народові щось намацальне, корисне, тришке.

Справа будовою приватних будинків не обмежувалась. То тут, то там у столиці виростали грандіозні шпиталі на тисячу й більше ліжок, початкові й середні школи, клубні великі приміщення. Де ж брала енергійна президентська пара кошти на широкозакроене будівництво? Аргентина не воювала, була основним постачальником м'ясних консервів аліантам, і тому накопичила досить солідний державний капітал. Крім того, Перон вирішив, що багатий мусить поділитися з бідним, віддати йому частину свого багатства, що кидається, як кажуть, котів під хвіст. Евіта звернулася до багатіїв з проханням допомоги, але ж відомо, як тяжко багатіям розлучатися зі своїми капіталами. Надходили чеки на три, на п'ять тисяч пезів від мультимільйонерів... А Евіта своєю гарною ручкою додавала до тих пожертв ще три зера й повертала власникам для затвердження. Затверджували (очевидно, з прокляттями), бож хто хотів би сваритися з владою? І та-

ким чином, утворився багатомільйоновий, чи й мільярдний будівельний фонд.

Зависники й ненависники дружини президента розпускали про неї неймовірні плітки. Наче вона в ранній молодості була куртизанкою, мало не повією, випорожнювала кишені колишніх президентів і міністрів для своїх власних забаганок. Розповідали, наприклад, що в колі своїх подруг Евіта запевняла, що її, зразу ж після телефонного дзвінка прийме президент, попередник Перона... І той президент її, справді, прийняв, а на прощання подарував своє фото з написом: «Милій Евіті Дуарте в пам'ять незабутніх хвилин, з нею проведених».

Цього не можна ствердити і не можна заперечити. Хто Богові не грішний, цісареві не винний? Але від 24-го року життя, відтоді, як красуня Евіта стала офіційною дружиною президента-удівця Перона, всі її вчинки були на виднооці, і ніхто не мав права й не міг сказати про неї поганого слова.

Та й саме одруження з першою людиною в державі далось не легко Евіті. Тоді йшла шалена передвиборча боротьба. Кандидати вихвалялись один перед одним, пустивши в хід і власне красномовство й численний потік своїх прихильників. Евіта відзначалась непересічними ораторськими здібностями й палко агітувала за «партідо хустіціяліста», за полковника Перона. Її проганяли з трибун, обзивали непристойними словами, а врешті перейшли до фізичного примусу. Те гарне, ніжне створіння — подряпане нігтями, у кривавих синцях, волочили по бруку, кинули в якусь смердючу канаву. Перон переміг, і тоді взяв собі за дружину Еву-Марію Дуарте. Така коротка історія приходу до влади одного зі славніших президентів аргентинської республіки.

Андрій працював, як завжди, склив вікна в новозбудованому будинку, і раптом на площі з'явилося авто. Поліцай на мотоциклеті спереду, другий ззаду, а в авті сам-один чорноволосий білозубий президент Перон. Вийшов, посміхнувся до робітників, потиснув

«РЕПУБЛІКА ДЕ ЛЬОС НІНЬОС»

кожному руку, спитав: «комо еста?» (як почуваетесь), а тоді, разом з архітектором і доглядачем робіт пішов оглядати будівництво. Поліцаї його навіть не супроводжували, сиділи собі в холодку й курили.

Андрій подумав: «Оце, справді, народний обранець. Він нікого не боїться, в нього чиста совість. Не порівняти з тими «пролетарськими» обранцями, які не наважуються висунути голову з авта, яких ненавидять жагучою ненавистю десятки мільйонів «щасливих» громадян.

Та й взагалі, чи можна порівняти, так званий, капіталістичний світ із соціалістичним? То ж карикатура на соціалізм, то нове царство Чингіз-хана, де не було й не може бути найменшої справедливості.

Розповідаючи Лізі про свою зустріч з керівником держави, Андрій сказав:

— Бачиш, дорога, де треба вчитись. Не знаю, як там у хваленій північній Америці, куди всі прагнуть дістатись, але тут моє скептичне серце почало заспокоюватись. Ти подивись: учнівська молодь до закінчення середньої школи ходить у білих халатиках щоб було видно неохайних. Молодих дівчат у корчмах ніколи не побачиш, а якщо дівчина йде до кіна, чи до театру, навіть із своїм нареченим, їх супроводжує мати, або тітка, словом, якась поважна сеньйора. Супроводжує, аж поки дівчина не одружиться. Хіба це зле?

— Я з тобою цілком згідна, Андрійчику, — відповіла Ліза. — Воля волею, але щось таке, що стримує та зобов'язує, мусить бути. Ось ми з тобою часто ходимо вночі, і ще не було випадку, щоб хтось обравив нас, чи налякав. Мені на роботі радили товаришки: чого ви тут сидите? Таж чужинцям легко перелітати до Америки, там більші заробітки й ліпші перспективи. А мені не хочеться. Хіба нам чогось не вистачає? Хіба не ліпше мати синицю в руках, аніж журавля в небі? Правда, клімат тут поганенький, але що зробиш?

Це також задум Евіти. На відкуплених у земельного багатія приблизно ста п'ятдесятьох гектарах парку почали будувати «Дитячу Республіку». Там мало бути: залізничний двірець і справжня залізниця — з нормальними, але невеличкими паротягом і вагонами, штучний тунель, міст через річку, озеро, човни, будинок рибалки, будинок лісника, церква, гімназія, музей.

Після закінчення робітничого житлового комплексу в місті, Андрієвого начальника, тепер уже не доглядача робіт, а відповідального контрактора, сеньйора Глущенка перевели на те будівництво, і він забрав із собою всю свою «стару гвардію», робітників-будівельників, у тому числі й Андрія.

Було не дуже вигідно, бо «Республіка» містилася за 70 кілометрів від столичного міста, додому доводилося приїздити тільки раз на тиждень, у суботу, проте платили добре, і не було рації відмовлятися.

Жили в бараках, харчувалися в спеціальній кафетині. Народ там був різноманітний, як у Ноевому ковчезі, однак, жодного антагонізму не спостерігалось. Навіть росіяни не обстоювали свого єдинородства і мирно уживалися з українськими націоналістами.

Треба признати, що вся та емігрантська спільнота від душі ненавиділа большевиків. Рязанець Семен Константинов, колишній семінарист, а потім офіцер білогвардійської «вовчої дивізії», що мав усі чотири «Георгія» за воєнну відвагу, казав:

— Ми недоборолись. Надто багато було в нас сварні. Генерали сварилися між собою, уряди ділили невбитого ведмедя, поблажливо ставилися до ворогів. Це ж скандал: тимчасовий уряд Керенського випустив із тюрми Леніна... Де була голова в того уряду? Знайшлася тільки одна жінка-героїня, Фаня Каплан, що стріляла в ту потвору. А решта? Ходили на задніх лапках? Чекали на царство небесне на землі від хамів? Ось тепер і каймося...

Під час дощу будівництво припинялось. Тоді Ноїв

ковчег збирався в просторій залі кантини й починалися «казки баби Параски». Ще молодий росіянин, Коля Архангельський, що приїхав із Китаю, розповідав:

— Мав я, друзі мої, дівчину-китайку, гарну, з добрим характером. І що було б мені, дурневі, з нею одружитись? Та я б горя не знав і Бога хвалив би досі. Так ні, уподобав свою, руську. А вона, паскуда, як тільки приїхали до Аргентіни, зійшлася з якимось поляком і покинула мене, ще й усі цінні речі поцупила. Образливо й гірко, особливо в таку ось дощову погоду. Коли б мав гроші, випив би зразу цілу пляшку...

— Невже вип'єш?

— Вип'ю.

— Зразу? Без закуски?

— Без закуски.

Хтось, охочий до подібних видовищ, приніс пляшку міцної аргентинської «грапи» й запропонував:

— Пий, Колю, ані цента з тебе не візьму, якщо подужаєш...

Архангельський вилив горілку в кухлик і справді зразу ж її видудлив.

— Ну, як? Не вірили? Переконались?

Та це була Піррова перемога, бо вже через десять хвилин Коля звалився на долівку. Його підняли, поклали в ліжку, і він безпробудно спав пів доби, а очунавши, дав урочисту обіцянку:

— Ніколи більше стільки не питиму. Хай воно згорить! Я ж і взагалі міг би не прокинутись через свою глупоту.

На тій будові зустрівся Андрій з дивовижною -- українським монархістом. Не з прихильником гетьманату, а з переконаним захисником і звеличником царського ладу. Проте в тому не було чогось нелогічного, бож батько монархіста, Іван Гальченко, був начальником охорони царського палацу, а коли закінчив свою службу, дістав від царя подарунок — гарну садибу на Харківщині.

— Жили ми, як у Бога за пазухою, — розповідав

Петро Гальченко, — всі діти за розпорядженням царя, вчилися на повному утриманні держави, мали дворянське звання... Большевики, розуміється, забрали маєток, але я, за німецької окупації, пред'явив належні документи, і мені його повернули. У нашому будинку вже давно містилася лікарня, та я лікарні не чіпав, зайняв одну кімнату й жив там. Зате розкішний сад навколо, що його насадив батько, був мій, і я добре торгував яблуками, грушами, сливками.

— То певно привезли капітал на еміграцію? — запитав хтось.

— Привіз тільки торбу з парою білизни, бо втік від большевиків, як заєць від мисливця.

— А царські золоті п'ятки та десятки де поділи?

— Не мав я й жодної десятки, а советські рублі, коли опинився закордоном, викинув у Дунай. Хай пливуть у Чорне море, до своїх господарів...

— Петре Йвановичу, невже ви певні, що цар погодився б на відокремлення України?

— А для чого мені те відокремлення? Жили під царем і горя не знали.

— Це ви не знали. А інші?

— Інші? Візьміть статистичні відомості й порівняйте. За сто років царський режим скарав на горло тисячу людей. А скільки скарали большевики? Ото ж воно й є.

Дні на будові минали швидко. Працювали й у суботу, щоб швидше закінчити «Республіку». Зате ввечорі Андрій летів додому, як на крилах. Ліза, знаючи час приїзду чоловіка, завжди виходила на станцію — зустрічати, а він хапав її за руку і на хвилину не відпускав від себе, наче боячись загубити.

— Лізочко, я стужився за тобою, і мені здається, що не тиждень тебе не бачив, а цілий місяць. Може, хочеш подивитись, що ми будемо? То завтра зробимо прогулянку. Добре?

Будівництво, правда, ще не було завершено. Скрізь лежала цегла, дошки, різний будівельний матеріал. Але враження було чудове. Ліза казала:

— Я собі уявляю, як колись збереться тут діт-

вора. Скільки буде сміху, захоплення, вигуків радості. Справді, Евіта лишить по собі невмирущу пам'ять серед поколінь, цього вже ніхто від неї не відніме.

★

Вже давно ходили чутки, що дружина президента тяжко хвора. Приїздили фахівці-лікарі з різних країн, привозили найновіші ліки, врешті зробили складну операцію, але нема рятунку від смертоносного пістряка.

Молода жінка, розуміється, не хотіла вмирати. Стільки ще було в неї плянів, так прагнула вона допомогти чоловікові в здійсненні його мрії — торжества соціальної справедливості. У своїй книзі «Мі віда» («Мое життя») Евіта писала:

«Перон будівничий, я його помічниця. Він велетень, я його бліда тінь. Мої друзі «дескамисадос» (безсорочники), бережіть Перона, ніхто не робив і не зробить стільки добра, як він».

Під час перевиборів президента, Евіта, уже зовсім немічна, все ж таки приїхала на мітинг і промовляла з балкона урядового будинку, закликаючи людей підтримати кандидатуру Перона на другу президентську каденцію, благословляючи його на дальший подвиг.

Дні Евіти були пораховані, і ось радіо повідомило: «Єва-Марія Дуарте де Перон не живе».

Якось не вкладалося в свідомість, що ця тридцяти трьох літня красуня навіки закрила свої іскристі чорні очі, що вже ніколи не почувеш її мелодійного голосу, не побачиш елегантною постати на урядовій трибуні.

Можна сказати з певністю, що вся столиця Аргентини прийшла ховати Евіту. Мільйоновий натовп заповнив усі площі й вулиці, кожний намагався протиснутись і глянути на труну, яка, під звуки жалобного маршу, пливла понад натовпом. Без кінця проходили люди повз набальзамоване тіло, що лежало під скляним віком труни, втирали щирі сльози, молилися за світлу душу жінки, яка до останнього дня дбала за свою батьківщину, за свій народ.

КОЛОНИЯ ПРОКАЖЕНИХ

Коли закінчили будувати «Републіка де льос ніньос», Андрія перевели на розбудову «Лепрозорія», або колонії прокажених. Ліза перелякалась.

— Прокажених? Отої страшної, ще біблійної хвороби? Не пущу!

— Лізочко, ми ж будемо жити не в колонії, а поза нею, бараки робітників не стикаються з тими будинками, де живуть хворі.

— А може, зараза передається через повітря? Ти ж не знаєш. Взагалі, Андрійку, для чого тобі те будівництво? Ти вже опанував мову, міг би влаштуватися десь у бюрі, у чистому помешканні, а не в примітивному баракі.

— Міг би, але хіба неоднаково? Працювати десь треба. У нас був один колишній суддя, то він казав: «Щоб я взовів тачку? Та ніколи! Я зроду-віку фізично не працював». А як притисла нужда, забув суддя своє «зроду-віку» й ганяв із тачкою, наче молодий кінь. Мені ж, кваліфікованому робітникові, просто нема рації міняти шило на мило... Що краще? Сидіти за бюрком і вираховувати цифри, а чи на свіжому повітрі махати сокирою? Мене привчили до фізичної праці змалку, я в ній жодного пониження для себе не бачу. Натомість міг би я власними руками збудувати від початку до кінця будинок. Може, колись і збудую для нас двох...

— Андрійку, нам будинок непотрібний, досить і найманого. Я ж дбаю тільки про твій спокій, щоб ти жив нормально, у родинних умовах, міг би щось писати, а не вештатись Бог зна де...

Якраз приїхав з провінції брат Лізи й також радив:

— Ви, швагерку, не легковажте життям. В Аргентині можна доробитись до великого багатства. Ось я колись нічого не мав, а тепер у мене дім, садиба на 300 гектарах, свій виноградник. Збирайте гроші та купуйте по-сусідству землю, я вам поможу дати їй лад.

Ні, Андрій бути землевласником не хотів, та й Ліза воліла жити в великому місті, а не забиратись кудись у глушину.

★

Колонія прокажених, приблизно, за сто кілометрів від столиці, являла собою справжній городок з усіма модерними вигодами. Асфальтовані вулиці й пішоходи, церква, великий театр, кіно, клубне приміщення, середня школа, навіть площа для гри в футбол, чи в теніс. Люди там зовнішньо нормальні, є молодь обидвох статей, є чимало дітей. Але всі вони позначені печаткою приреченості, мають десь страшну виразку, що поступово шириться, роз'їдає тіло і врешті приводить до смерті. При колонії прокажених працює дослідна лабораторія, там шукають лепрозний вірус, роблять експериментальні ін'єкції, лікують... Та хіба є сталий лік на проказу? Покищо нема, принаймні Андрій не чув про випадки одужування. Отож, понад тисячу людей, іноді з родинами, жили ізольовано від світу, жили нормально й ненормально водночас, бо не мали права вийти за межі огороженої колочим дротом території, ще й оточеної поліційною службою. Ізоляція цілковита. Допускали на побачення рідню, але та рідня теж трималася на віддалі, не допускалась до хворих, це було суворо заборонено. Така химерна доля. Серед прокажених жила родина мільйонера, власника багатьох підприємств, але що йому ті підприємства, коли життя мусить текти ось тут, в аргентінському степу, коли не маєш права навіть глянути на своє багатство. Одного разу до загорожі підбігла дівчинка, років 12-ти, гарна, як весна, й попросила Андрія:

— Дядю, ви можете кинути осьього листа в міську поштову скриньку?

— Авжеж могу.

— Ну, то дуже вам дякую.

Бідна дівчинка! Вона, очевидно, ще не усвідомлює своєї трагедії, так безжурно сміється, махає ручкою Андрієві.

Хлопцям і дівчатам у колонії зустрічатись не доз-

воляли. Це, може, й жорстоко, але держава не мала права сприяти розмноженню хворих поколінь, бож «лепра» передається нащадкам. Був випадок, коли два хлопці втекли з колонії, то навздогін їм організували цілу експедицію, повідомивши всі поліційні станиці, навіть призначили грошеву нагороду тому, хто зловить утікачів.

Андрієві подобалось іноді лякати Лізу.

— А знаєш, Лізочко, ми вже не раз проходили через колонію, бо навпростець можна хутчіш дістатись до будови. Підліземо під колючий дріт та й мандруємо собі. Хто там упізнає, що ми не хворі?

— Андрію, зараз же йди купайся, і щоб цього більш не було, чуєш? Ач, який герой, через колонію бігає. А як захворієш?

— Таж я не маю безпосереднього контакту з хворими. Он жив у колонії добровільно якийсь монах-місіонер, то й він захворів тільки на шостий рік свого там перебування...

— Не дражни мене, Андрію. Хоч би швидше закінчилася та твоя будова, а то я не маю спокою, весь час думаю про тебе.

— От і добре, бо інакше й не згадала б...

Розуміється, це був жарт. Ліза, будши в «середньому віці», зазнавши й ясних і дуже похмурих днів, усю свою жіночу теплоту віддала Андрієві. Вдома він ні до чого не доторкався. Ліза навіть каву приносила йому до ліжка й сердилася, коли він підхоплювався та сідав.

— Відпочивай, любий, — казала Ліза, — я ж від щирого серця хочу тобі прислужитись. А хто ж прислужиться, як не дружина?

Працюючи в степу, під пронизливим осіннім і зимовим вітром, Андрій був зігрітий внутрішньо і думав: «Це Бог за всі мої поневіряння нагородив мене. Це Він післяв цю зустріч, цього нового ангела, який відродив у мені молодість, віру в людину, любов до життя».

— А як же буде, Андрійку, коли кінчиться та твоя «прокажена» будова? Може, зміниш працю?

— Не знаю, Лізочко. Тут праці — непочатий край.

Сеньйор Глущенко вже тепер заспокоює: — Після цього вигнання, працюватимемо в столиці, щоб ти мав змогу бачити свою дружину кожного дня, а не раз на тиждень. Не журись. І пам'ятай, що більше, як у мене, не заробиш ніде.

А ЖИТТЯ ТЕКЛО ДАЛІ

День за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем пробігли три роки в тій прибраній батьківщині. Не можна було на щось нарікати, особливо після досвіду з «батьківщиною всіх трудящих». Від минулого лишились тільки нічні кошмари, і Ліза не раз будила Андрія та питала:

— Що з тобою? Чого ти кричиш?

Українська еміграція на той час не була дуже розсварена, але ж творилися групи «наших» і «ваших», тих, що наприклад, визнають непомильність папи і тих, що її не визнають. Траплялися й кумедні вчинки. Ось домівку «Просвіти» на Флориді посвятив спочатку православний священик, а католицький пересвячував, мовляв, не та благодать... Було два товариства, дві газети, два календарі. Андрій демонстративно відвідував усі ті «двійкарські» осередки, прагнучи соборности, а Ліза сміялась і говорила:

— Ми, очевидно, єдина двійка з протилежних таборів, яка не свариться, любить і шанує одне одного.

І справді, чому нема в нас толеранції? Віриш отак? Та вір собі на здоров'я. Симпатизуєш такій ось партії? Симпатизуй. Обстоюєш свій погляд? — Обстоюй. Тільки не вимахуй кулаками перед тим, хто інакше вірує, чи інакше думає, і не зич йому хвороби, не бажай, щоб... у сусіди корова здохла.

Живих авторитетів у нас взагалі не існує. Про письменника кажуть: — Та який віч письменник! Я, коли б захотів, написав би багато краще. Науковець? А що він винайшов? Маляр? — Теж мені робота — тицькати пензлем по полотні.

Чи не в бракові взаємопошани, в роз'єднанні го-

ловна причина всіх наших невдач і поразок? Відкинули мою пропозицію, то я зразу скручую дві дулі, ховаю їх до кишені й відходжу на бік. Мовляв, проваліться ви в самісіньке пекло. А тим часом наші вороги використовують слухну ситуацію і ще тугіше затягують пута на наших руках і ногах.

★

Андрій і Ліза мали вузьке коло друзів, бували в них, запрошували до себе. Недавно вони гостили доброго свого приятеля, ще з «старої» еміграції, але не старого віком, бож щойно одруженого, Нестора Мартинця. Нестор у приязності своєї дружини, багатого молодшої парагвайської українки, не без гумору розповідав про своє одруження:

— Шукав я, друзі, чогось підхожого тут, але ж ви знаєте наші контакти. Живемо розкидано, телефонів у наших обивателів нема, приїдеш кудись без попередження, поляпаєш у долоні — мовчать. Значить, кудись повіялись. Отож, їздив я отак до можливих кандидаток на одруження та й вирішив: чого мені нерви псувати? Таж у Парагваї справжній ярмарок наречених, і живуть усі купкою, в українській колонії. Поїхав я до Енкарнасіону, другого по величині парагвайського міста, стою, роздивляюсь, бачу бозого поліцая, бо там така мода — босими ходити в спеку, та й питаю: чи не скажете ви мені, сеньйоре, де міститься українська колонія? Як ви знаєте, я добре говорю по-єспанському, але поліцая чомусь оглянув мене з ніг до голови й запитав у свою чергу: — А ви можете говорити зі мною по-українському? — Та чому ж не можу? Це моя рідна мова. А ви теж українець? — Ні, — відповідає смаглявий чорноволосий поліцая, — я парагваець, але виростав разом із українськими дітьми й навчився від них мови. До речі, я живу біля тої вашої колонії, а за п'ятнадцять хвилин кінчається моя службова вартя і ви, якщо хочете, можете їхати разом зі мною.

Отож, ми й поїхали, а в дорозі потоваришували,

я розповів про мету своєї подорожі. — Еге, — каже україномовний поліцай, — цього добра-дівчат і жінок у нас вистачить. Ось у цій хаті є дівчина, і в тій, а тут молода вдовичка без дітей, а там теж молода вдовичка, яка погодиться з вами зустрінутись і без замужа, аби дали якийсь подарунок... — Та ні, — відповідаю, — я не за цим приїхав, хочу мати дружину, майбутню матір моїх дітей. Ну, а за півгодини вся людність української колонії знала, що приїхав «жених»... Дівчата просто самі напрошувались, та не які-будь, а 18-ти літні, 20-літні. Їм, бач, настільки остобіла та колонія в колишньому пралісі, що вони не звертали уваги й на вік «жениха», аби звідти вибратись. Але я не такий дурний, щоб зважитись на нерівний шлюб. Мені 38, а не 28. Тож я й знайшов тільки на десять років від себе молодшу, оцю Павлю. що сидить перед вами. Добра жінка, я це їй в очі й поза очі скажу, охайна, господарська, чоловіка ніколи не мала, бож так трапилось. І тепер у нас ось-ось щось буде, бачите, живіт вище від носа... Не червоній, Павлінко, справа природня, дай, Боже, щоб це було перше, але не останнє, бо я трохи запізнився з одруженням і тепер мушу надолужувати прогаяне...

Павля, пишнотіла густоволоса русявка з малиновими устами, розповідала про своє життя в колонії. Вона — третя дочка в батьків, а лві старші сестри так і постарілись, бо не знайшлося їм пари. Боже, яка ж то нудота — парагвайська колонія! Скільки ми там лиха зазнали! Привезли нас у праліс, сказали: — Оці п'ятнадцять гектарів ваші на віки-вічні, нічого за них не треба платити. Тільки вирубайте ліс, спаліть його, засійте землю й живіть собі на здоров'я. Я тоді була маленька, «пацанка», як кажуть у східній Україні, моя справа була — рости, а тато з мамою й старші сестри та брати зазнали чимало турбот. Уявіть собі: приготували землю під городину, насадили картоплі, буряків, капусти, а ті прокляті мавпи, яких відсунули з розробленого пралісу в нерозроблений. вночі з'являлися цілими ватагами й, наслідуючи людей, пересажували капусту догори корінцями. Скільки ми з

ними воювали! Встановлювали нічні варти, палили багаття, стріляли — нічого не помагало. Врешті завели собак, місцевих, парагвайських, що не бояться не тільки мавп, але й хижого звіра. Тож ті собаки ловили мавп «за штани» й приводили до наших колоністів. А колоністи давали мавпам по с... і відпускали з миром. Але після тієї науки мавпа вже на город не приходила, мабуть, запам'ятовувала, і тепер мавп'яче питання розв'язане цілком, маємо спокій. Ви щасливі, пане Андрію й пані Лізо, живете в великому місті, зустрічаєтесь із багатьма цікавими людьми. А поживіть ви там, де навколо праліс, де один одного знає, як облупленого, де культура заснула, на рівні, принаймні, 18-го віку. Я своєму Несторові дуже вдячна, що уподобав мене, забрав із тої глушини. Тут, може, й я чогось доброго навчуся...

ТРИВОГА Й ЗАСПОКОЄННЯ

— Що з тобою, квітко моя? — питав Андрій Лізу. — Ти змарніла, мало їси, про щось думаєш і не кажеш мені. Де тобі болить?

— Андрійку, мені болить... душа. Ти ж знаєш мої переконання, а я оце ходила до лікаря, і він сказав:

— Пані, у ніякому разі не можна вам робити аборт, бо це відіб'ється на вашому здоров'ї й може мати трагічні наслідки...

— Лізочко, чим я можу тебе потішити? Я ніколи не поділяв тих твоїх поглядів, це єдина незгода, що була між нами. Підкорись!

— Хібащо підкорюсь, не бажаючи стати калікою й накинути тобі зайвий тягар. Я знаю, що ти не покинеш мене в біді, але... яке я маю право користатися з твоєї добросердечності? Що ж, хай буде!

А Андрій внутрішньо сміявся. Він мав «змову» з лікарем, добрим приятелем ще з таборових часів, і просив його:

— Налякайте дружину. Скажіть, що аборт зніве-

чить її здоров'я, що вона стане інвалідом... Це ж остання нагода — 37 і 48. А далі вже все загложне, відіме за невмолним законом природи. Зробіть мені цю прислугу!

Лікар розумів Андрія й доклав усього свого впливу, щоб переконати Лізу. Вона довго не здавалась.

— А чому ви, докторе, кажете, що я захворюю? Хіба мало жінок у моєму віці роблять аборти й нічого з ними не стається.

— Не стається, бо вони родили раніше. А ви — вперше. У вас може бути така комплікація після аборта, що й рухатись нормально не зможете. Прийдеться возити вас у возику...

Це переконало. Ліза аж ніяк не хотіла стати тягарем для чоловіка і, стиснувши зуби, чекала на свій час. А Андрій торжествував. Природа заклала в кожній людині непереборне прагнення до продовження свого роду, свого прізвища. Хай воно збережеться! Хай підуть по світі Королюки, може ж, вони будуть щасливіші, не зазнають життєвих поневірянь, як батьки. Андрій оточив Лізу надзвичайною турботою, взяв на себе всі хатні обов'язки, водив її на прогулянки, примушував робити легкі гімнастичні вправи, щоб улегшити майбутні пологи. Лізу мимоволі обеззброювала та увага чоловіка, але вона тривожно казала:

— Андрійку, ти подивись, яка я стала негарна. Обличчя в жовтих плямах, фігура спотворена оцим... чайником, чи тобі не хочеться кудись від мене піти?

— Ні, Лізочко, я не належу до тих «естетів», що шукають облудної краси. Ось ми живемо з тобою три роки й ніколи не було між нами непорозуміння ані в великому, ані в малому. Адже справа в тотожності душ, у тому, що дві душі зливаються в одну, й їм, цим душам, не холодно на білому світі. Є любителі «різноманітності». Я до таких любителів не належу. Якщо жінка перша не дасть мені поличника, я від неї нікуди не піду.

★

Андрій мав листівний зв'язок із Пшиком, який уже давно перебував на терені Північної Америки. Листування не зачіпало побутових проблем, негативних і позитивних порівнянь, бо ж — кожному своє. Але в останньому своєму листі Андрій висловив жаль щодо політичної атмосфери й можливих неприємностей, і зразу ж дістав приятельську відповідь:

«Дорогий Пане! Якщо вам у Південній Америці не дуже світить, переїздіть сюди. Я працюю, як контрактор, будую (чужими руками) будинки, а потім їх продаю. Заробляю добре. Знаю, що ви будівельник, отже в мене завжди матимете працю. Ваші пези ні до чого, а доляр є доляр, тверда валюта, яку визнає весь світ. Я можу бути вашим спонзором, гарантувати для вас постійний заробіток і вислати гроші на дорогу. Тут тепер Ліда з новим чоловіком і... Снігур. Його вилікували від сухот, він набрав сили й охоти до життя. Юрко зі своєю Раєю лишився в Німеччині, казав: «поки ви доїдете з Америки, то я вже буду в Україні». А мені здається, що не скоро ми там будемо, та й чи будемо взагалі. Не така тепер ситуація. Відповідайте щодо своєї особистої справи».

Порадившись з Лізою, Андрій написав:

«Дорогий пане Пшик! Дякую вам за пам'ять і за вашу практичну пропозицію, але покищо мушу втриматись від переїзду в «Новий світ». Справа в тому, що моя дружина незабаром подарує мені наслідника, чи наслідницю, отож, не можна в такому стані пускатися в дорогу. Крім того, ми вже тут звикли, нам подобається цей «спосіб життя», що до деякої міри нагадує наш давній, український... На першому пляні тут не гроші, а духовні цінності. Люди вірять у Бога і в християнську справедливість, злочинів майже нема, кожний задоволений тим, що має. Прошу вітати від мене всіх моїх приятелів».

★

Світив повний місяць. Його проміння чіплялося за колючі кактуси і сріблило широкі аргентинські авеніди. Ліза сказала Андрієві:

— Андрійчику, щось в о н о сьогодні дуже штовхається. Чи не пора їхати до шпиталю?

— То я зараз викличу таксівку.

— Не треба, любий, доїдемо й автобусом.

У шпиталі, як завжди, була метушня. Медсестри вихором носились по коридорах, поважні лікарі в білих шапочках зазирали в палати для хворих, щось там перевіряли, давали розпорядження шпитальній обслузі.

Лізу поклали в палату для породіль, а Андрієві порадили;

— Ідьте додому й спіть, а ранком навідаєтесь.

Та Андрій спати не міг. Він взагалі не міг їхати, бож автобуси ходили до 1-ої ночі, а вже повернуло на 3-тю.

Стояло задушливе аргентинське літо. Місцевість навкола шпиталю була обсаджена евкаліптами, цитриновими й помаранчевими деревами. Це, власне, був шпитальний парк, де вдень відпочивали хворі. Андрій сів на лавку, поклав голову на драбинястий дерев'яний схил позаду неї й якось непомітно для себе заснув. Прскинувся, коли вже навкруги побіліло й пташки почали видзвонювати свою ранкову пісню. Що ж там з Лізою? Андрій побіг до шпиталю, затримав якусь молоденьку медсестру, запитав:

— Чи не скажете мені, сеньйоріта, що із сеньйорою Королюк? Як її справи?

— Королюк? А ви хто? Її чоловік?

— Так.

— Сеньйора Королюк уже годину тому народила вам сина. Пологи були дуже легкі, лікар навіть дивувався, що так швидко прийшла дитина.

— А чи я можу побачити дружину?

— Думаю, що можете. Ходіть, я запитаю лікаря.

У палаті лежали три жінки. Андрій зустрівся поглядом з очима Лізи й здивувався. Якесь досі небачене світло з'явилося в тих очах. Дитини поруч не було, певно, її приводили до порядку...

— Вітаю, Лізочко!

ПОХИЛОЮ ПЛОЩИНОЮ

Після смерти Евіти все наче покотилось під гору. Хоч Перона було переобрано на нову шестилітню президентську каденцію, з'явилась якась тріщина в державно-суспільному житті. З чиеїсь нерозумної ініціативи, почали збирати підписи під петицією до Папи римського, щоб він визнав Евіту за святу... Небаром у центрі столиці було розгромлено католицький храм. Усю внутрішню церковну оздобу обернули в купу гамузу. Лежали з відбитими головами статуї Христа й Богоматері, поторочені престол і лавки, стіни теж були подряпані гострим приладдям, очевидно, долотами й сокирами. Хто це зробив? Кому імпонувало таке блюзнірство? Вуличні «оратори» пояснювали здемолювання храму тим, що Папа негативно поставився до згаданої петиції, а ще висували таку «причину»: священник, мовляв, стоїть спиною до присутніх у храмі і вичитує щось незрозумілою латиною... Усе це якимись штучними, але в'їдливими до кісток нитками було пов'язане з президентом Пероном, з його дальшою діяльністю. Навіть казали, що Перон був спричинником смерті своєї дружини, бо за аргентинським законом, самотній, неодружений чоловік не може бути президентом. Отож, життя Евіти підтримували тільки до перевиборів, а після них вона дуже швидко догоріла. Словом, у недоброї слави довгі ноги й ціпкі руки.

Пішло на спад і енергійне державне будівництво. Заморожувались цілі комплекси робіт, поповнювалась армія невдоволених безробітних. Андрій тримався завдяки впливовому Глушченкові, але й той казав:

— Мабуть, доведеться нам, Андрію, перекваліфікуватись, ставати шевцями, або смітярами. От лиха година!

Незабаром заздра на авторитет президента воєнщина (генералітет) зробила переворот. Перон мусів емігрувати з країни, умови життя дедалі стали погіршуватись. Тоді Андрій згадав Пшика й написав йому:

«Дорогий пане-товаришу! Життя іноді примушує

міняти пляни. Я бачу, що в Аргентині йде до погіршення і в політичному і в обивательському розумінні. А тому не відмовте прислати мені обіцяний афідавіт, а я одночасно буду клопотатись про переїзд до Північної Америки».

★

Ліза вже рік не працювала. Вона віддавала весь свій час отому малому створіннячку Максикові, що прийшов небажаним для неї, а тепер став таким дорогим. Як радісно було спостерігати перші, неправні ще кроки, чути дитячий щебет, бачити довірливе припадання до материнських колін.

— Максимцю, а де тато?

— Тата ма!

Оце покищо дуже обмежений лексикон, яким володіє Максик. Та з кожним днем, як по краплині, додаються нові слова, щось розвиднюється в дитячій голівці, в очах відзеркалюється свідомість. А коли біжить Максик назустріч татові, він сповнений великою радістю і без кінця повторює:

— Тато! Тато! Тато!

Ліза й перед тим гарна, розцвіла пишним цвітом. Ані зморщки, ані тіні старіння.

— Скільки вам років? — питали малознайомі.

— Сороковий пішов...

— Та невже?!

Якщо при цій розмові був присутній Андрій, він завжди жартома зауважував:

— За добрим чоловіком жінка не старіє, а молодіє...

Ліза ж на самоті казала:

— Мій любий, минуло чотири роки, як ми живемо разом, а мені здається, що це перший рік... Ти вмєєш якось нешаблонно підходити до людини, зокрема до мене, я тебе слухала б без кінця, а коли читаю, що ти написав, то хоч і знаю, що це мистецька вигадка, переживаю всім серцем, навіть плачу іноді... Яка шкода, що я не зустріла тебе раніше, тоді, як мала вісімнадцять років...

— Тоді б у нас був не один хлопчик, а п'ять...

— Ну, вже й п'ять! А мені наш лікар, отой брехун, признався: нічого б вам, пані, не було й від аборта.

— Ти шкодуєш, що не зробила аборта?

— Ні, тепер уже не шкодую. Максик ще сильніше прив'язав мене до тебе, він, як той міцний ланцюжок, що еднає подружжя.

★

Уже все було готове: урядовий дозвіл на переїзд, квитки. Спаковані речі стояли серед кімнати, в якій ще лишалося перебути останню ніч. На ранок замовлено таксі. Добра господиня напекла смачних пиріжків, засмажила курку, напакувала цілий кошик овочів.

— Щоб не голодували в дорозі! — казала вона.

— Таж ми не на волах їдемо, пані-добродійко, а летимо. Для чого стільки харчів?

— Придасться, пане Корольок, придасться. Пам'ятаєте, як у нас казали: — їдеш на день, а хліба бери на тиждень.

Догоряв травневий вечір. Уже було холодно, бо починалась аргентинська зима.

— А ми стрибнемо в весну, Андрійчику, — посміхалась Ліза, — нове життя в новому місці почнемо з весни.

У ліжечку, що лишалося на спогад господарям, міцно спав рожевоцокий Максик. Спав без снів, бо в такому віці ще нічого не сниться. Андрій схилився над сином, поглянув на спокійне личко і в думці звернувся до нього:

— Сину мій! Яка перспектива чекає на тебе? Чи будеш ти жити безтурботно, у нормальних людських умовах, не матимеш прикрих переживань, а чи й тобі судилася батькова доля — бути кораблем без керма.

К І Н Е Ц Ь

КНИЖКИ ЦЬОГО Ж АВТОРА

1. **А що чувати?** (Гуморески)
2. **Милосердний зайчик** (Казки для дітей)
3. **Пахощі** (Збірка оповідань)
4. **Володар-Страх** (Драма)
5. **Поразка маршала** (Збірка оповідань)
6. **Будні советського журналіста** (Спогади)
7. **Чарівна дружина** (Новелі)
8. **Проти шерсти** (Гуморески і сатири)
9. **Записки слідчого** (Спогади)
10. **Між двома смертями** (Повість)
11. **Невигадане** (Збірка оповідань)
12. **Пригоди Рубенса** (Повість)
13. **Хам** (Віршована повість про голод 1933 р.)
14. **Розмова з минулим** (Збірка оповідань)
15. **Сатири** (Збірка сатиричних віршів)
16. **Про радість і біль** (Збірка поезій)
17. **Міркування серйозні...** (Збірка сатир)
18. **Життя** (Збірка оповідань)
19. **Про все потроху** (Гуморески)
20. **Гарно в рідному краю** (Сатиричні пародії)
21. **Танець на ливні** (Збірка оповідань).

★

libro se terminó de imprimir
mes de marzo de 1983, en
talleres Gráficos "Dorrego"
Dorrego 1102, Buenos Aires

Микола Приходько

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ»

Повість-хроніка, що в ній описані переживання Андрія Гука, який був запроторений в Сибір, звідтіля втік на Україну, а далі — діяльність в Києві під час німецької окупації, і вїїзд з Капелюк Бандуристів у вільний світ.

Сторінки цього твору наснажені незвичайними епізодами і напруженою ситуацією дієвих осіб, що зворушать кожного любителя українського друкованого слова.

Автор повісти «ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» Микола Приходько був членом Міжнародної Асоціації Письменників (ПЕН-Клуб), а за свої англійські публікації (шість різних творів) здобув почесне членство і диплом в Інтернаціональній Асоціації Марка Твейна в Кембрідж. З українських видань здобули йому тривке місце в українській літературі: «Далекими дорогами» (2 томи) і «На роздоріжжях смерти», що вийшла, крім української, ще у вісьмох мовах.

Цю повість-хроніку можна набути в усіх українських книгарнях на еміграції або впрост у нашому видавництві.

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» — черговий твір великого діяпазону, що появився на еміграції.

«ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» має 305 стор. друку і коштує в ЗСА — 10 дол., в Канаді — 12 дол. вже з коштами звич. поштової пересилки.

(Хто бажає одержати цю повість летунською поштою, просимо долучити на оплату пересилки \$3.—)

Прочитайте цей твір самі й заохочуйте інших українців його набути й прочитати!

ЧИТАЙТЕ! ПОШИРЮЙТЕ!

**Книжки українських авторів для бібліотек
любителів української книжки на чужині.**

- Евстахій Загачевський: «Її регіт не лякав...» — оповідання з часів II світ. війни. — Ціна \$5.—
- Д-р Святомир М. Фостун: «Шляхами смерти» — повість з часів II світової війни. — Ціна \$5.—
- Анатоль Галан: «Життя» — оповідання з підсоветського і американського життя. — Ціна \$5.—
- Панько Незабудько: «Перо під ребро» — гумористичні фейлетони, стор. 224, ціна — — \$9.—
- Харитон Довгалюк: «Сповідь Андрія Заславського» — повість із сучасного побуту. Ціна \$7.—
- Микола М. Палій: «Дудьо і я» — спогад про одну жидівську родину, стор. 72, — Ціна: \$3.00
- Євген Онацький: «Шляхом на Роттердам» — історія про вбивство полк. Є. К., стор. 180, — \$8.—
- Панько Незабудько: «Еміграційні родзинки» — гуморески і сатири з повоєнного часу. Ціна: \$5.00
- Антін Кушинський: «Закарпаття в боротьбі» — спогади з Закарпаття, стор. 224. — Ціна: \$9.—
- Микола Приходько: «Від Сибіру до Канади» — цікава повість-хроніка, стор. 305. Ціна: \$10.—
- Анатоль Галан: «Танець на линві» — оповідання з-під сов. життя, стор. 224. — Ціна: \$7.—
- Остап Тарнавський: «Камінні ступені» — новели і нариси, стор. 160. — Ціна: \$5.—

На поштову пересилку просимо переслати 1.-.- дол.
від кожної замовленої книжки.

Замовлення wraz із належністю слати на адресу:

Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7 (SUCURSAL 7)
1407 Buenos Aires — Argentina

НЕ ЗАБУВАЙТЕ! Доляр тратить вартість —
українська книжка не тратить ніколи вартости!